

FX GSO 11a Székely

ÚJ FOLYAM XXI. 9-10. SZÁM BUDAPEST 2012. OKTÓBER ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

AZ 1956-OS FORRADALOM UTÓÉLETÉBŐL PELLE JÁNOS BESZÉLGETÉSE
O'SVÁTH GYÖRGGYEL – TÓFALVI ZOLTÁN: TERRORPEREK ROMÁNIÁBAN
– SÜMEGI GYÖRGY: ZSÖGÖDI NAGY IMRE ÍRÓPORTRÉI – MAK-
KAI ÁDÁM VERSE – 110 ÉVE SZÜLETETT ILLYÉS GYULA: GRÓH
GÁSPÁR: A BEATRICE APRÓDJAIRÓL – SZABÓ ZOLTÁN: ILLYÉS NÉL
– BALLA BÁLINT: SZABÓ ZOLTÁN ÉS A NYUGATI MAGYAR SZEL-
LEMI ÉLET – BOD PÉTER ÁKOS: AZ ÁLLAM MINT CÉGTULAJDONOS

MEGHÍVÓ

SZÜLETÉSNAPI ÜNNEPSÉGÜNKRE SZERETETTEL VÁRJUK OLVASÓINKAT
A PETŐFI IRODALMI MÚZEUMBAN, 2012. DECEMBER 14-ÉN, PÉNTEKEN
17 ÓRAKOR.

HÚSZÉVES A MAGYAR SZEMLE!

*

2011 januárjától jelenik meg a *Hungarian Review*, a *Magyar Szemle* angol nyelvű „testvérlapja”. A két folyóirat együttműködését nemcsak a főszerkesztő, Kodolányi Gyula személye, hanem a szerzők és cikkek kölcsönös jelenléte is biztosítja. A *Hungarian Review* megvásárolható a *Magyar Szemle* szerkesztőségében is. Kedvezményes ára 800 Ft.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.

Batthyány Lajos Alapítvány

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alap

Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*
Czakó Gábor, Horkay-Hörcher Ferenc,
Kulin Ferenc, Mellár Tamás

Olvasószerkesztő: *Sebestyén Ilona* Rovatvezető: *Gróh Gáspár*
Képszerkesztő: *Csejdy Virág* Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

Új FOLYAM XXI.	9-10. SZÁM	2012. OKTÓBER
<i>Kodolányi Gyula</i>	<i>1% metafizika, 1956, Illyés</i>	3
<i>Pelle János beszélgetése O'sváth Györggyel</i>	<i>A Markóból a forradalomba.</i>	7
<i>Tófalvi Zoltán</i>	<i>A terrorpercek Romániában</i>	19
<i>Sümegei György</i>	<i>Zsögödi Nagy Imre íróportréi 1956-ból</i>	44
<i>Jeszenszky Géza</i>	<i>Antall, a külpolitikus. 4. rész</i>	66
<i>Egedy Gergely</i>	<i>Államépítés vagy nemzetépítés? Konzervatív nemzetstratégiák</i>	75
<i>Deme Tamás</i>	<i>Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot? Karácsony Sándor nyomán</i>	96
<i>Haas György</i>	<i>Egy nagy erdélyi emlékére. Teleki Géza gróf</i>	113
<i>Balla Bálint</i>	<i>Szabó Zoltán, az európai magyar</i>	133
<i>Gróh Gáspár</i>	<i>Nemzet és baloldal</i>	148

1% METAFIZIKA

Szabó Zoltán	<i>A Sió töltésén – Illyésről. 1. rész</i>	161
Makkai Ádám	<i>Kegyelem</i>	178

KÖRKÉP

Tóth Klára	<i>Tarr Béla-olvasókönyv</i>	188
Kubinszky Mihály	<i>Műemléki kiállítás Budapesten 1942-ben</i>	192
Széles Klára	<i>Erdélyi magyar könyvek kincstára. Kincstárak könyve</i>	196
Bod Péter Ákos	<i>Az állam mint cégtulajdonos</i>	205
SUMMARIES		215
E SZÁMUNK SZERZŐI		218

E számunkat Zsögödi Nagy Imre 1956-os íróportréival illusztráltuk, a címlapon a forradalom ihlette *Vihar*.

Polgári
Magyarországért
Alapítvány

otpbank

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Kulturális
Alap

1% METAFIZIKA, 1956, ILLYÉS

Júliusban volt egy éve, hogy eltávozott közülünk a *Magyar Szemle* körének egyik különleges szellemi embere, szeretett barátunk, Szabados György, a szabad zene mestere. Bekeretezett nevét a gyászév múltán levettük a lapunkat fémjelző két testület, a szerkesztőbizottság és az alapítványi igazgatóság névsorából. De ugyancsak a gyászév múltán döntöttünk úgy, hogy visszahozzuk, folytatjuk az ő szünetelő rovatát, az *1% metafizikát*, s igyekszünk azt az ő szellemében fenntartani.

A rovat, mint emlékszünk, két-három oldalas részleteket közölt klasszikus vagy modern gondolkodók írásaiból, esszékből és más művekből, s olykor verset is. Nevét is Szabados adta a rovatnak. A kifejezésben van dac és önirónia is. A vállalás daca, hogy a szabad, érdek nélküli gondolkodásnak ad esélyt és rangot olyan korban, amely a szabad gondolkodástól idegenkedik. A mi öniróniánk, amellyel tudomásul vesszük e szellemi magatartás híveinek kisebbségi helyzetét a korban, amelynek hangadó gondolkodása oly öntelten pragmatikus és szakbarbár.

Szabados György nyomvonalán haladva, a rovatot bővítve újítjuk fel. Ezentúl rendszeresen közlünk benne verset is, nemcsak esszét, és lehetőleg teljes terjedelmükben. Egy klasszikus magyar verset és egy klasszikus magyar esszét – vagyis a szabad gondolkodás mindkét ősi műfajából választunk egyet-egyét, abban a hitben, hogy mindkét műfajban alkotott annyi remeket a magyar gondolkodás a 19–20. században, s korábban is, hogy lapunkat bőségesen elláthassa anyaggal számról számra.

A két most kiválasztott szemelvény számunk két tematikus fókuszához kapcsolódik. Az 1956-os forradalom év-

fordulóján több olyan írást – interjút, tanulmányt – közlünk, amelyek nem csatlakoznak a mai emlékezés és értékelés fő sodrába, de azt fontos elemekkel gazdagítják és helyesbítik. Ott van, ott volna a helyük a fősodorban eleve is.

Őket erősíti a kiválasztott vers – Makkai Ádám *Kegyelem* című rekviemje egy lágymányosi srácert, Endrey Árpáért, amely születése idején, 1966-ban, csak a nyugati emigráns sajtóban jelenhetett meg. Ma is alig ismerik itthon a 2010-es Kossuth-díjasnak ezt a művét, s örülök, hogy a *Magyar Szemle* ráirányíthatja a figyelmet.

Nekem Endrey Árpád osztálytársam volt az általános iskolában, és egyike bringázó-focizó pajtásaimnak a Kosztolányi Dezső tér környékén. Édesapjának tüzelőkereskedése volt a tér sarkán egy bekerített telken – vagy talán egy akkora államosított „Tüker” telep volt az, melynek az idősebb Endrey a főnöke volt? Emlékszem Árpi édesanyjára is, akire a barnás bőré, zöldesbarna szemű, kicsit pufók fiú ütött, s aki szintén ott dolgozott a telepen.

Tudtuk, hogy Muki – ez volt Árpád beceneve – életét vesztette a forradalom első napjaiban. Elcsavargott, s eltalálta egy kósza golyó? Beállt harcolni? A körülményekről ajánlatosabb volt nem tudni, hallgatni a forradalmat követő terror éveiben. Muki úgy tűnt el hirtelen és szinte nyom nélkül, ahogy csak nagyvárosban tudnak eltűnni ismerősök, legendákat, kusza pletykákat hagyva maguk után. És 1956-ban nagyon sokan tűntek el Budapesten, Budapestről, csendben, félelemben, gyászban.

Én csak 1970-ben ismerkedtem meg a teljes igazsággal, amikor is egy becsempészett könyvben rábukkantam Makkai Ádám versére. A további részletekkel pedig 1972-es amerikai utamon, előbb levélben, majd személyesen Chicagóban elevenítve fel a történetet Ádámmal egy katartikus beszélgetésben. Muki – aki valójában tizennégy éves volt – tényleg beállt a forradalmárok közé, és a Vámház (akkor Tolbuhin) körút egy kapualjában kapott tüdőlövést egy szovjet golyószóróból. Kórházban halt meg, hosszú szenvedés után.

Ádámmal megismerkedhettem volna Budapesten is, hiszen a Bocskai út tengelyének végén lakott, már majdnem a Petőfi hídnál, és édesanyja, Ignác Rózsa erdélyi írónő nagybátyámnak, Kodolányi Jánosnak volt benső barátja. És találkozhattam volna Ádámmal akár Muki révén is – mert az Endrey szülők az egyetemista Ádámot fogadták fel az eszes, de az iskolában helyét nem találó gyerek korrepetálására.

De ilyen a magyar világ. Egy családi barát siratta el közös pajtásunkat és a forradalmat egy olyan drámai költeményben, amelyik egyik csúcsa lett 56-os irodalmunknak. És e baráttal engem a vers hőse, a rég mártírhalált halt Muki hozott össze, Chicagóban.

A *Magyar Szemle* mostani számának másik tematikus fókuszja Illyés Gyula, akinek 110. születésnapját november 2-án ünnepeljük. Az ő felidezésére van sok méltó jelölt. Az *1% metafizika* rovat esszészemelvényét egy másik klasszikustól vettük: Szabó Zoltán meséli el *A Sió töltésén* című írásban annak az 1942-es biciklikirándulásnak a történetét és benyomásait, amelynek során életre szóló baráti közelségbe került Illyéssel és szülőföldjével. Ez az írás is elérhetetlen volt a hazai olvasó számára a közelmúltig. A müncheni *Új Látóhatár* adta ki 1962-ben, a 60 éves Illyést üdvözlő különszámban, és Szabó Zoltán itthoni életműkiadásában jelent meg itthon először, néhány éve. Abban a jellegzetes csendben, amely ezt a remek életművet még ma is, megkésve is körülveszi felemás szellemi életünkben.

Ismét felmerül a kérdés ilyenkor, vajon mikorra számolódik fel elzártságunk a saját történeteinktől, meddig él még velünk 40 év cenzúrájának és elhallgattatásainak súlyos szellemi anémiája.

Illyés Gyula alakja felbukkan röviden Sümegi György írásában is, hogy Zsögödi Nagy Imre őt is megörökítse erőteljes rajzai egyikén, Tamási Áron lakásán, amely az írók egyik főhadiszállása volt a forradalom heteiben.

Mostanra elég idő telt el Illyés halála óta a közhelyek elkopásához, és egy új Illyés-értékelés kialakulásához. Eleget

változott hozzá a világ is. A *Magyar Szemle* ehhez az évfordulós munkához a maga részéről már hozzáfogott az elmúlt hónapokban, új tényeket hozva napvilágra és új perspektívába helyezve az életművet és a személyiséget. Ezt a munkát folytatni fogjuk a továbbiakban is. Mostani számunkban Gróh Gáspár kezdi meg egy fontos Illyés-téma kibogozását: milyen volt Illyés viszonya a 20. század első felének magyar baloldalához, és hogyan vélekedett annak szerepéről történelmünkben ő, aki a világot költőként élte át, de a nemzeti közösség sorsát mindenek előtt valónak tekintette.

Illyésre is vall az a kiadatlan baráti levél, amelyet Nagy Ferenc, az 1945–47-es kispárt vezető miniszterelnök írt neki 1978-ban Amerikából, hazalátogatási terveit vázolván. A levélben többek közt ez áll: „Nem lenne helyes a lelki elkülönülést nemzedékről nemzedékre örökölni. Felettünk az ég mindig csak ideiglenesen tisztul ki, azután megint vihar és újabb vihar keletkezik. Ezeket csak úgy vészeltethetjük át, ha egyetlen és igen szoros lelki tömbben élünk. Ha annak formálásában segíthetünk, úgy azt vénségemben is, utolsó mondatommal is, szívesen teszem.”

KODOLÁNYI GYULA

A MARKÓBÓL A FORRADALOMBA

Pelle János beszélgetése O'sváth Györggyel

Az 1956-os forradalom derült égből villámcsapásként érte az addig egyeduralkodó Magyar Dolgozók Pártját, mely október 23-án, szinte egyik pillanatról a másikra szétesett. A november 4-i szovjet intervenció után hatalomra került kommunisták képtelenek voltak felfogni, erre hogyan kerülhetett sor, hosszabb ideig kutattak egy mindent behálózó, „horthysta és imperialista” összeesküvés után, mely ide vezetett. Ilyesminek azonban nyomát sem találták. Mégis, „elvi megfontolásból” azoknak a vakmerő antikommunistáknak a nyakába próbálták varrni rendszerük megdöntését, akik már a koalíciós időkben szemben álltak velük, majd nyilvánvalóvá tették, hogy ellenfelei a „népi demokráciának”, és aktívan részt vettek a forradalomban. Ha sikerül kézre keríteniük, a Kádárrendszer első éveiben O'sváth György bizonyára fővádlott lett volna egy hasonló koncepció alapján felépített politikai perben. Ezzel „honorálták” volna egész addigi életútját, vakmerő fellépését Rákosiék ellen, majd a forradalomban játszott politikai szerepét. Szerencsére a szovjetek és karhatalmista kiszolgálóik nem tudták kézre keríteni, és november 14-én elhagyta az országot. Nyugaton aztán elvégezte az egyetemet, és figyelemre méltó közéleti karriert futott be, előbb a magyar emigráció szervezeteiben, majd az Európai Unió adminisztrációjában, és fontos feladata volt 1990-ben, az első Antall-kormány idején. De ez már egy másik történet.

– Ahhoz, hogy 1956-os szerepét megértsük, elengedhetetlen, hogy előzőleg néhány szót szóljon a családjáról. Politikus volt az édesapja is, O'sváth László, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter közvetlen beosztottja. Az ő tradícióját folytatta ön is.

– Édesapám a Belügyminisztérium elnöki osztályának volt a főnöke. E minőségében a BM egyik legfontosabb tisztségviselője volt, id. Antall József főnöke és barátja, több mint tíz éven keresztül. A „magyar vonal” képviselője volt a minisztériumban. Egyaránt szemben állt mind a németekkel és kiszolgálóikkal, mind pedig a hazai baloldallal és a mögötte álló Szovjetunióval. Ő képviselte a kontinuitást az intézményben, melynek „erkölcsi oszlopa” volt, hogy Varga Bélát, az 1990-ben megválasztott parlament elnökét idézzem. Ugyanis a belügyminiszterek és államtitkárok jöttek és mentek, de az elnöki osztály vezetője maradt. Főnökéhez, Keresztes-Fischerhez hasonlóan ő is ellenezte a Szovjetunióknak küldött hadüzenetet. Amikor ez mégis megtörtént, számolt azzal, hogy a háborúból az ország csak vesztesként kerülhet ki. Ezért igyekezett mindazt megtenni ebben a helyzetben, ami az országot mentheti, illetve azért, hogy a háború befejezése után hazánk minél előnyösebb helyzetbe kerüljön.

– *Sajnos, a lehetőségek egyre szűkültek, a német nyomás egyre erősebb lett. Sokat támadták a Belügyminisztériumot azzal, hogy „jól bánik a zsidókkal”.*

– Apám már az Anschluss után, 1938 márciusában megtette az első intézkedéseket a Hitler elől menekülő osztrák zsidók befogadására. Magyarország volt az egyetlen ország akkoriban Közép-Európában, ahol a külföldi zsidóknak nem kellett az életükért aggódniuk. 1939 szeptemberében, a második világháború kitörése, Lengyelország lerohanása után megindult a lengyel menekültek áradata, akik között sok zsidó volt. Ebben a helyzetben az apám barátját és kollégáját, id. Antall Józsefet kérte fel arra, hogy szervezze meg a befogadásukat és az elhelyezésüket. Ő maga biztosította a különböző minisztériumokkal az együttműködést, és a németekkel szemben vállalta a felelősséget.

– *Hogyan alakult az édesapja és a családja sorsa 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után?*

A KÉPEN O'SVÁTH GYÖRGY (Nyíllal jelölve)

– Apámat rögtön elmozdították az elnöki osztály éléről, és kinevezték az egészségügyi osztály vezetőjének, mely a bombázások miatt kitelepült a Balaton mellé. Október 15-e után a nyilasok elfogatóparancsot adtak ki. Ő akkor Ottlik Lóránt Lónyai utcai lakásának fáskamrájában rejtőzött el, s bujkált addig, míg a szovjet csapatok el nem foglalták Budapestet. Engem a nyilasok túszként akartak elvinni, ezért egy orvos barátunk, dr. Salacz Pál rejtegetett.

– *Édesapja 1945 után egy ideig még a Belügyminisztérium állományában maradt. Mikortól vált nyilvánvalóvá az önök számára, hogy Magyarországon kommunista diktatúra épül?*

– Amikor az Ideiglenes Kormány Debrecenben megalakult, és a romos Budapesten még nem működtek kormányzati szervek, felkérték apámat, hogy legyen a BM fővárosi részlegének főnöke. Igazolványt kapott ehhez a debreceni kormánytól, illetve a szovjet katonai hatóságoktól, ő meg munkához látott. Amikor a kormány felköltözött Budapestre, Erdei Ferenc belügyminiszter kinevezte a törvény-előkészítő osztály vezetőjének. Ebből a tisztségből már Rajk László, a kommunista belügyminiszter váltotta le. Apámat B-listázták, azaz nyugdíj nélkül elbocsátották, annak ellenére, hogy a kommunisták is tudták, mennyit tett a lengyel menekültekért. Ekkor a szüleim a Károlyi-kert oldalában, a Magyar utcában eszpresszót nyitottak, és ebből élt a család. Innen telepítették ki őket 1951 nyarán Újfehértóra, Szatmár megyébe. Én a negyvenes években a piarista gimnáziumba jártam, a párhuzamos osztályban tanult ifj. Antall József is. Nyolcéves korom óta voltunk barátok, követve apáink példáját. Együtt töltöttük a szabadságunkat, együtt voltunk 1939-ben Somlyószőlősen, ahol fogadtuk a lengyel menekülteket.

– *1948-ban, a Mindszenty-per idején már ön sem kerülhetett el a politikai állásfoglalást.*

– 1948-ban az államosított piarista gimnázium osztályfelelőse voltam. A hercegprímás ellen folyó per idején felszólították az Ady Endre Gimnázium tanulóit, hogy írjanak alá egy nyilatkozatot, melyben kérik a magyar bíróságot, hogy Mindszenty József bíboros-érseket valutacsempészés és hazaárulás miatt ítéljék el. Apámtól megkérdeztem, hogy ő aláírná-e a nyilatkozatot. Erre azt mondta: nézd, fiam, tudnod kell, hogy ha nem írod alá, kizárnak a gimnáziumból, nem mehetsz egyetemre. Valószínűleg azt sem engedik, hogy valami szakképesítést szerezz, segédmunkásként kell dolgoznod életed végéig. Apámra néztem, és azt mondtam

A KÉPEN O'SVÁTH GYÖRGY (Nyíllal jelölve)

neki: ezt én is tudom. De nem ezt kérdeztem, hanem azt, hogy te az én helyemben aláírnád-e a nyilatkozatot? Erre azt felelte: nem. Ennek megfelelően jártam el. Felálltam a gyűlésen, és kiálltam Mindszenty József mellett, akit hazafinak neveztem. Rögtön el kellett hagynom a gyűlést, az év végén pedig kizártak az ország összes állami gimnáziumából. Egy középiskola volt még akkor, amit nem államosítottak: a református gimnázium. Oda átmehettem, tekintettel arra, hogy a dédapám, Hegymegi Kis Áron református püspök volt Debrecenben. Kondói Kis Kálmán igazgató hajlandó volt felvenni, azzal a feltétellel, hogy nem politizálok.

– Ebben az időben, az ötvenes évek legelején a magyar középosztály egy része azzal számolt, hogy a Rákosi-rendszer rövidesen

megbukik, úgy, mint a kommün 1919-ben. Mások viszont arra rendezkedtek be, hogy a kommunisták beláthatatlan ideig hatalmon maradnak. Ön mit tartott erről?

– A társadalom akkoriban két részre oszlott. Egyesek azt mondták: „guggolva is kibírjuk”. Velük szemben sokan hivatkoztak a balti államok példájára. Amikor a szovjetek megszállták őket, az ottani elit tagjai rövid kommunista uralomra számítottak, mégis, hosszú évtizedekig tartott a kommunizmus, senki nem látta a végét. Az emberek legnagyobb része a két véglet között ingadozott, egy része beletörődött a megváltoztathatatlanba, még a kommunista pártba is belépett. Mások pedig még mindig reménykedtek, és a passzív ellenállást választották.

– Ön nemcsak az utóbbiak közé tartozott, de tett is azért, hogy az álmok megvalósuljanak.

– Az államosított piarista gimnázium diákjai különböző csoportokat alkottak. Egyiknek a ma is élő Kőrösmezey László volt a vezetője. Ő volt a cserkészparancsnokom, kiváló jellem, nagyszerű ember. A vezetése alatt tízen–tizenötven „kereszténydemokrata világnézeti csoportot” alkottunk. Felkészültünk arra az időre, amikor az ország egyszer szabad lesz. A csoport lebukott, mert valaki feljelentette „szervezkedésünket”. Ma sem tudjuk pontosan, ki volt az áruló. Kőrösmezey Recskre került. Amikor őt 1951 nyarán lefogták, a családomat pedig kitelepítették Újfehértóra, megpróbáltam Nyugatra menekülni. Felvettem a kapcsolatot az amerikai követséggel, és egy megbízottjukon keresztül kaptam egy térképet az elaknásított nyugati határról. Ennek segítségével sikerült átmennem Ausztriába, de az oroszok Burgenlandban, mely akkor még szovjet megszállás alatt volt, elfogtak.

– Ekkor ítélték el. Hol tartották a tárgyalást?

– Szombathelyen. Negyedóra alatt meghozták az ítéletet. Felolvasták a vádiratot. Mondtam, hogy államellenes szervezkedésről szó sem volt, egy világnézeti vitakörben

vettem részt. Ezért meg a tiltott határátlépésért kaptam három évet és nyolc hónapot. Ebből három évet töltöttem le. Akkor szabadultam, amikor Nagy Imre 1954-ben amnesztiát adott a politikai foglyoknak. Oroszlányban, a börtöntáborban raboskodtam, az ottani bányában dolgoztam, több mint két és fél évig. Mintegy kétezren voltunk ott, kiváló társaság verődött össze. Rabtársaim voltak Dobszay László orvos, Körmendi Lajos, Metz Rezső, Keve Ferenc, Tóth Tihamér és sokan mások. Egy sváb vájár, Lengl János keze alá dolgoztam, aki maga nem volt elítélt, szabad dolgozó volt. Velem egy Gerencsér György nevű ember dolgozott, aki a kommunisták pénzügyminiszter-helyettese volt, de a Rajk-perben lebukott. A börtönben is kommunista maradt. A forradalom után a *Népszabadság*ban egy rövid cikkben emlékezett meg rólam mint a kommunizmus ádáz ellenségéről..

– *Érdekes politikai vitákat folytathattak.*

– Gerencsér, amikor a szentet lapátolta mellettem, ilyeneket mondogatott: egy lapáttal Sztálinnak, egyet Lenin emlékének stb. (Rákosit nem szerette, őt nem emlegette.) Én egy lapáttal küldtem Mindszentynek, a következőt meg az egyháznak stb. Mégis, jó csapatot alkottunk. Ott tettem le a vájárvizsgát. Szabadulásom után, még fél évig a 18-as aknában dolgoztam, hogy be ne hívjanak katonának. 1954. március 15-én szabadultam, és az év telén hagytam ott végre Oroszlányt.

– *Ekkor már érződött, hogy repedezik a rendszer?*

– Eleinte ebből keveset éreztem. Egy volt rabtársam, Várkonyi András révén elhelyezkedtem a Tefunál mint rakodó. Emellett mint segédhallgató beiratkoztam a Hittudományi Akadémiára. Felvettem a kapcsolatot régi osztálytársaimmal, a volt piarista és a református gimnáziumból. Velük alakítottam meg 1956 októberének végén a Keresztény Ifjúsági Szövetséget.

– *Ennek előzménye volt a forradalom, az október 23-i nap, mely örökre emlékezetes marad a számunkra.*

– Engem illetően volt más előzmény is. 1956 augusztusában újra letartóztattak mint „klerikális összeesküvőt”. De már vádemelésre nem került sor. Október 23-án, tizenegy órakor a Markó utcai börtöncellámban megjelent a foglár, s közölte velem, hogy ügyészi rendeletre ideiglenesen szabadlábra helyeznek. Erről nyilván értesítették a rokonaimat és barátaimat, mert amikor egy óra tájban kiléptem a börtön kapuján, már báró Aczél Endre és Földvári Boér Elemér vártak rám. Mindketten gyerekkori barátaim voltak. Aczél Endre apja az 1944. októberi fegyverszüneti delegáció tagja volt, később ő máltai lovag lett. Földvári az októberi harcokban esett el. Ők ketten közölték velem, hogy nagy események kezdődtek, és jöjjenek a Műegyetemhez, mert onnan indul majd egy demonstráció. Haza sem mentem. Átmentünk Budára. Bekerültem a tüntetés vezetőinek a csoportjába, és elindultunk. A budai rakparton meneteltünk, sokan csatlakoztak hozzánk. Régi, szabadságharcos nótákat énekelve, olyat, mint a „Kossuth Lajos azt üzenté...”. Három óra tájban érkeztünk a Bem-szoborhoz, nemzeti zászlók alatt, melyekből akkor már jórészt kivágták a kommunista sarlós-kalapácsos címert. A Bem-szobor talapzatán készült rólam az a fénykép, melyen húsz évvel később, egy stockholmi emlékkiállításán ismert fel dr. Balázs Péter volt külügyminiszter. Hat óra tájban merült fel a gondolat, hogy menjünk át a Parlamenthez. Én teherautóval mentem át Pestre, a Kossuth térre, ahol óriási tömeg gyűlt össze. Jelszavakat skandáltak, hogy távozzanak a szovjet csapatok, meg azt, hogy szabadságot akarunk, szabad választásokat stb. Követelték, hogy Nagy Imre jöjjön le, és tartson beszédet. Veres Péterre, aki egy teherautó platójáról szónokolt a tömeghez, senki sem figyelt.

– *Honnan ismerte a népi író, akinek ekkor már nem volt különösebben jó híre?*

– A nagybátyám, Hegymegi Kis Pál kiscgazda képviselő volt 1947-ig. Mikor meglátogattam őt, parlamenti irodájá-

ban találkoztam Veres Péterrel. Ott néhányszor láttam Nagy Imrét is, és többször szót váltottunk. Veres, amikor látta, hogy a téren nem hallgatnak rá, így szólt hozzám: „György, gyere velem, felmegyünk az Orsó utcába, és lehozzuk Nagy Imrét.” Kerestünk egy taxit, a számára még most is emlékszem: JA 906 vagy JA 609. Felmentünk az Orsó utcába. Veres Péter bement a házba, és nemsokára megjelent Nagy Imrével és Fazekas Györggyel, aki baráti köréhez tartozó újságíró volt. Már két kocsival mentünk le a Parlamenthez. Ott kiszálltunk, itt készült a másik kép, ahol Nagy Imre mögött az arcom fele látszik. Nagy Imre azt mondta nekem: „György, gyere velem.” Elkísértem a Parlament emeleti erkélyéig. Itt fényképeztek le harmadszor, hátul, baloldalt. Az utolsó két fényképet Antall Józseftől kaptam. Nagy Imre elkezdte mondani a beszédet, melynek a fogalmazványát kezében tartotta. Nyilván egyeztetve volt a párt vezetőségével. Az erkélyen háromlépcsős emelvény volt, és már elő volt készítve a mikrofon.

Ekkor már fél nyolc, nyolc óra volt, besötétedett. Egy irodaszolga világított Nagy Imrének, hogy lássa, amit olvas. A beszéd emlékezetes módon az „Eltársak!” megszólítással kezdődött. Erre felmorajlott a tömeg: „Nincs többé elvtárs! Nincs többé elvtárs!” Hangok hallatszottak, hogy aki beszél, talán nem is Nagy Imre. Ekkor az irodaszolga a lámpával Nagy Imre arcába világított, hogy lássák, tényleg ő az. De ettől megvakult, meg nem tudta olvasni a beszédét, így én oldalról világítottam. Végül elmondta a beszédet, melyben nyugalomra szólította fel a népet, de nem tért ki az utca követeléseire. Ez nagy elégedetlenséget váltott ki. Nem tudta, hogyan fejezze be a beszédet, erre én javasoltam, hogy énekeljük el a *Himnusz*t. Ezután a tömeg oszladozni kezdett, egy része elindult a Rádió felé. Nagy Imre pedig visszavonult a balkonról, és leült tárgyalni a diákszövetség képviselőivel. Engem is hívott. Erre azt válaszoltam neki: „Imre bátyám, én tizenkét órával ezelőtt még börtönben voltam.

Inkább hazamennék.” Rám nézett, és azt mondta: „Te is le voltál tartóztatva?” Mondtam, hogy igen. Így e rendkívüli nap végén elmentem a barátomhoz a Belgrád rakpart 21. alá, hogy kialudjam magam.

– *Hol volt október 25-én, amikor eldőrdült a sortűz a Parlament előtt?*

– Akkor én egy másik tüntetésen vettem részt a Nagykörúton. A jugoszláv követség elé mentünk, ahol beszédet is tartottam. Követeltem, hogy a szovjet csapatok minél előbb hagyják el az országot, legyünk semlegesek, tartsanak szabad választásokat, és addig is kerüljön napirendre a magyar kérdés az ENSZ-ben. Nagy Imre akkor még nem jutott el eddig, csak jó néhány nap múlva csatlakozott a forradalom követeléseihez. Nem Nagy Imre vezette a forradalmat, hanem a forradalom vezette őt. Az ő emberi nagysága abban állt, hogy amikor megértette, hogy a magyar nép nem akarja a kommunizmust, hanem szuverenitást, parlamenti demokráciát, jogállamot akar, ezzel azonosult. Ezért az életével fizetett.

– *Ezekben a napokban lázasan szervezkedett.*

– Október 28-án a református teológia nagytermében, a Ráday utcában megalakítottuk a Keresztény Ifjúság Szövetségét. Ez tömörítette volna az ifjúsági szervezeteket. Az elnökségben a reformátusokat Segesváry Viktor, az evangélikusokat Doszpoly Frigyes, a katolikusokat báró Kaas Ervin képviselte. Engem választottak meg főtitkárnak. Nyilatkozatot adtunk ki, az ismert követelésekkel, de felszólítottuk az embereket a munka felvételére. Október 30-án jelen voltam, amikor Mindszenty József bíboros hercegprímás megérkezett a budai Várba, az érseki palotába. Egy nappal később kaptam egy telefonhívást, hogy a hercegprímás úr fogadni óhajt. Erre november 1-jén került sor, másfél órán keresztül tartott. Ennek során mintegy háromnegyed órán át én beszéltem, tájékoztattam őt a helyzetről. Jeleztem, milyen nagy a veszélye annak, hogy az oroszok a rendfenntartás ürügyével beavatkoznak. A hercegprímás kérdezte, szerintem neki

mit kellene tennie. Hangsúlyoztam, az a legfontosabb, hogy Magyarországon a helyzet konszolidálódjon, és a szovjetek ne tudjanak arra hivatkozni, hogy a rendet helyre kell állítaniuk. Ezért fel kell számolni az önbíráskodásokat és fel kell venni a munkát. Másodszor pedig az Egyesült Nemzetek elé kell vinni a magyar ügyet. Mindszenty ekkor elmondta nekem, amit később, a november harmadiki rádióbeszédében mindenki hallott, vagyis hogy felszólítja a magyar népet, térjen vissza a munkához, és a rendőrség állítsa helyre az országban a rendet. A politikusok tudára adja, hogy szervezzék meg minél előbb a szabad választásokat. Addig is alakítsanak minél előbb kormányt Nagy Imre körül, mely képes tárgyalni az oroszokkal, és képviseli az országot az ENSZ-ben. Ezt a kormányt ő is támogatja majd. Arról, hogy a hercegprímás fogadott, a Magyar Rádió aznapi adása is beszámolt, legnagyobb meglepetésemre. Egyébként a hetvenes évek elején újra találkoztam a bíboros hercegprímással Bécsben, a Pázmáneumban. Ott lakott akkoriban, miután kiszabadult a budapesti amerikai követségről. Azt fejtegette nekem, hogy néhányan szemrehányást tettek neki, azt firtatták, miért nem volt engedékenyebb a kommunistákkal szemben. Így talán meg lehetett volna menteni az egyházi intézményeket, az egyházi iskolákat, az egyházi kórházakat, a szerzetesrendeket. De ő úgy látta: nem tehetett mást, szembe kellett szállnia a hatalommal, csak így menthette meg az egyház becsületét. Az egyház a negyvenes évek végén túl gyenge volt, csak egy erős egyház tehet engedményeket. Egyébként meg akármilyen álláspontot is foglal el a kommunistákkal szemben, végeredményben ugyanúgy felszámolták volna a katolikus intézményeket, az iskolákat, a kórházakat, feloszlatták volna a szerzetesrendeket, ahogy előre eltervezték, és korlátlan erőfölényük birtokában végre is hajtották. A kompromisszumok sem vezettek volna sehova.

– *Térjünk vissza a forradalomhoz. November 4-én hajnalban megszállták Budapestet a szovjet csapatok.*

– A Belgrád rakpart 21-es számú házban laktam, éppen aludtam, amikor ez történt. Bementem a Pázmány Péter Egyetemre, ahová már özönlettek a fiatalok. Úgy döntöttünk, hogy harcba szállunk az oroszokkal. Nekem mint a Keresztény Ifjúság Szövetsége főtítkárának volt hivatalos autóm, így azzal bíztak meg, hogy szállítsak fegyvert a különböző ellenállási pontokra, főleg a Vásárcsarnokhoz. November 7-éig szállítottam a fegyvert és a lószert. November 7-én, a lakásomhoz közel belelőttek az autómba. Szerencsére nem sérültem meg, de a kocsim tönkrement, alig tudtam vele a házamig elvergődni. Ezután nem sokkal megjelentek az oroszok és az ávósok, engem kerestek. Házkutatást tartottak. Üres járatban voltam, így fegyvert nem találtak, csak röplapokat. El akartak vinni. Nem szálltam fel a teherautóra, amely már tele volt emberekkel, hanem közöltem velük, hogy inkább a Dunába ugrom, és ott lóhatnak agyon. Szerencsére egy ávós tiszt megelégedett azzal, hogy felvette az adataimat, majd hazaengedett. Ekkor a házban lakó rokonaim, különösen dr. Bósze Lajos kérésére szedtem a sátorfámat, és átköltöztem egy barátomhoz, Budára. Három órával elköltözésem után két rendőrautón nyolc ávós szirénázva érkezett a Belgrád rakpart 21. elé, hogy letartóztassanak. Talán fél évig megjelentek ott, hetente kétszer, és engem kerestek. Budán, néhány nap után elvesztettem a hitet a fegyveres csoportok ellenállásában, láttam, hogy az ellenállásnak már nincs értelme, és elindultam Nyugatra. Elbúcsúztam a szerelmemtől, kis híján két kézigránátot felejtve a házukban – szerencsére még visszamentem, megtaláltam a veszedelmes szerszámokat, és megszabadultam tőlük. November 14-én értem ki Bécsbe, ott kezdődött az életem következő fejezete.

LEJEGYEZTE PELLE JÁNOS

A TERRORPEREK ROMÁNIÁBAN

A magyar 56-ot követő romániai terrorpercek, a „hazaárulási perek” néven ismert és a kollektív emlékezetben is ekként aposztrofált bünvádi eljárások és kirakatpercek során 102 személyt ítélték el. A nagyszámú és rendkívül súlyos ítéletek – a négy „hazaárulási perben” tizenkét személyt ítélték halálra és végezték ki, huszonegy személyt életfogytiglani kényszermunkára ítélték, hatvanhat személyt pedig négy és huszonöt év közötti börtönbüntetéssel sújtottak – szerves részét képezték az 1956-os magyar forradalomhoz kapcsolódó és annak ürügyén 1956. október 24-én kezdődött és 1966-ig tartó retorzióknak, példátlan megtorlási hullámnak. Egy 1967. évi belügyminisztériumi összesítés szerint politikai okokból 1954 és 1967. december 31-e között összesen 32 840 személyt tartóztattak le. A magyar forradalom és szabadságharc levereése után ugrásszerűen megnőtt a politikai okokból kezdeményezett letartóztatások száma: 1956-ban 2431, 1957-ben 2797, 1958-ban 5170, 1959-ben 8964, 1960-ban 1723, 1961-ben 2677, 1962-ben 657, 1963-ban 26, 1964-ben 240, 1965-ben 258, 1966-ban 294, és 1967-ben 312 személyt tartóztattak le és állítottak katonai törvényszék elé.¹

A belügyminisztériumi összesítés szerint 1968. január 1-je és március 31-e között politikai okokból újabb 20 személyt tartóztattak le.

A Gheorghe Gheorghiu-Dej 1965 márciusában bekövetkezett halála után hatalomra került Nicolae Ceaușescu pártfőtitkár első ténykedése az volt, hogy megszabaduljon egyik veszélyes riválisától, Alexandru Drăghici belügyminisztertől. Ezért kinevezett egy bizottságot – tagjai: Gheorghe Stoica, Vasile Patilineți, Nicolae Guina, Ion Popescu-Puțuri –,

amelynek az volt a feladata, hogy kivizsgálja a szekuritáté által a Gheorghe Gheorghiu-Dej első titkár és Alexandru Drăghici belügyminiszter idején elkövetett súlyos visszaéléseket. A bizottság 1965 novemberétől két és fél éven át a szekuritátétól származó ötvenezer dokumentumot tanulmányozott át. Ezek alapján az RKP KB plenáris ülése 1968. április 28-án egy egész sor egykori kommunista vezetőt rehabilitált, köztük az 1945-ben agyonvert Fóris István főtitkárt, az 1954-ben kivégzett Lucrețiu Pătrașcanu igazságügyi minisztert, valamint a Szovjetunióba emigrált, 1936 és 1938 között kivégzett, elítélt román kommunista párttagokat. A Gheorghe Stoica által vezetett bizottság mellett létrehoztak egy másikat is, amelyet Ion Stănescu, az Állambiztonsági Tanács miniszteri rangú elnöke vezetett, amelynek feladata a szekuritáté által 1949 és 1968 márciusa között elkövetett brutalitások, törvénytelenések, gyilkosságok kivizsgálása volt. Míg az első bizottság megbízatása nyilvános volt, és azt a célt szolgálta, hogy megerősítse Nicolae Ceaușescu hatalmát, és kizárja a veszélyes ellenfelet, Alexandru Drăghici belügyminisztert a KB-ból, a párttagok soraiból, a politikai életből, ugyanakkor növelje az új pártfőtitkár népszerűségét az értelmiség körében, a másik testület a későbbi diktátor számára „szállított” rendkívül bizalmas és fontos információkat. Ezek az adatok csak az 1989 decemberi rendszerváltás után váltak kutathatóvá, kerültek nyilvánosságra. Ezek alapján megközelítő képet nyerhetünk a kommunista megtorlás iszonyatos, a félelem milliőkat érintő országos méreteiről. A szekuritáté szervei 1950 és 1968. március 31-e között összesen 91 333² személyt tartóztattak le. A magyar forradalom eszméivel való azonosulás, a különböző szervezkedési kísérletek felfedezése, felgöngyölítése kapóra jött és kiváló ürügyet jelentett a belső ellenzék likvidálásához, akár fizikai megsemmisítéséhez is. A második bizottság által összeállított jelentésből kiderül, hogy 1956 és 1962 között, tehát hat év alatt összesen 24 629 személyt tartóztattak le. A retorzió

1958-ban és 1959-ben tetőzött, a „csúcspot” 1959 jelentette – ekkorra göngyölítették fel a szervezkedések, szervezkedési kísérletek döntő többségét –, 8910 személyt tartóztattak le. Az Állambiztonsági Tanács akkori alelnöke, Constantin Stoica vezérőrnagy által szignált összegzés elismerte, hogy a „belügyi szervek által végrehajtott letartóztatások jelentős része indokolatlan volt”.³

Az 1950 és 1968. március 31-e között letartóztatott 91 333 gyanúsított közül 73 636 személyt állítottak bíróság elé. Rajtuk kívül adminisztratív okokból 25 740 személyt internáltak különböző munkatáborokba, megsemmisítő munkatelepekre, 1949-től kezdődően 60 000 személy számára jelöltek ki kényszerlakhelyet. A Nicolae Ceaușescunak szánt összesítés szerint a munkatáborokba internált 25 740 személy közül 4865 paraszt volt – mindannyian az erőszakos kollektivizálás áldozatai –, 4626 munkás, 3423 tisztviselő, 694 kereskedő, 514 volt katonatiszt, altiszt az egykori királyi hadseregben, 857 tanító és tanár, 408 orvos, 218 újságíró és művész, 498 mérnök, 1968 ügyvéd, 33 volt gyáros, 296 nyugdíjas, 45 volt földbirtokos, 2420 foglalkozás nélküli, 315 diák és egyetemi hallgató, 823 pap és 76 egykori rendőr.⁴ (3661 személy más társadalmi kategóriákból származott. Voltak közöttük kisiparosok, szálloda- és étteremtulajdonosok, jómódú mesteremberek.) Hasonlóan megdöbbentő adatokat tartalmaznak a kiszabott büntetések indokolatlan méretei. A 73 636 bíróság elé állított személy közül 25 441 főt 1 és 10 év közötti börtönbüntetéssel sújtottak, közülük 2890 legionárus⁵, 1568 az egykori történelmi pártok tagja, 20 983 más társadalmi kategóriából származó, büntetlen előéletű. 10–25 év közötti börtönbüntetésre 5609 személyt ítéltek, közülük 1682 legionárus, 503-an egykori polgári pártok tagjai, 3424-en büntetlen előéletűek. Életfogytiglani kényszermunkára 290 személyt ítéltek, közülük 71 legionárus, 28 történelmi pártok tagja, 191 büntetlen előéletű. 1950 és 1968. március 31-e között 129 személyt ítéltek

halálra, közülük 34 legionárus, 10 egykori történelmi pártok tagja, 85 más kategóriájú és büntetlen előéletű.⁶

A rendkívül súlyos ítéletek mindenike a bukaresti, kolozsvári és jászvásári hadbíróság számlájára írható. Fútoszalagon hozták az életfogytiglani és halálos ítéleteket. A halálos ítéletekről, kivégzésekről nincsenek pontos adataink. 1958-ban például 34 halálos ítéletet hajtottak végre, de a tényleges adat ennél jóval magasabb. Ezt bizonyítja, hogy 1958-ból 27 nevet említenek, de a Szoboszlai-per tíz kivégzettje közül csak három név szerepel, az érmihályfalvi csoportból kivégzett Sass Kálmán lelkészt és dr. Hollós Istvánt meg sem említik.⁷ A Stefano Bottoni főszerkesztésében megjelent kötet összeállítása szerint 1957 és 1959 között 9959 elmarasztaló ítélet született, 45 személyt végeztek ki, 139 személyt hunyt el a vallatások során, illetve a börtönbeli kínzások, szenvedések nyomán. A szekuritáté szervei 1957 és 1959 között 430 „ellenforradalmi szervezetet” lepleztek le, göngyölítettek fel.⁸

A túlélők visszaemlékezése szerint a politikai foglyok számára fenntartott börtönökben az életkörülmények a szovjet gulágokon megtapasztalt állapotoknál is rosszabbak voltak. Ez ellen csak a szamosújvári rabok lázadtak fel 1958. július 14-én, a francia forradalom napján. Ennek a börtönlázadásnak aktív résztvevője, szenvedő alanya volt Szilágyi Árpád, a Bolyai Tudományegyetem IV. éves földrajz–geológia szakos hallgatója, aki még gimnazista korában, 1952-ben az erőszakos kollektivizálás ellen plakátokat írt és ragasztott ki szülőfalujában, Gyergyószárhegyen. Ezekon a plakátokon először használta a „Fekete Kéz” aláírást. A magyar forradalom idején egyetemi hallgatóként levelet írt a Budapesten megjelenő *Irodalmi Újság* szerkesztőségének, és a levéltitok szentségében naivan bízva részletesen beszámolt a Bolyai Egyetemen kialakult lelkes hangulatról, a diákok nagy részének a forradalom melletti elkötelezettségéről. 1956. november 1-jén a karon néma felállást kezdeményezett a forradalom

halottainak emlékére. 1957 februárjában tartóztatták le, előbb hazaárulás vádjával húsz év börtönre ítélték, később a „Fekete Kéz” nevű szervezetben való részvételéért a Kolozsvári Katonai Törvényszék – a korábbi büntetés ráadásaként, „megfeleléseként” – huszonkét év börtönbüntetéssel sújtotta. 1964. július 27-i szabadulása után Balánbányán dolgozott, 1989-ben politikai menedékjogot kapott az Amerikai Egyesült Államokban, St. Louisban. Ott írta meg és publikálta angol nyelven a *The Victim (Az áldozat)* című visszaemlékezését. 2003-ban visszatelepedett Csíkszeredába.

A Bolyai Tudományegyetemen a forradalom napjainban kialakult, a budapesti, szegedi, debreceni egyetemeken számtalan visszaemlékezésből, önálló kötetekből már megismert forrongással teljesen azonos hangulatról a Csíkszeredában élő Nagy Benedek (a Bolyai Tudományegyetem első csoportjának perében öt év börtönbüntetéssel sújtották), Páll Lajos korondi festő-költő (a Bolyai harmadik csoportjának perében hat évre ítélték) és Szilágyi Árpád leveléből értesülhetünk. Ezek a levelek teljes terjedelemben, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel, új információkkal az általam publikált könyvsorozatban látnak majd napvilágot. Tanulmányunkban mindhárom levélből részleteket közlünk, jelezve: a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen ugyanolyan forradalmi volt a hangulat, hasonló követeléseket fogalmaztak meg, mint a szegedi egyetemi és főiskolai hallgatók, a budapesti Műegyetem, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem diákjai.

Az „alaphangot” Nagy Benedek, a későbbi történelemtanár, majd RMDSZ parlamenti képviselő 1956. október 23-án, kedden este fél nyolckor adta meg, amikor azt írta a szüleinek: (...) „A lengyelországi eseményeket tetszenek tudni?? A pesti híreket tessenek hallgatni, főleg este 9-kor. Hát a pesti, szegedi, debreceni egyetemek 1 (!)⁹ pontos memorandumát, melyet 2 hetes terminusra, ha nem teljesít a kormány, tüntetéssel fogják kikényszeríteni. Olyan embe-

rekkel beszéltem, akik tegnap még Debrecenben, ill. Pesten voltak. Irtó a hangulat. Le se lehet írni. Mennyiben tetszenek tudni róla? Hogy tudjam, mit írjak. A Bolyai diáksága »forrong«, csak nem kezdhetjük tunya testvéreink előtt, mert ránk sütik a bélyeget. Történelmi időket élünk, és nagy események(et) érünk meg a közeljövőben. Bolyai – Teológia – Agronómia stb. egy fronton dolgozunk. Röhej: Bányai (László, a rektor – T. Z.) elutazott az USA-ba, hogy »tanulmányozza« az amerikai választásokat, hogy mennyiben demokratikusak. Megindultak a szabad vitakörök, (amit mi) történészek vezetünk, élcsapat, és lassan hátsó irányítói leszünk az egyetemek magyar ifjúságának. A Jordáky (Lajos) vezette szabad vitaköröknek maholnap az Aula se lesz elég nagy, mert nemcsak a bolyaisták vesznek részt rajta.”

Páll Lajos valamivel később azt írta Nyilka Róbert marosvásárhelyi festőművésznek¹⁰:

„A magyarországi és lengyelországi események hatására itt nagy dolgok történnek. Biztos hallottál már az egyetemi autonómiáról, erről van szó itt, ezt szeretnénk elérni. Itt megkezdődött a szervezkedés – természetesen titokban. Arról lenne szó, hogy a vásárhelyi diákságnak is kellene csatlakoznia hozzánk. Ezért kérlek, beszéljess el néhány orvos barátoddal, kezdetben csak ilyenekről, hogy például mit jelent az egyetemi autonómia, hogy az orosz nyelv tanulása és a marxizmus oktatása legyen fakultatív, egyszóval többen kellene ismerjék ezeket a dolgokat. És ne feledd, mindez a fejlődés érdekében történik.”¹¹

Szilágyi Árpád levelét 1956. október 27-én az *Irodalmi Újság* szerkesztőségének címezte. Mára egyértelműen bebizonyosodott, hogy a román kommunista hatalom mindenkiket letartóztatott, kihallgatott, aki előfizetője volt az *Irodalmi Újságnak*, vagy kiderült róla: olvasta, terjesztette a folyóirat lapszámait. Így került a szekuritáté célkeresztjébe két temesvári származású diák: Koczka György és Vastag Lajos is. Az előbbit a Bolyai Tudományegyetem diákjainak első

csoportjában három év, az utóbbit a Bolyai harmadik csoportjának perében nyolc év börtönbüntetésre ítélték. Szilágyi Árpád levele a legteljesebb összefoglalása a Bolyain kialakult hangulatnak. Szilágyi Árpád egyedül fogalmazta és írta meg a levelét. Sejtette, hogy a levél a szekuritáté kezébe juthat, s ezért „Rab Árpád”-ként írta alá és – úgymond – „az évfolyam nevében” postázta (T. Z.). Első levelét 1956. október 27-én írta:

„Ezt a levelet egyetemünk egyik hallgatója írja, az egyik évfolyam megbízásából, de benne foglaltatik egész egyetemünk ifjúságának, s az erdélyi magyarságnak az óhaja. A levélnek azért nem adtunk hivatalosabb külsőt, mert tartunk attól, hogy cenzurázni fogják. Úgy gondoljuk, hogy így eljut a rendeltetési helyére. Nagy érdeklődéssel követtük és követjük a magyarországi eseményeket, s örömmel fejezzük ki aziránt, hogy Magyarországon egy olyan egészséges politikai és gazdasági eszme került előtérbe, amely lehetővé teszi Magyarország gazdasági helyzetének megjavítását és politikai viszonyainak megerősítését.

(...) Mi egyetemisták, erdélyi magyarok rokonszenvünket fejezzük ki a budapesti egyetemisták békés tüntetése iránt. Megértjük a magyar népnek azt az elkeseredését, amely arra készítette, hogy fegyverrel a kézben kivívja jobb életét és teljes szabadságát... Örömmel vettük tudomásul Nagy Imrének a Minisztertanács elnökévé, Kádár Jánosnak az MDP KB elnökévé való választását.

(...) Kedves Szerkesztőség, drága Testvéreink!

Nehéz napokat élünk, nekünk is hasonló a sorsunk, vagy talán még nehezebb. Bennünk is felgyűlt az elkeseredés, mi is jobb életet akarunk. Hozzátok fordulunk e nehéz napokban, és emlékeztetünk arra, hogy *mi is magyarok vagyunk, és elég sokan. Nekünk nem szabad szabadon élni hazánkban, nem szabad ősi hagyományainkat gyakorolni, nem szabad anyanyelvünkön elintézni ügyeinket, nem szabad olyan zászlót lobogtatnunk, amely alatt őseink nagy csatákat vívtak. Nem sza-*

bad? Hisz mi is magyarok vagyunk, bennünk is él a nemzeti érzés, a magyar nép és haza szeretete. (Kiemelések – T. Z.)

Mit tegyünk? Nem tudjuk mivel kezdeni, korlátok között élünk. Marxista módon beszélnek a magyar–román barátságról, de ha bemegyünk Olténiába, megköveznek, leköpködnek, gyalázatos szavakkal illetnek. Ezzel a néppel éljünk együtt, ezért harcoljunk, s felemeljük ma azért, hogy holnap eltiporjon? Nem!!! Ezt nem akarjuk! S ez nem sovizmus!

Roszsabb, mint gyarmati sorsban, rabszolgaságban élnünk, pedig a magyarság egy részének autonómiája van – csak az a baj, hogy papíron (egyértelmű utalás a Magyar Autonóm Tartomány ellentmondásos létrehozására, történetére, amelyet a székely humor találóan így jellemzett: »Az autó lehet, hogy magyar, de hogy a sofőr román, az biztos!« – T. Z.). Fáj nekünk mindez, s e fájdalmat előidéző teher, és annak bosszúja forr bennünk, de ki nem törhet, s így saját magunkon pusztít. Így pusztul a romániai magyarság, így leszünk egyre kevesebben. *S ezt ti nézitek, hogy testvéreitek Székelyföldön s Erdély többi területein kínlódik pusztul? Nem fáj ez Nektek, hogy magyarlakta területekről elvisznek mindent: az altalajkincset, fát, kenyeret, s a székely nép éhezik és fázik?*

(...) Önkéntelenül vetődik fel Erdély kérdése: vajon nem volt-e hibás Sztálinnak az a rendelete, amely Erdélyt Romániának ítélte? Mennyivel volt Magyarország bűnösebb a II. világháborúban, mint Románia? Magyarország nem szenvedett-e eleget a fasiszták által, s nem kényszerhelyzetből harcolt a Szovjetunió ellen? Erre nekünk itt, nálunk nem adnak választ, vagy ha adnak is, olyant adnak, hogy ép elméjű ember nem érti meg, pedig szerintük marxista módon feleltek a kérdésre.

Így tehát Töletek várunk feleletet: mit tegyünk, vagy egyáltalán ne is tegyünk semmit? Nem merünk nagyon cselekedni, habár a kolozsvári román egyetemisták (1956) október 28-ra tüntetést szerveztek. Ezen a tüntetésen nem ve-

TAMÁSI ÁRONNÉ BASILIDES ALIZ, 1956

szünk részt, mert a románok azt akarják, hogy mi menjünk elől a tüntetésen. Tehát azt kérjük, hogy adjatok valamilyen módon útbaigazítást, ha lehet.

Éljen a szabad, független és egységes Magyarország!
Rab Árpád álnév¹²

A perirat szerint a Szilágyi Árpád által megfogalmazott és az *Irodalmi Újságnak* elküldött levelet egy névtelen budapesti lakos küldte vissza a „Kolozsvári Rendőr Főparancsnokság”-nak egy helyesírási hibáktól hemzsegő levél kíséretében:

„Parancsnok Elvtárs!

Az emult év november hónapjában kaptam egy levelet egy bizonyos Rab Árpád nevű egyéntől (álnév), aki Kolozsváron Str. Horea 31. szám alatt lakna. Elolvastva a kapott levelet, megállapítottam, hogy a levél írója bizonyos heljtelen kijelentéseket tesz, amiért én – tisztességes ember lévén – úgy ítélem meg, hogy ez a dolog önöket is érdekli. Ezért küldöm Önökhöz a szobanforgó levelet. Tekintettel arra, hogy ismerik azt a helyzetet, amibe kerülnek, elnézését kérem, amiért nem közlöm a nevem és címem.”

A Budapestről visszaküldött levélen egyértelműen látható és olvasható a kolozsvári posta 1957. február 28-i pecsétje. „Természetesen”, hiányzik Szilágyi Árpád eredeti borítékja, levélcímzése.

Az ominózus levél több kérdést is felvet: minden Romániában élő magyar számára evidencia, hogy a magyar nyelven címzett levelek soha nem jutnak el ahhoz, akinek vagy akiknek küldték. 1956. október 24-étől minden Magyarországra küldött, és onnan érkező levelet szigorúan ellenőriztek, nagy részük soha nem jutott el a címzetthez. Ha eljutott, a szekuritáté a címzettet megfigyelte, követte, ellenőrizte. A Budapestről küldött és a kolozsvári „Rendőr Főparancsnokságnak” címzett levélre – úgy tűnik – az előbbi megszigorítások, jogkövetkezmények nem voltak érvényesek. A borítékon lévő magyar bélyeg, magyar pecsét,

csupán szervezés kérdése volt: az ÁVH és jogutódja, a kádári titkosrendőrség bármikor kapható volt ilyen „elvtársi szívességre”. A borítékon semmilyen gyűrődés, kéznyom, a postai szolgáltatásból eredően – a levél sok kézen ment át – semmilyen maszat, paca, elszíneződés nem látható, a pecsét felirata annyira világosan olvasható, mintha szorgos kezek hosszú időn át gyakorolták volna, hogy minden tökéletesen olvasható legyen.

Közel másfél évtizedes levéltári bújárkodás, román nyelvű periratok százainak fordítása után a kutatónak azal is szembesülnie kell, hogy Szilágyi Árpád levelének visszaküldését a szekuritáténak nem kellett megszerveznie! Magyarországon voltak olyan „tisztességese” emberek, elvtársak, akik a forradalmat a csőcselék, a fasiszta bérencék ellenforradalmának minősítették, s kéjelegve adták át a szekuritáténak, a milíciának a Szilágyi Árpádéhoz hasonló leveleket, és követelték a szerző példás megbüntetését, elítélését.

Szilágyi Árpád két vaskos kötetes periratából az is kiderül, hogy több levelet is küldött az *Irodalmi Újság* szerkesztőségének, amelyeket a szekuritáté rendre kifogott és fényképmásolatot készített róluk. Az egyik levéltöredék Várhegyi István III. éves történéshallgató 1956. november 17-i, Kelemen Kálmán és Koczka György II. éves bölcsész-hallgatók 1956. november 18-i, és Nagy Benedek III. éves történéshallgató 1956. november 24-i letartóztatása utáni hangulatról tudósított:

„Hamarosan nem fogják kiengedni őket, tüntetés lesz az egyetemen, már olyan formában, hogy nem fogunk előadásokra menni addig, amíg nem bocsájtják szabadon őket. (...) Éjjelenként fegyveres őrjáratok sétálnak, s különösen a párt épületeket őrzik – nagyon félnék. Nagyon sokat vitatkozunk a »marxistákkal«, s ha fehérméppel van dolgunk, a vita mindig sírással zárul. Feszült, forró a helyzet, a lakosság, s különösen a munkásság között is észlelhető, de a

parasztság is panaszkodik a beszolgáltatás miatt. Egyszóval az itteni helyzet elég forradalmi, csak a fegyveres felkelés hiányzik. Minden este feljön az otthonba néhány tanár és próbálja csitítani a lázadó kedélyeket.”¹³

Szilágyi Árpád eredetileg magyar nyelven írt visszaemlékezése alapján pontosan rekonstruálható az 1958. július 14-i szamosújvári börtönlázadás története. A lázadás oka: az örök brutális bánásmódja és a mind elviselhetlenebbé váló börtönviszonyok. A kiváltó ok az volt, hogy az egyik cellában – ahová száz rabot zsúfoltak be – befalazták a vécét, s helyette csebreket raktak be. Az emberi ürülék elviselhetetlen szaga, a levegőtlenység ingerlékenyvé tette a rabokat. A fellázadt rabok ledobálták az ablakokra szerelt faredőnyöket, és a börtön tízezer foglya artikulálatlan üvöltésbe tört ki. Tizenegy óra körül megszólalt a börtön szirénája. A rabok túlharsogták a sziréna hangját. Olaj volt a tűzre, hogy adott pillanatban az udvaron megjelent Goiciu Petre szekus ezredes, hírhedt verőlegény, a börtön parancsnoka.¹⁴ A tízezer rab egyszerre üvöltötte: „Le Goiciuval! Le a gyilkossal!” A börtönparancsnok Kolozsvárról erősítést kért. Állig felfegyverzett belügyis alakulatok körbevették a börtönt, majd megkezdték a leszámolást. A folyosókon gépfegyvereket helyeztek el, majd a teljesen védtelen rabok közé lövettek. A halottak, sebesültek számáról soha nem készült semmilyen nyilvántartás. A géppuskázás után felrántották a cellák ajtaját, akit állva találtak, azt elvitték. Tudoran, az egyik foglár, mások szerint a börtön alparancsnoka, egy Dész mellett pap fia, „vette kezelésbe”¹⁵ az alig 160 centiméter magas, törekeny Szilágyi Árpádot. Agyba-főbe verte, és amikor elájult, a csizmájával belerúgott. Amikor magához tért, 250-300 véresre vert feküdt körülötte a cementen. A rabok személyi adatainak felvétele után azzal fenyegetőztek, hogy Szibériába deportálják őket. A börtönlázadás után még elviselhetlenebbé váltak a börtönviszonyok, minden napossá váltak az ok nélküli verések, a magánzárkába zárá-

sok. Szilágyi Árpádot szintén hazaárulás vádjával ítélték el, a két perben összesen negyvenhét év börtönbüntetésre.

A magyar vonatkozású, a magyar vádlottak elleni perekben a mellényszabóból gyorstalpalással „hadbíróvá” előléptetett Macskási Pál őrnagy, majd ezredes a vérbíró szerepét töltötte be. A periratokból, visszaemlékezésekből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a vádlottakból, elítéltekből a magyar forradalom eszméivel való azonosulásnak még az írmagját is ki akarta irtani. Az általa elnökölt tanács a legszigorúbb ítéleteket hozta. Életútjának, szerepének pontos felderítése további kutatásokat igényel, de a rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják: Macskási Pállal végeztették el a janicsármunkát.

A tizenöt év börtönbüntetésre ítélt báró Bánffy István megőrizte Macskási Pál halálakor a kolozsvári *Igazság* című napilapban megjelent gyászjelentést, amely a „drága jó férj, édesapa, szomszéd, jóbarát” emlékét idézi. A minden nehézségen felülkerekedő arisztokrata a gyászjelentés oldalára odaírta: „hamarabb is meghalhattál volna!” P. Ferencz Béla-Ervin Ferenc-rendi szerzetes a börtönből való szabadulása után megkereste Macskási Pál nyugalmazott ezredes sírját a Házsongárdi temetőben – minden „nagy embert” Erdély Pantheonjában helyeznek örök nyugalomra –, és „megköszönte az életfogytiglani kényszermunkát, a mérhetetlen szenvedést, megbocsájtott neki, majd imádkozott üldözőjéért”.

Macskási Pál „utóéletének” van egy teljesen ismeretlen fejezete, ami engem, a szülőfalujához őszintén ragaszkodó korondiként ma is sokkol: az 1956-os elítéltek hóhéranak a felesége – bizonyos Bíró Berta – korondi származású volt, s a férje halála után átköltözött Marosvásárhelyre, a Budai Nagy Antal lakónegyedbe, dr. Pál-Antal Sándor történész, akadémikus édesanyjának a tőszomszédságába.

Az erdélyi „hazaárulási perek” mérlege és tanulságai

Bár látszólag a letartóztatás, a nyomozás, a kihallgatások idején nem érvényesült az „etnikai” elv, a „rendszer ellen szervezkedő elemeket” előre meghatározott klisék, sablonok szerint csoportosították – román vasgárdisták, magyar nacionalisták-irredenták, cionisták, történelmi pártok tagjai, imperialista ügynökök –, a letartóztatottak, elítéltek etnikai megoszlása azt bizonyítja, hogy a szekuritáté a magyarok által lakott régiókban sokkal „aktívabb” volt, mint a román többségű vidékeken. A Magyar Autonóm Tartományban 1956 és 1965 között összesen 826 személyt állítottak hadbíró-ság elé. Közülük 620 magyar – az elítéltek 75,1 százaléka –, 184 román – 22,5 százalék –, 18 német – 2,1 százalék –, 2 zsidó és 2 cigány – 0,2 százalék. 1956-ban 71 román anyanyelvűt és 28 magyart tartóztattak le. Ez azzal magyarázható, hogy 1956. november 3-tól 1957 februárjáig letartóztatták a Ioan Faliboga moldvai születésű, Marosvásárhelyen élő katonatisztet, a Nemzeti Felszabadító Bizottság (Comitetul de Eliberare Nationala – CEN) 70 tagját, akiket a Kolozsvári III. Hadtest Katonai Törvényszéke nagyszebeni kiszállásán 1957-ben elítélt. Ioan Falibogát és két társát előbb halálra ítélték, az Államtanács utólag az ítéletet életfogytiglani kényszermunkára változtatta. A Faliboga-csoportban csak ketten voltak magyarok: Frunda Károly és Miholcsa Gyula mérnök.¹⁶ Frunda Károlyt a Btk. 209. szakasza 3. pontja előírásai alapján az ország kormányzási formájának erőszakos megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvételért, azaz hazaárulás vádjával 18 év fegyházbüntetésre ítélték, Miholcsa Gyula építkezési tervezőmérnököt, ugyanazzal a váddal, a Btk. 209. szakasza 4. pontja előírásai alapján 10 év börtönbüntetéssel sújtották.

A Ioan Faliboga vezette csoport részben a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának munkatársaiból, részben a Román Államvasutak hivatalnokaiból – többségükben

egykori katonatisztekéből – állt. „Patria 7” néven egy titkos szervezetet hoztak létre, amelynek célja a szervezet vezetője ellen megfogalmazott vádemelési határozat szerint: „az RNK népi demokratikus rendszerének erőszakos megdöntése”, „amikor majd akcióba lépnek az államhatalom megkaparintásáért, az első elfoglalandó célpontok a Néptanácsok, a Posta és más állami intézmények legyenek”, „felkészítettek Maria Bogdan vádlottat, hogy vegye fel a kapcsolatot néhányan az imperialista államok nagykövetségei közül, hogy anyagi segítséget kérjen a szervezet számára az akció végrehajtásához”. Más vádpontok: a magyar forradalom idején ellenforradalmi kiáltvány kidolgozása, amelyet az akcióba lépés alkalmával kellett volna terjeszteni, intézkedések, hogy a magyar lakosság körében az ellenforradalmár elemekkel vegyék fel a kapcsolatot, Katonai Bizottság létrehozása volt katonatisztekéből, tájékoztatás a lakosság hangulatáról, Politikai Bizottság létrehozása, amely gondoskodott volna a felforgató szervezet tagjainak és az „ellenforradalmi anyagoknak” a szállításáról, terjesztéséről.¹⁷

A Stefano Bottoni által publikált, a Belügyminisztérium magyar autonóm tartományi parancsnokának, Kovács Mihály alezredesnek az állambiztonság tevékenységéről készített 1957. április 28-i jelentéséből¹⁸ az is kiderül: Ioan Falibogának szándékában állt a Nyilaskeresztes Párt marosvásárhelyi szervezetének egykori vezetője, Bakaló Zoltán¹⁹ által létrehozott csoporttal egyesülni, sőt, át akarta venni annak a vezetését, mert annak „egy független, svájci mintájú, központi igazgatással rendelkező, szabad Erdély megteremtése volt a célja”.²⁰ A Szoboszlai- és a Faliboga-csoport tervei között sok a hasonlóság, az ítéletek nagyságrendjénél azonban óriásiak a különbségek: az előbbinél tíz halálos ítéletet mondtak ki, és azokat végre is hajtották, a második csoport perében három halálos ítéletet született, azokat később életfogytiglani kényszermunkára változtatták. A két ítélet közötti különbség – úgy tűnik – ismételen igazolja azt a

korábbi megállapítást, miszerint az 1956-os erdélyi magyar szervezkedések résztvevői ellen a Kádár János vezette magyar párt- és kormányküldöttség 1958. február 20-a és 28-a közötti romániai látogatása után hozták a rendkívül szigorú, köztük halálos ítéleteket. „Országjáró körútja” során a küldöttség 1958. február 25-én reggel – a 24-i Jászvásáron és Román városában tett látogatás után (egy különvonat hálokocsijában utaztak) – Marosvásárhelyre érkezett, ahol a küldöttséget a vasútállomáson hatalmas tömeg fogadta. Ez – összegezi a delegáció látogatásának tanulságait Makfalvi (Vincze) Gábor – nemcsak az „igen alapos szervező és mozgósító munkának” volt köszönhető, hanem annak is, hogy „ez volt az első (és utolsó) eset, hogy ilyen magas rangú magyarországi vendégek érkeztek a székely fővárosba”.²¹ E sorok írója a magyar küldöttség fogadásán jelen lévő marosvásárhelyiektől arról is értesült: nemcsak Kádár János fogadására gyűlt össze olyan hatalmas tömeg, hanem azért is, hogy tizenkét év után végre magyar zászlót – még ha kis méretűt is – szorongathassanak a kezükben.

A „magyarországi elvtársakat” Csupor Lajos, a Magyar Autonóm Tartomány pártbizottságának első titkára, Bugyi Pál, a tartományi néptanács végrehajtó bizottságának elnöke, Kovács György író, az RMP KV tagja, Andrásófszky Tibor, az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora és Udvarhelyi József, a városi néptanács elnöke fogadta. Bugyi Pál a tartomány „román, magyar, szász és más nemzetiségű dolgozóinak nevében” köszöntötte a vendégeket, és külön kiemelte, hogy a Román Munkáspárt „következetesen alkalmazza a marxi-lenini nemzetiségi politikát”.²²

Vincze Gábor idézett tanulmánya szerint a magyar forradalom és szabadságharc vérbefojtása után a magyar-román kormányközi tárgyalások gondolatát először Sebes István magyar külügyminiszter-helyettes vetette fel az 1957. májusi bukaresti látogatása alkalmával. A magyar Külügyminisztérium hozzáfogott a tárgyalási anyag kidolgozásá-

hoz. Így született meg a *Javaslat a magyar–román kormányközi tárgyalások anyagára* című dokumentum, amelyben előírnyozták: az Erdélyben tartandó nagygyűlésen az „ott élő magyar nemzetiségű lakosság” előtt ki kell fejteni, hogy a testvéri román nép az „ellenforradalom” idején és után milyen nagy segítséget nyújtott Magyarországnak, ugyanakkor a „román népet, a román kormány- és pártvezetőket... Erdély kérdésével kapcsolatban” teljesen meg kell nyugtatni, „minden bizalmatlanságot eloszlatva”.²³

Erre a feladatra Kállai Gyula államminiszter, az MSZMP KB PB titkára vállalkozott, aki a Simó Géza Bútorgyár kultúrtermében jobbra magyar párttagok és munkások nagygyűlésén kijelentette:

„A magyarországi ellenforradalom nyíltan felvetette területi követeléseit a szomszédos népi demokráciák felé: nemcsak Magyarország, hanem a szomszédos Románia területére is ki akarták terjeszteni az ellenforradalmat: győzelmük biztosítására nemcsak Magyarországon, hanem Romániában is vissza akarták állítani a földesúri és kapitalista kizsákmányolást. Az ellenforradalmárok ezért elevenítették fel az úgynvezett határkérdést. Világos tehát, hogyha az ellenforradalom Magyarországon győz, az éppen a Duna-medencében jelentette volna az imperialista rablőháború kezdetét, éppen a magyar és román nép lettek volna annak első áldozatai. Ezért mi szembeszállunk azokkal, akik a régi horthysta, irredenta területi követeléseket felelevenítik, mert saját tapasztalatunkból tudjuk, hogy ezek a követelések a kapitalizmus restaurációja és a harmadik világháború irányába hatnak. Megmondjuk világosan: nekünk semmiféle területi igényünk nincs: azt tartjuk, hogy Magyarországnak van éppen elég földje és népe, hogy azon – testvéri egyetértésben a szomszéd népekkel – felépítse a maga szocialista hazáját.”²⁴

Kállai Gyula, miközben a beszédében az „ellenforradalmár-gyanús” elemek példás megbüntetését követelte, olyan csúsztatásokra vetemedett, amelyekhez hasonlókat egyetlen

ország századrangú vezetője sem követett volna el. E sorok írója minden, a magyar forradalom idején született programot alaposan és többször is áttanulmányozott. Egyetlen program sem vetette fel – sem nyíltan, sem burkoltan – a területi követeléseket, nem „elevenítették fel a határkérdést”. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Debreceni Orvostudományi Egyetem, a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia, a debreceni középiskolák diáksága, hallgatói, oktatói, dolgozói a debreceni *Néplap* 1956. október 23-án 35 000 példányban megjelent különkiadásában 16. pontként azt követelték: „Illetékes nemzetközi fórumon foglalkozzanak a romániai és más külföldi államban élő magyarok ügyével.

17. pont: A kormány lépjen érintkezésbe a népi demokráciák, Ausztria és Jugoszlávia kormányával egy közép-európai konföderáció megvizsgálása céljából.”²⁵ Szó sincs sem területi követelésről, sem határkérdésről, sem revízióról.

A magyarországi történészek a forradalom idejéből csak két olyan felvetésről tudnak, amikor egyáltalán felmerült a határok, illetve a magyar kisebbségek kérdése. 1956. október 22-én a miskolci egyetem diákszabványi ülésén a résztvevők más jelszavak mellett a két világháború közötti revizionista politika központi követelése, a „Mindent vissza!” kiáltás is elhangzott. Ezt azonban a szervezők azonnal leintették.²⁶ Szesztay Ádám idézett tanulmányában hivatkozik arra az információra, amely szerint a miskolci forradalmi rádió a forradalom napjaiban magyarul és a szomszédos országok többségi nyelvein összefogásra szólított fel. A másik, határokkal kapcsolatos kijelentést a Veszprém Megyei Forradalmi Bizottság 1956. október 29-i felhívásában fogalmazták meg: akárcsak a debreceni egyetemi hallgatók, diákok, a dokumentum szerzői a kisebbségi kérdés megoldását a közép-európai államok föderációjának kialakításában jelölték meg.²⁷

Szoboszlai Aladár román–magyar konföderációra vonatkozó tervezete tehát nem deus ex machinaként született, hanem – ahogyan a debreceni, veszprémi program is bizo-

nyítja – „benne volt a levegőben”. Ezek a rendkívül fontos háttérinformációk is segítik az erdélyi kérdés megoldását célzó, 1955 és 1957 közötti tervezetek keletkezéskörülményeinek a tisztázását, megértését. Dokumentumok, mélyinterjúk jelzik: az erdélyi magyarság rendkívül érzékenyen reagált a román–magyar viszonyra, határkérdéssel kapcsolatos bármilyen kijelentésre, megfogalmazásra. Érthető, hogy a Kádár János vezette magyar párt- és kormányküldöttség 1958. februári romániai látogatásának kudarca – Makfalvi (Vincze) Gábor Keleti Ferenc bukaresti nagykövet információira hivatkozik – nagy csalódást keltett a romániai magyarság körében. Kádár János marosvásárhelyi pohárköszöntője egyenesen sértette a meghívott magyar kádereket, amikor kijelentette: „Itt laknak magyar származásúak is”, a „nacionalizmus mélyen él az emberek gondolkodásában”.²⁸ A kijelentés sértő jellege az 1956. évi népszámlálás adatainak ismeretében válik nyilvánvalóvá: Marosvásárhelynek 1956-ban 65 194 lakosa volt. Közülük 50 174-en vallották anyanyelvüknek a magyart, 14 135-en a románt. A nemzetiség szerinti megoszlás: 48 077 magyar, 14 623 román.²⁹

Kádár János 1958. február 26-án a bukaresti nagygyűlésen hiába próbálta megnyugtatni a román hallgatóságát, kijelentvén: „a Magyar Népköztársaságnak nincs egyetlen országgal szemben sem területi, sem más igénye”, a látogatás kudarca nyilvánvaló volt: a román fél nagyon ügyes taktikával, a „magyar elvtársak” állandó, már-már a teljes kimerültséghez vezető utaztatásával elérte – Vincze Gábor megfogalmazásában –, hogy „semmiféle konkrét megállapodásra nem került sor!”. A román fél még a látszatát is elkerülte annak, hogy kormányközi tárgyalásokról lenne szó. A román külügyminisztérium egyáltalán nem vett részt a tárgyalásokon, az ilyenkor szokásos diplomáciai szabályokat felrúgva, a román fogadóküldöttségből hiányzott a budapesti román nagykövet. Keleti Ferenc bukaresti nagykövet arról is tájékoztatta az MSZMP PB-t, hogy „az itt élő

magyarság véleménye megoszlik a határok sérthetetlenségével kapcsolatban tett kijelentésről (...) több helyről hallani, hogy az említett kijelentés csalódást keltett”.³⁰

A Gheorghiu-Dej fémjelezte „nemzeti vonal” a látogatás után tovább erősödött, a magyarellenes nacionalizmus újabb lendületet kapott: 1959-ben felszámolták a romániai magyar értelmiségképzés legfontosabb központját, a Bolyai Tudományegyetemet. Makfalvi Gábor többször idézett tanulmányának végkövetkeztetése szerint: „az ötvenes években (sem) beszélhetünk önálló, nemzeti külpolitikáról. Moszkva budapesti helytartói habozás nélkül bármikor feláldozták a szomszédos országokban élő magyar kisebbséget – cserébe azért, hogy a szovjet hatalom által elvárt »jószomszédi viszony« ne sérüljön.”³¹

Mindezek ismeretében kaptak – úgymond – történelmi hátszelet azok a tervezetek, elgondolások, amelyek a román–magyar ellentétek, az erdélyi kérdés megoldását sürgették. Bár a „hazaárulási perek” hadbírószági ítéletei nyomán a tervezetek megalkotóinak egy részét kivégezték, másokat életfogytiglani kényszermunkára, vagy 4-től 25 évig terjedő fegyházbüntetésre ítélték, a szervezkedések börtönökben sínylődő tagjait továbbra is a román–magyar kapcsolatok jobbításának szándéka vezérelte, és az 1989. decemberi rendszerváltást követően elképzeléseiknek azonnal hangot is adtak. A túlélők egy része a politizálást választotta. Varga László református lelkészt a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt, majd mozgalom elnökévé, később tiszteletbeli elnökévé választották. Csiha Kálmán tíz éven át – 1990 és 2000 között – az Erdélyi Református Egyházkerület negyvennegyedik püspöke volt, P. Ferencz Béla-Ervin jelenleg is a gyergyószarhegyi Ferenc-rendi kolostor házfőnöke, rendkívül aktív egyházi vezető. Orbán Péter volt a mozgótagja annak az évekig tartó pernek, amelynek során a Szoboszlai-csoport elítélt tagjait felmentették az 1958. május 30-i, 719. számú ítélet hatálya alól. Minden túlélő elsősorban azt szor-

galmazta és szorgalmazza, hogy a politikai elítélteket alanyi jogon rehabilitálják. Ugyanis a „hazaárulási perek” a mai napig nem évültek el. Az életfogytiglani kényszermunkára ítélt dr. Dobai István csak évekig tartó pereskedés után, 2010-ben kapott kárpótlást a börtönben eltöltött hét esztendőért. A határozat visszamenőleg nem hatályos, tizenkilenc évig egy fillér kárpótlást sem kapott. Dr. Dobai István 1990 után szinte teljesen vakon – imponáló tudásának és műveltségének birtokában – monumentális műveket alkotott.

TÓFALVI ZOLTÁN

Jegyzetek

¹ Floarea Bălan, Ion Bălan (Giurgiu): 1968 – *momentul adevăruului sau mistificare*. In: *Analele Sighet 9*. București, Fundația Academia Civică, 2000, 655. I. melléklet.

² A 91 333 gyanúsított közül nagyon nehéz pontosan meghatározni, hogy hány fő magyar, mert a gyanúsításoknál nem tüntették fel a nemzetiséget. Az ítéleteknél sem mindig derül ki, hogy az elítélt magyar anyanyelvű-e vagy sem, mert a keresztnéveket minden esetben román nyelvre fordították. Sok esetben a vezetéknevet is románosították.

A hét év börtönbüntetésre ítélt Dávid Gyula irodalomtörténész szerkesztésében 2006-ban a Polis Kiadó és az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadásában megjelent 1956 *Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára* című kötet 1200 magyar elítélt (nemegyszer sajnos hiányos) életrajzi adatait tartalmazza.

E sorok írójának – aki 1990 elejétől kutatja az 1956-os magyar forradalom romániai, erdélyi visszhangjának történéseit – számításai, becslése szerint a magyar anyanyelvű letartóztatottak száma eléri a tízezer főt, ami a magyarság részarányához viszonyítva nagyon nagy szám! Ez a szám tartalmazza a Duna-csatornához elhurcolt magyarok becsült adatait, valamint a különböző ürügyekkel, „szabotázs akciók”-nak minősített politikai megtorlások magyar vonatkozású adatait is.

³ Floarea Bălan, Ion Bălan (Giurgiu): *1968 – momentul adevărului sau mistificare*. In: *Analele Sighet* 9. București, Fundația Academia Civică, 2000, 655. I. melléklet.

⁴ Uo., 648–656. o.

⁵ A „legionárius” elnevezés az 1927-ben alakult Legionárius Mozgalom tagjaira, valamint a Mozgalom vezetője, Constantin Zelea Codreanu által 1930-ban létrehozott Vasgárda tagjaira vonatkozott. A levéltári dokumentumok szerint 250 gyilkosság kapcsolható a nevükhöz. Áldozataik között volt Románia három miniszterelnöke: Ion Gheorghe Duca, Armand Călinescu és a nemzetközi hírnévnek örvendő, 1003 kötetet, több ezer tanulmányt publikáló történész, író, politikus, Nicolae Iorga. Ion Antonescu tábornok, „kondukátor”, a legionáriusokra támaszkodva létrehozta a nemzeti legionárius államot, majd Hitler jóváhagyásával az 1941. januári legionárius lázadás ürügyén felszámolta a Vasgárdát. A hitleri vezetés a második világháború végnapjaiban az Odera menti harcokban bevetette az egykori vasgárdistákat. Constantin Zelea Codreanu 1938. novemberi kivégzése után a mozgalom vezetője, Horia Sima 1944 végén emigrációs kormányt hozott létre.

A kommunista hatalom a vasgárdisták nagy részét börtönbe zárta. Úgynevezett „átnevelő” börtönökben – többek között Pitești-en próbálták őket megtörni. Egy részüknél sikerrel. A magyar politikai foglyok Románia különböző börtöneiben, megsemmisítő munkatáboraikban kerültek közvetlen kapcsolatba az egykori vasgárdistákkal. Szervezettségük révén a börtönben előnyös helyzetben voltak, rendszerint ők szereztek meg a börtön hierarchiájában első helyet biztosító szobafőnökséget, illetve az étel kiosztásának jogát. Az 1989. decemberi rendszerváltás után számos kísérlet történt a legionáriusok legitimizálására. A román új jobboldal a Vasgárdát, a legionáriusokat tekinti eszményképének. (A Legionárius Mozgalom és a Vasgárda történetét egy későbbi számunkban szeretnénk bővebben bemutatni. – A szerk.)

⁶ *Analele Sighet* 9, 656. o.

⁷ *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Főszerkesztő: Stefano Bottoni. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2006, 39. o.

⁸ Uo.

⁹ „A 29 pont többsége végeredményben megegyezik a három egyetem, a DOTE, a KLTE és a Mezőgazdasági Akadémia hallgató-

inak az október 23-i tüntetésén elfogadott követeléseivel. Ez utóbbi abból adódott, hogy a Néplap különszámában megjelent, 20 pontból álló követelést a három egyetem – DOTE, KLTE, Mezőgazdasági Akadémia – képviselőiből alakult 30-as bizottság állította össze.” In: Kiss F. József: Az 1956-os októberi forradalom helyi eseményei a Debreceni Orvostudományi Egyetemen. www.orvaros.hu/portal/letolt?kod=128&source=0 (A szerk. jegyzete.)

¹⁰ A Stefano Bottoni által szerkesztett kötetben a Páll Lajos-levél címzettjeként tévesen Nikos Robertót tüntették fel. Valójában Nyilka Róbert kiváló és korán elhunyt festőművészről van szó, aki Marosvásárhelyen a Cuza Voda utca 5. szám alatt lakott. Páll Lajos erre a címre küldte a levelét.

¹¹ ACNSAS, Fond Informativ, nr.3008, f. 5–8.

¹² ACNSAS, Fond penal, nr. 13245, I. kötet, 40. o. A levelet a szekuritáté jellegzetes, világoskék színű borítékjában őrizték meg, a katonai ügyész révén corpus delictiként ők adták át a Kolozsvári Katonai Törvényszéknek. A borítékban lévő levelet a szerző a postahivatalokban található levélpapírra és három oldalra írta. A levél eredeti oldalszámozása eltér a ACNSAS-nál őrzött perirat lapszámozásától. A szekuritáté és az ÁVH közötti, a forradalomtól és szabadságharcától teljesen független jó kapcsolatot igazolja, hogy a mindenki által könnyűszerrel azonosítható belügyminisztériumi borítékon három darab egyenként 40 filléres bélyeg is található. Hogy senkinek ne legyen kétsége afelől, hogy a levél „eljutott a címzetthez”, azaz az *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe, a borítékon látható a budapesti postahivatal 72. számú egységének a pecsétje is.

¹³ ACNSAS, Fond penal, nr. 13245, f. 39.

¹⁴ Galacról került Erdélybe. Az egykori politikai elítéltek visszaemlékezése szerint a Szamosújvárra érkező transzportokat azal fogadta: „Borítékban fogtok innen szabadulni: a családokkal majd közöljük, hogy megdögöltetek!” A kínzásai nyomán életét vesztette egy Onac nevezetű fiatal móc. A börtönlázadás idején ő adta ki a parancsot, hogy gépfegyverrel lőjenek be a cellákba. Az áldozatok számát soha senki sem összesítette. A túlélők arra viszont emlékeznek, hogy az egyik halottnak Goiciu Petre ezredes személyesen vágta le a lábát, mert a holttest nem fért be az összetákoltszakkaporsóba. A híres disszidens író, Paul Goma *Gherla* című kötetében Gheorghiu-Dej kegyeltjeként említi. A galaci vasúti mű-

helyekben bádogos, semmihez nem értő lakatos, majd Alexandru Draghici és Gheorghiu-Dej munkatársa volt. Nekik köszönhetően látványosan ívelt felfelé a szekuritáté ranglétráján. Kéjjel és nagy élvezettel gyilkolt. Paul Goma szerint a megtestesült hóhér volt. Ágyban és párnák közt, kitüntetések birtokában, nyugdíjasként halt meg. A magyar forradalom idején annyira rettegett, hogy a szamosújvári börtönt övező többsoros szögesdrótot kifelé fordította, nehogy a lakosság megtámadja. A lánya férjhez ment egy börtönörhöz, aki folytatta apósa szadista módszereit. (Lásd: Doina Jela: i. m. 130–131. oldal, Paul Goma: *Gherla*, Augustin Neamtu: *Viata dupa gratii si obloane*)

¹⁵ Szilágyi Árpád: *Áldozat*. Kézirat, 33–42. o.

¹⁶ Pál-Antal Sándor: *Áldozatok – 1956*. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban. Marosvásárhely, Mentor Könyvkiadó, 2006, 39. o.

¹⁷ Vádemelési határozat Ioan Faliboga ellen. Marosvásárhely, 1957. február 9. Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: ANDJM), fond: Procuratura Militara Tg.Mures, dosar 314/1957, f. 36–38. Géppel írt román nyelvű dokumentum. Magyar fordítását közli Stefano Bottoni: i. m. 203–204. o.

¹⁸ Stefano Bottoni: i. m. 242–252. o.

¹⁹ Bakaló Zoltán 1911. augusztus 6-án született Marosvásárhelyen. 1957-ben cukorgyári munkás és asztalos volt. 1957. szeptember 17-én tartóztatták le, a Btk. 209. szakasza 2. pontja a) betűje előírásai alapján állították hadbírótság elé, a társadalmi rend elleni szervezkedés vádjával. A vád szerint már 1956 őszén „ellenséges agitációt folytatott, dicsőítette a fasiszta felkelőket”, később pedig szidta a rendszert és a kommunistákat. Maier Alexandru *Orvos voltam... Szamosújváron* (román nyelvből fordította Vitus K. György), a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál 2001-ben megjelent kötet szerint Bakaló Zoltán volt a Faliboga-csoport „magyar vonalának” kulcsembere. Az eddigi kutatás során részletes adatok nem kerültek elő. (Lásd még: 1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965. I. m. 81. o.)

²⁰ Stefano Bottoni: i. m. 250. o. Stefano Bottoni is hivatkozik arra, hogy a Faliboga-csoport perével kapcsolatosan fontos információkat tartalmaz a Böződi György íróval készített interjú (1956-os Intézet, Budapest, Oral History Archive – a továbbiakban: OHA, 481/1992. számú interjú – Csehiné Papp Sára, 95–128. oldal). Böződi

György 1957-ben jelen volt Nagyszébenben a Faliboga-csoport elleni peren. Az interjúra egy későbbi tanulmányban visszatérünk. A perrel kapcsolatosan lásd még: Nicolae Balint: *Ecouri muresene ale revolutiei anticomuniste din Ungaria – octombrie 1956*. In: *Anuarul Arhivelor Muresene* IV. Tg. Mures, 2005, 194–201. o.

²¹ Makfalvi Gábor: *A Kádár János vezette magyar párt- és kormánydelegáció 1958-as romániai látogatása*. In: *Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok*, II. kötet. (Szerkesztette: Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely, Mentor Könyvkiadó, 2001, 367. o.

²² Uo.

²³ Makfalvi Gábor: i. m. 364–367. o.

²⁴ *Vörös Zászló*, 1958. február 26., 4. o. A szerkesztőség tévesen azt írta: Kállay (sic!) Gyula elvtárs beszéde.

²⁵ *Magyar 56. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Hatások a Kárpát-medencében*. Szerkesztette: Székelyhidi Ágoston. Budapest, a Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottsága kiadása. I. kötet, 1996, 143. o.

²⁶ Ungvári Krisztián: *A miskolci egyetemi diákparlament története*. In: *Múltunk*, 1992/2–3. szám, 132. o.

Lásd még: Szesztay Ádám: *Határon túli demokratikus mozgalmak 1956-ban*. In: *Együtt*. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. Szerkesztette: Szesztay Ádám. Kisebbségkutatás könyvei. Budapest, Lucidus Könyvkiadó, 2006, 16. o.

²⁷ Szesztay Ádám: i. m. 16. o. A felhívást közölte: *Veszprém Megyei Népújság* 1956. október 30-i lapszáma.

²⁸ Makfalvi Gábor: i. m. 368. o.

²⁹ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. kötet. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. Budapest–Csíkszereda, Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó 1998, 302. o.

³⁰ Makfalvi Gábor: i. m. 369. o.

³¹ Uo., 370. o.

CSAK MEG NE TUDJÁK

Zsögödi Nagy Imre festő- és rajzolóművész 1956-os művei

„*Vihar* című festményét nézegetve azt mondtam neki a laikus okoskodásával:

– Több ez viharnál.

Nevetett, és így szólt:

Tudod, mi ennek az igazi címe? Ha tartani tudod a szádat, megmondom: 1956. Csak meg ne tudják ezek a banditák”¹

Sütő András az egyetlen hiteles tanúja annak, hogy Nagy Imre *Vihar* című kompozíciójában az 1956-os magyar forradalmat fogalmazta meg, ráadásul nem is egy példányban. Ha Sütő nem veszi észre a kép sajátos szimbolikáját, vajon örökre titok maradt volna valóságos ihletője? A kényszerű hallgatás fosztotta volna meg az utókort, a művészet-történetet ettől a fontos összefüggéstől? Igen, ez is lehetséges. De talán lényegesebb, ha már minderre Sütő jóvoltából fény derült: hogyan jutott el eddig Nagy Imre, miért összegezte kompozícióiban az ő sajátos kifejezőmódján, egyéni formanyelvén a magyar forradalmat. A Sütő András följegyezte párbeszéd erre nem utal, csak arra, hogy féltetni, takargatni és tagadni kellett a létezésüket is, nehogy Ceaușescu Romániájának hivatalosai ezt az összefüggést fölfedezhessék.

A rejtjeles, burkolt szimbolikájú fogalmazást ki-ki a maga módján, a saját alkotói praxisában kénytelen volt megtanulni és alkalmazni romániai/erdélyi művészként. A rejtőzködésnek és a sokféleség mögé bújásnak igen sajátos kompozíció típusaként alakult ki s gazdagodott az erdélyi magyar képzőművészetben a maszkos önarckép, vagy a több maszk egy kompozícióban történő együttes megjelenítése.² E műveken a maszkok kifejezésbeli sokfélesége, az álarc mögé rejtőzés belső kényszere, a szerepjátszásra utaló allúzió egyszerre jut kifejezésre.

1955–56-ban szabadabb lett a mozgás, a közlekedés Magyarország és Románia között. Innét írók,³ képzőművészek (pl. Tóth Sándor⁴, Karátson Gábor⁵) magánúton, turista-ként akkor mehetek először Romániába, Erdélybe. S onnan ugyancsak azokban az években jöttek, jöhettek tanulmányútra, rokoni látogatóba az addig egymástól elzárt családok. Ma már nagyjából tudni lehet, hogy mely erdélyi képzőművészek éltek át az 1956-os forradalmat Budapesten. A teljesség igénye nélkül sorolom: Kós Károly,⁶ Nagy Imre, Kusztos Endre⁷ – bizonyosan. Kusztos említi, hogy unokabátyjához, Kusztos Déneshez 1956. október 23-án hiába várták Kádár Tibor kolozsvári festőművészt, főiskolai tanárt, ő oda akkor nem érkezett meg.

Nagy Imre *Följegyzések* című visszaemlékezés-gyűjteményében⁸ azért sem említheti a magyar forradalmat, mert annak a kéziratát 1955-ben véglegesítette, lezárta. Eddig nyilvánosságra került leveleiben⁹ még áttételes, sorok közötti utalást sem találunk az 1956 őszi budapesti tartózkodására és műveire vonatkozóan. Csupán másodlagos forrásokból és családi visszaemlékezésből rendelkezünk szórvány adatokkal. „Nagy Imre 1945 után először 1956. október 19-én jött Magyarországra, a meghívólevelünk alapján. Kolozsvárról együtt utaztak Tamási Áronnal, aki erdélyi körúton volt, s Kolozsvárt, a Bolyai Egyetemen tartott előadást. Addig kérlelte Imre bácsit, míg vele jött, már érvényes útlevelel volt a kezében. Tíz napra tervezte a látogatást, amiből három hét lett”¹⁰. Kuruczné György Zsuzsanna, Nagy Imre nevelt lánya később, visszaemlékezés-könyvében írja: „Imre bácsi átjött Magyarországra. Itt lakott nálunk, ahonnan is meg tudta látogatni a közelben lakó művésztársakat, Barcsay Jenőt és Gorka Gézát. Egyik ilyen nap fölkeresett bennünket Varga Nándor Lajos bácsi, és vele együtt átmentünk kempal a Dunán Leányfalura. Ott meglátogattuk Aba-Novák Juditot Kristóf fiával, majd innen együtt mentünk Barcsay Jenő bácsi portájára”¹¹ – nyilván Szentendrére, egészíthetjük

ki a visszaemlékezőt. Bizonyosnak látszik, hogy Nagy Imre 1956 őszén volt életében utoljára huzamosabb időt Magyarországon, október derekától december elejéig legalább másfél hónapot (nem három hetet!) tölthetett itt. A forradalom kitörésével előre nem számolhatott Nagy Imre, így a kényszerű tartózkodásra képzőművészként föl sem készülhetett. S nyilvánvalóan nem is gondolhatott a forradalom lázas időszakában, de a leverése utáni óriási bizonytalanságban sem arra, hogy festészeti munkásságát folytathassa. Ezt nemcsak a műterem hiánya egyértelműsíti, de a szükséges anyagok beszerzésének akkori nehézségei, illetve ezek (festőállvány, paletták, ecsetek, festékek stb.) plusz anyagi kiadásainak vállalhatatlansága. Nem volt, nem lehetett szándékában a nevelt lányánál – vagy másutt – ideiglenes, csak itt tartózkodása idején használatos alkalmi műtermet, festési lehetőséget biztosítani magának. Természetesen nem tette ezt a második világháború idején, Budapest ostromakor sem. Festményei főiskolai tanulmányai idejéből, a kecskeméti művésztelepi időszakából maradtak fenn. Egyéb alkalmakkor, például 1929, 1937–38-as budapesti tartózkodásai idején vagy 1941-ben, 1944-ben, ahogy az 1956-os kényszerű ittléte idején is: rajzolt, rajzolhatott szinte kizárólagosan. Ez alkotói praxisának természetes, magától értetődő adottsága és lehetősége egyúttal, hiszen állandóan gyakorolta, és életművének döntő hányada rajzban maradt fenn. „A forradalom idején Imre bácsi sokat bejárt Pestre, és néha Tamási Áronéknál aludt. Ebben az időben ugyanis az írók nála, Tamásinál gyűltek össze, és beszéltek meg a napi helyzetet. Hogy kik is voltak ők? Imre bácsi tusrajzai is dokumentálták ezt az időszakot”¹². Való igaz, kordokumentumként is értelmezhetők Nagy Imre akkori rajzai. Tamási Áronék Alkotás u. 51/b. szám alatti lakása¹³ akkor az írók egy csoportjának gyülekező- és tanácskozhelye volt. Tamási Áron akkori felesége, (ma: Vermesné) Basilides Alíz emlékezete szerint¹⁴ Nagy Imre náluk lakott. „’56-ban ott nagy jövés-menés volt,

FÉJA GÉZA, 1937

az ajtó mindig nyitva. Nagy Imre nagyon jól érezte magát nálunk. Németh László mindennap feljött, ott találkozott emberekkel. Veres Péter sokat jött, Illyés, Féja, Déryék. Fiatalok is, pl. Gérecz Attila társaságát Lőrincz Gyuri hozta. Imre bácsi a forgatagban van csak jelen. Áron az Írószövetségbe járt.” Vermesné Basilides Alíz azt nem tudta fölidézni, hogy Nagy Imre rajzolt náluk, pedig egy akkor keletkezett egész alakos álló női figurában, annak arcában, tartásában csodálkozva magára ismert.¹⁵ Művészeti alkotások meg- és visszaidézhetnek, megjeleníthetnek olyan időszakot, amelyre vonatkozóan a szereplők vagy társaik (feleség, család) már kevésbé, vagy egyáltalán nem emlékeznek.

A fönmaradt és a mai napig ismert rajzokon rögzített dátumok szerint 1956. november 19–23. között rajzolt arcképei: Tamási Áron (nov. 19. és 23.), Féja Géza (nov. 19.), Illyés Gyula (nov. 20.), Sinka István (nov. 22-i dátummal két rajz) és Németh László (dátum nélkül). Kurucz né György Zsuzsanna említi, hogy „Szabó Pálról [...] ekkor készített első ízben rajzot”.¹⁶ Tehát hat íróról nyolc rajzot tartalmaz Nagy Imre 1956-os rajztékája. Illyést, Németh Lászlót és Szabó Pált először és egyszer rajzolta. Nagy Imre rajzoló metódusa nemcsak a mű elkészülését, létrejöttét mint végeredményt célozta meg, hanem a rajzolttal való minél mélyebb megismerkedésre, jellemének minél közelebbi megközelítésére sarkallta. Így nemcsak a puszta rajzért, az arcképlenyomatért fogott tustollat, grafitot vagy szenet, az mindig csak eszköze, „cifra szolgája” a megrajzolandó és rajzoló közt kialakuló-változó-fejlődő diskurzusnak, megismerkedésnek, kontaktusnak. Rajzoló gyakorlatának ebből következő másik, már-már egyéni jellegzetessége az állandó harc, folyvást történő küzdelem a vele szemben ülő jellemének, karakterének, adott lelki állapotának, emberi habitusának a hiteles megragadására. Nagy Imre arcképrajzaival való szüntelen elégedetlenségét jelzi, hogy ugyanarról a személyről (pl. Kós Károly, az író Nagy István, Sütő András) akár egy ülésben két (több) rajzot is ké-

szített, vagy időnként, évek elmúltával újrarajzolta ugyanazt a személyt. Az 1956. november 20. körüli napokban nyilván nem volt lehetősége arra, hogy alaposan és tüzetesen fölkészüljön az általa addig személyesen nem ismert írók megrajzolására. Az idő szűkre szabottan állhatott rendelkezésre azokban a cselekvést és bizonytalanságot, az orosz agresszió miatt bénultságot-kiábrándultságot, szégyent és tehetetlen dühöt egyaránt kiváltó napokban. „Abban bizonyosak lehetünk, Nagy Imrét bevonták az újjáalakult Nemzeti Parasztpárt–Petőfi Párt vezetőségének tanácskozásaiiba” – állítja minden, ezen föltételezést lehetővé tevő vagy megerősítő dokumentum híján Hajdú Demeter Dénes.¹⁷ Holott nem valószínű, talán nem is valószínűsíthető, hogy Nagy Imre részt vett, részt vehetett volna az újjáalakult párt vezetőségének a tanácskozásain. Tudhatott róluk, velük szimpatizálhatott leginkább, akár pontosan követhette is az akkori tevékenységüket, ám a vezetőség ülésein megnyilvánuló aktív részvételét túlzás és indokolatlan föltételezni. Hagyjuk meg őt néhány aktív, megbeszélésekre összegyülekező író arcképének rögzítője szerepében. Hiszen nagyrészt a családjánál, Alsógödön lakott, ismerőseit, művészbarátait látogatta, és amikor Tamási Áronnál tartózkodott, akkor figyelt, és az ott megfordult írókat rajzolta.

Tamási Áron, megjelent naplóiban, sem az erdélyiben, sem pedig az 1956–57-es év, a megtorlás, az agresszió politikai és magántörténeti eseményeit rögzítőben¹⁸ nem említi Nagy Imre nevét, sem azt, hogy náluk lakott volna, vagy pláne, hogy ott rajzokat készíthetett. A vele és feleségével történtek (hogyan segítettek a kórházban és egymáson, a lakótársakon, ismerősökön, hogyan jutottak élelmiszerhez stb.) följegyezése mellett azt is rögzíti, hogy kikkel találkozott, kik jártak náluk. Az oroszok bejövetele utáni napokban a pincében, óvóhelyen aludtak, de november 8-án „fent alszunk”, azaz a lakásukban. A Nagy Imre-rajzokon szereplők Tamási naplójában így jelennek meg: „XI. 10. szombat. Dél-

után megérkezik Féja. Nagyon megörültem neki. Püskiné lakott a Ráday utcában. A holmiját (annak egy részét) a becsapódó akna (ötödik emelet) elvitte. Utána a teológián volt (református). Onnan jött. Kopaszra nyíratta magát, fehér (ősz) bajusza nő. (»Ugye, olyan vagyok, mint egy tibeti láma?«) [...] Géza itt aludt nálunk. Kék mackóruhában jött, hosszú napok után először feküdt tiszta, jó ágyban. [...] XI. 11. vasárnap. Felmegyünk a Vércse utcába, ahol Gézának szobát nézünk. Géza itt alszik. [...] XI. 13. kedd. Fél nyolckor keltem. Géza még később. Semmi lövést nem hallottam. Géza messziről igen [...] Sinkának kevés pálinkát adtam. Sebestyén jött Gézához.” A Nagy Imre-rajzok keletkezési időpontjai közelében nov. 20., 21., 22., majd 28. és 29-én születtek naplóbejegyzések, de a lövések és romos város leírása mellett egyre erősebb az írószövegségi tevékenységnek s az ő abban való részvételének az ismertetése. November 13-tól a „Mi lehet a kibontakozás útja?” kérdés foglalkoztatja¹⁹ őt és íróársait írószövegségi állásfoglalások megszületéséig és a *Gond és hitvallás* megfogalmazásáig. *Naplójában* a Petőfi Párt nagyon érintőlegesen tűnik csak föl: „XI. 20. kedd. Petőfi Párt várakozó állásponton. Farkas Ferenc, vagy helyette: Zsigmond [Gyula], Sebestyén [László] és Matics [Lajos] szükség esetén intézkednek, az irányító testület meghallgatása után.” Egyedül a XI. 28-i, szerdai, fősorolásszerű lejegyzésében van valami képre is utaló talányos mondata: „Petőfi Párt: feljegyzés, kép és kiút.” Ebből a mondatból nem lehet pontosan tudni, hogy a kép az említett párttal függ-e össze, ami nem valószínű, inkább önmagában fontos, az író csak a maga számára akarta lejegyezni, talán hívószava valamilyen képnek. Az egész naplóban csupán egy helyütt van szó képalkotásról, ám az is gyerekekkel kapcsolatos: „I. 7. szerda. Gyermek rajzolnak: mesét és helyzetképet”.

Összességében elmondható, hogy Tamási Áron naplója nem rögzíti a Nagy Imre-rajzok készülését, létrejöttét s egyetlen, a rajzokon megjelenítettől sem találtunk korabeli, e

művek keletkezésére vonatkozó, hitelt érdemlő adatot vagy csupán említést. A rajzok önmagukért beszélnek, képdokumentumokként képesek meg- s visszaidézni az elveszett forradalom utáni, bizonytalan kimenetelű tevékenység idejéből, a még föl-föllobbanó remény napjaiból fontos szereplőket, a legismertebb magyar írók közül néhányat. Ha a rajzolt írók mindegyike portréikonográfiája a teljesség igényével föl lenne dolgozva és publikálva, akkor könnyebb lenne elhelyezni életük arcképfonalán e műveket. Ilyen összefoglalók híján a portrék önmagukban való szemrevételeire s közvetett adatokból történő rájuk vonatkoztatásra marad lehetőség.

Nagy Imre – mint főntebb szó volt róla – akkor s először rajzolta Illyés Gyulát, Németh Lászlót és Szabó Pált. Az Illyés-portré talán a legkevésbé kidolgozott, arra mondható egyedül – Nagy Imre portrétanulmányai jellegzetességeihez viszonyítva –, hogy vázlatos. Elkülönül abban is, hogy az író „csak” aláírta, nem úgy, mint a többiek, akik az alkalomnak s az akkori helyzetnek megfelelő fontos szöveget is rögzítettek arcmásuk alatt – bizonyosan üzenetként. Illyés Gyula lánya, a művészettörténész Illyés Mária, ismerve édesapja portréikonográfiáját, így töprengett: „Úgy látom, hogy apámról készült képzőművészeti alkotások közül csak nagyon kevés hasonlít rá, és még kevesebb adja vissza azt az embert, aki ő volt. Talán Szabó Vladimir ceruzarajza a negyvenes évekből hasonlít legjobban. Fizikai hasonlóság sok van Pátzay Pál apámról készített kései szobrában – csak épp a lélek nincsen benne. Művészileg színvonalas Bartha László negyvenes évek végén készített rajza, de nem ismerem föl benne Illyés Gyulát. És még hasonlít Nagy László fénykép utáni rajza is. Zs. Nagy Imréé karakteres, kifejező, jó művészi színvonalú rajz, de nem Illyés Gyula. Sem vonásaiban, főleg nem karakterében.”²⁰ Nagy Imre rajzi életművében is vannak természetesen sikerületlen darabok, közéjük sorolhatjuk Illyését. De Illyés Mária a kis ikonográfiai összefoglalójához hozzátész még egyfajta enyhítő fölmentést is: „Er-

dekes, hogy apámról olyan jó fényképek és filmfölvételek vannak, de a képzőművészek munkái nem azok. Talán apám is oka volt, aki nem állhatta, ha fotózzák, rajzolják stb., és ez az idegessége nyilván feszélyezhette a művészeket.” Nagy Imre rajzoló szándéka szerint – s ha elegendő ideje volt a munkára – igyekezett körültekintően eljárni. „Az emberi arc, a fül, szem, orr, egy fejnek a szerkezete végül is a karakter megfigyelésére készítet. A sok egymás utáni megfigyelés térképszerű szerkesztési módot fejlesztett ki, ami nálam úgy jött ki elméletben, mint a földrajzban a hegy- és vízrajz. Az arc jellegzetes vonásainak a lejegyzése rendszerbe foglalva magasabb cél felé segített, mondjuk az illető hangulatának, érzéseinek kifejezésére, s a vonalak, formák, tónusok összességét nyújtotta. [...] Rajzolás közben a fej életkorán kívül adja a forma tartalmát, amint szerkezetéről, ráncairól megállapíthatod. Egy portrérajz, amíg elkészül, nagy izgalmat ad számomra. A kezdet felér egy felfedezési úttal. A csontszerkezet, ráncok, tekintet, szem, fül, orr, minden árulója lesz a modellnek. Megjelennek ősei, apja, anyja. Ha beszél, élővé válik benne a történelem, a korok. Ez volt talán számomra annyi fejnek a megrajzolása. Olyan szenvedéllyé vált, mint bármely narkotikum. Persze, nem akármilyen dohányról vagy borról van szó.”²¹

Tóbiás Áron 1971-ben megkérdezte Nagy Imrét arról, hogy „kik is azok, akiket tizenöt évvel ezelőtt lerajzolt Tamási Áronnál Budapesten?” Nagy Imre válasza: „Szabó Pált. [...] Illyés Gyulát Tamási Áronon keresztül ismertem meg... akkor, amikor Radnótit. Vásárhelyen találkoztam össze, és azután találkoztam még egyszer. Elég kevésszer találkoztam.” Tóbiás kérdésére, hogy „az ő arc-architektúrája mit árult el, mit mondott”, Nagy Imre így válaszolt: „Nem valami érdekes. A keze nagyon érdekes. Mondom, na, Gyula, add ide a kezed, ekkora marha nagy kezet még nem láttam. Azt mondja, úgy nézzem meg, hogy az apja kovács volt, örökölte a két mancsóját.”²² Az Illyés-portré rajzolásának volt egy

szemtanúja is, aki így idézte föl a történeteket: „ötvenhat végén vagy ötvenhét elején a Tamási Áron lakásán találkoztam Nagy Imrével, akkor, amikor Illyés Gyula is jelen volt. Akkor rajzolta meg a legnagyobb írókat... A nehezen induló beszélgetésbe egyszer Illyés Gyula megkérdezte Imrét, hogy mikor fog munkához. Imre azt válaszolta, hogy a belépésed óta már csinálom... (Nem tudom biztosan, de mintha az a rajz nem készült volna el... Valami miatt, valami zavaró körülmény miatt Imre Illyés karakterisztikus vonalát nem találta volna meg...?).²³ Nagy Imre maga is érezhette, hogy nem találta el, nem fogta meg Illyés karakterét. Ennek persze fő oka lehet az is, hogy kevésszer találkoztak. Tersánszky-rajzáról mondta Nagy Imre, de Illyésére is vonatkozik: „Én nem tudtam őt úgy megrajzolni, mint ahogy kellett volna, többször kellett volna vele találkoznom. Annyi réteg volt abban az emberben, hogy azt egybefogni egy rajzban szinte abszurdum.”

„Németh Lászlót szintén Tamási Áronnal kapcsolatban ismertem” – mondja Tóbiás Áronnak, de húzódzkodik, nehezen nyilatkozik meg arra vonatkozóan, hogy milyennek is látta őt. Végül több kitérő, halogató válasza utáni kérdésre („Túl lány Németh László vonása, feminin?”) ezt mondja: „Valami feminin van... öregasszony-típus, nem akarom, mondom, megsérteni, de van valami olyan különlegesen elvont a férfias megjelenéstől. Nem egy olyan aktív férfinek a portréja, figurája.”

Az Illyés Gyuláról²⁴ és Németh Lászlóról²⁵ készült rajzok²⁶ alapján netán zavarba jöhetnek: hol az igazság, valójában mit mutatnak a rajzok. A vizuális leletek és a róluk idézett szövegek mintha széttartának, legalábbis nem közelítenek, nem erősítik egymást. Az Illyés-rajz karakteres Nagy Imre-mű, egyfajta megkeseredettség és csalódás tükröződik rajta, s kevésbé belső, gazdag habituális világának a jellemzői. A Németh László-rajzról a családtagok és irodalomtörténészek egybehangzóan állítják: telitalálat, Németh autentikus, minden részletében hűséges képmását alkotta

meg benne Nagy Imre. „Szeretem, szívesen emlékezem az apámra ebben a formában, mert szenvedését is érezni a rajz mögött” – nyilatkozta Németh Ágnes.²⁷ A lelkiállapotát, elhunyt lánya halála miatt érzett szenvedését, a megrendültségét és elbizonytalanodottságát is adekvátan tudta rögzíteni. Az író rajzra írt mondata: „Ki arcom vonásait örökíted, e roncs nemzethez adhatsz-e hitet” kérdéssel egyedüli ez a rajzok sorában, mivel itt Németh László a rajzoló szólítja meg, őt kérdezi anélkül, hogy érvényes választ remélhetne az egyén, ő maga s nemzete akkori szorongatott, kiszolgáltatott állapotában. Ebben az értelemben a kérdés költői ugyan, de az adott helyzetben a legfontosabb: 1956. november derekán miben hihetnek, mibe kapaszkodhatnak a leverte, megalázott nemzet írói.

Sinka Istvánt és Féja Gézáat a 30-as években rajzolta már Nagy Imre, így, noha két évtizeddel később keletkeztek ezen rajzai, mégis találkozott már velük, ismerte őket, másképp fogott hozzá a munkához, mint egy számára ismeretlen egyén portréjához. Az 1938-as tusrajz – ahogyan sok hozzá hasonló – Nagy Imre pesti tartózkodása alatt, a Központi kávéházban készült.²⁸ „Szemem a Központi kávéház falán akadt meg. Egykor, még nem is olyan régen, itt éltem esti életemet. Ide jártam vacsorázni, itt találkoztam a népi írókkal, Erdélyivel, Sinka Istvánnal, Szabó Pállal, Darvas Józseffel, Erdei Ferencsel, Féja Gézával.”²⁹ A Nagy Imre 1941-es budapesti *Műbarát*-béli egyéni tárlatán kiállított Sinka-rajzról Féja Géza írta akkor: „Sinka Istvánt nyílt sebbel a homlokán ábrázolja.”³⁰ Sinka bal tenyerével támasztott, megtartott feje az arc- és homlokráncok összetorlódottságában szomorú, már-már tragikus, kiúttalanságot sejtető kifejezést nyert. Az 1956. november 22-én készült grafitrajz³¹ valamivel enyhültebb formában, de ez is a csalódott, megrendült költőt mutatja. Nem lehetett elégedett a rajzoló az első verzióval³², noha ugyanaz a beállítás, mint a másodikon. Csupán annyi különbség látszik, hogy az első rajzon méreteiben kisebbre vette a fejet, az arcot, s ott talán egy kicsit fölfelé tekintőbb,

míg a véglegesnek elfogadott változaton elgondolkodóbb és magába figyelőbb is együttal. Ez a költő keze vonásával a *Jelenések könyvére* vonatkozó dedikációt is tartalmazza: Abban az időben, mikor a magyar angyalok betöltötték a *Jelenések könyvét*: megverték a Sátánt a Duna-völgyben... Sinka magyar angyalai megfogalmazásából Márai Sándor *Mennyből az angyal* versére, a segíteni siető angyalra ugyanúgy gondolhatunk, mint vizuális megjelenítésekben Szalay Lajosnak kétségbeesésében (már csak az angyalok segíthetnek) rajzolt szárnyas, szorgoskodó lényekre.

Féja Gézá 1937-ben rajzolta először Nagy Imre. Az akkori arcképen jóvágású, ápolt hajú, határozott egyéniségre valló, elszánt tekintetű fiatalembert látunk viszont.³³ Féja személyesen is szerzett így tapasztalatot Nagy Imre arcképrajzolásai gyakorlatáról, s ennek tanulságait össze is foglalja a fent már említett írásában: „Külön tanulmányt érdemelnek Nagy Imre tusrajzai, arcképei, melyek »megfogalmazzák« az embert, fukar vonalaiba villámgyors megérzéssel beilleszti a belső lényegét.” Nagy Imre rajzművészetének, arcképtanulmányainak lényegi vonását vette észre Féja: kevés vonallal vállalkozik az ábrázoltak belső lényegének a megfogalmazására. Hogyan nyilvánul ez meg a huszonegy évvel későbbi Féja-portréján?³⁴ A rajzon különös az, hogy nem úgy, mint a többieket, hajadonfőn, hanem egy furcsa baretben ábrázolta, amelyet a kép bal széle felé sötét sátrózással, sűrű vonalhálóval fölerősít. Tamási Árontól tudjuk – ahogyan fentebb idéztem már –, hogy akkor Féja kopasz volt, talán a rajzon ennek elfedésére kellett a sapka. Azt is leírta Tamási, hogy nagy bajuszt növesztett, így természetesen ennek tömör tömege és lefelé hajló formája is megjelenik az arcképén. Féja arca elgondolkodó, megrendültségről árulkodó, de talán egyfajta makacsságot is sugalló, ahogyan az Úrhoz fohászzkodó, az arckép kompozíciójára fölírt szövege is: „Úgyis a földön maradok, / amíg csak élnek magyarok, / míg pitvarodba nem veszed / Uram ez árva nemzetet.”

Tamási Áron valószínűleg az az író, akit a legtöbbre becsült, s akivel talán a legtöbbet lehetett együtt Nagy Imre, és netán a legtöbbször rajzolta, a legtöbb portrét készítette róla 1930-ban létrejött fametszetétől kezdődően.³⁵ Egy 1933-ban keletkezett portréjáról Tamási azt jegyezte föl, hogy „rólam a tusrajzot oly remekül megcsinálta”.³⁶ Nagy Imre is megemlékezik Tamásiról a *Följegyzésekben*, az Erdélyi Helikon íróinak a találkozájáról megidézve őt. Ám a Tóbiás Áronnak adott interjúban Nagy Imre a rajzoló, a másik alkotóművész megfogalmazza mindazt, amit Tamási egyéniségében fölfedezett, és sokra értékelt. Mindjárt a kettőjüket versben megörökítő Tompa Lászlóval hasonlítja össze: „Tompának sokkal érdekesebb arca volt, mint Tamásinak. Tamásinak az egész habitusa, a megjelenése volt nagyon érdekes. Lenyűgöző volt Áronnak a megjelenése. Sugározta a baráti, szociális érzést. Valami különleges emberi értéket dobott az emberre rá. Akármikor beszélt ő, bármikor.”³⁷ A Tamási-arcmáson félig behunyt szemű, vagy talán így pontosabb: résnyire nyitott szempillájú, töprengő arca, erőteljes homlokráncai a gondokba merülő, a nehéz helyzetben magából erőt, energiát gyűjteni akaró írókat mutatják. A *Gond és hitvallás*ban általa megfogalmazott helyzet meghatározását mintha az arcképe is erősítené: „Itt állunk hát a számadás és a vallomás erkölcsi kényszere alatt.”³⁸ Nagy Imre Tamásiról szóban megfogalmazott ideálképe nem valósult meg ezen rajzon³⁹ (talán ezért készült négy nappal később második példány is⁴⁰), de a barázdált arc- és homlokredők ellenére a nemes és határozott arcvonások jelentős egyéniséget, karakteres személyiséget mutatnak. Tamásinak a rajzára írt szövege szervesen illeszkedik az előző, hasonló funkcióban keletkezettekhez. Ő így imádkozik, foháskodik: Isten angyalai segítsenek abban, hogy az újabb ezer év e véres küszöbén a magyar nemzet érdeme szerint léphessen át.

A hat íróról készített nyolc arcképrajzot⁴¹ (a Szabó Pál-ról készültet nem sikerült azonosítanom⁴²) Nagy Imre nem

vitte magával Romániába,⁴³ hanem Magyarországon hagyta a nevelt lányánál. Az ő férje „egy keret nélküli, ócska kép mögé rejtette el az '56-os rajzokat.”⁴⁴ Ez azért volt fontos, mert „ebben az időszakban újra kezdődtek a kálváriák. Egyik hajnalban nagy kutyaugatásra és dörömbölésre ébredtünk. [...] Már toszult is be három egyenruhás briganti egy százados vezetésével. Ezek elkezdtek kotorászni a fiókokban”⁴⁵, de mivel a rajzokat nem találták meg, így azok nem lettek súlyosbító, terhelő bizonyítékok a férj elleni vizsgálatban, 1957-ben. A rajzok megmenekültek, de a Kádár-rendszerben az 1956-os forradalom és szabadságharcral kapcsolatos agresszív képtiltás⁴⁶ miatt senkinek eszébe nem jutott, hogy kiállításra szerepeltesse őket. Egyedül Tóbiás Áron próbálta egy interjúban faggatni készülésükről Nagy Imrét 1971-ben, de reprodukcióban először 1983-ban jelenhettek meg (csak az Illyés Gyula- és Németh László-rajzok) Magyarországon.⁴⁷ Kiállítva Nagy Imre 1992-es kiállításán voltak először (Vármegye Galéria, Budapest). Publikációkban azóta többször előfordulnak, említődnek. Közülük a legismertebbé valószínűleg a Németh László-rajz vált másolatok útján. Ugyanis a Németh László Alapítvány a Németh László Gimnázium legjobb tanulóit e rajz másolatával tünteti ki, de irodalomtörténészek is kaptak belőle.⁴⁸

Nagy Imre az 1956-os forradalom és szabadságharc fontos író szereplőiről grafittal készített színvonalas, árnyaltos, finom részletezésre lehetőséget kínáló arcképrajzai sajátos helyet jelölnek ki számára a magyar forradalomról képekben fogalmazó erdélyi,⁴⁹ de a magyarországi képzőművészek között is. 1956 (virtuális) képtárában ugyanis nagyon kevés a hasonló, fontos szereplőket jelentős történelmi pillanatban megrögzítő képdokumentum, amelyek alapszövevükben magukon viselik az akkori nehéz idők súlyos terheit, a tenni, de mit, a lenni, de hogyan feszítő dilemmáját. Nagy Imre rajztékájában fontos személyiségeket, ismert írókat, a nemzet lelkiismereteit állítja elének, hogy látva lássuk

őket azokban az (író)embert próbáló nehéz időkben, 1956 novemberében.

Az írás elején Sütő Andrástól idézett párbeszédből sejtjük, hogy a pesti forradalomból hazatért Nagy Imrét az átélt élmények és frissen szerzett tapasztalatok egészen addig nem hagyták nyugodni, amíg azokat ki nem festette magából. Gazda József már az 1970-es évek legelején észrevette, hogy művészetében „az *Önarckép maszkokkal* (1957) komorságával már fordulatot jelez.”⁵⁰ Ebbe az 1956-os forradalom átélése és tapasztalata által is bizonyosan befolyásolt fordulatba, művészetének az elvontabb fogalmazás, a szimbolikus képi beszéd felé történő elmozdulásába kell beleképzelnünk azon kompozíciók születését, amelyek őriznek még életképi elemeket ugyan, de azok sajátos vizuális rendszerébe építve, önálló képi egymásra vonatkoztatásban képesek megidézni a forradalmat. Fogalmilag a képek címei (*Vihar*,⁵¹ *Madárijesztő*⁵²) a nagy tisztító vihart⁵³ és az ijesztést, fenyegetést sugallják. Úgy is föl lehet fogni bárminemű további részletezés, egyáltalán e művekkel való további foglalkozás nélkül, hogy ezek a kompozíciók „az 1956-os forradalom romániai repressziós éveinek termékei.”⁵⁴ Gazda József szerencsére a jelentős műveknek kijáró gazdag árnyalással és alapossággal mutatja be őket, az alkotó lelkiállapotából kiindulva: „A művész figyelő arca – még az *Önarckép maszkokkalra* utalva – már mintha dacos volna. Mintha magába fojtaná indulatait. [...] A témavilág nagyarányú kiszélesedésének lehetünk szemtanúi. Felidézi [...] a háborút, a megrettent emberrel. [...] A két világháborút megért 20. századi ember megpróbáltatásait (*Vihar*) és magát a félelmet, rettegést, kiszolgáltatottságot. Ez utóbbi képek (értsd: a *Vihar* és variációja, a *Madárijesztő* és másodpéldánya) Nagy Imre legnagyobb alkotásai. Létrejöttükhöz hozzájárult az önvizsgálási folyamat. Átlós, ferde vonalakra épül a *Vihar* kompozíciója. Balról jobbra meredek hegyoldal, száguldó és megtorpanó lovakkal. És jobbról balra, ugyancsak ferdén, zuhog a zápor. Inkább sorscsapás, mint félelem, amit a képen

látunk. Központi szerepük van a menekülő lovaknak. (Az egyik hátán lovas árnya.) Színben ez a legvilágosabb pontja a kompozíciónak, és a magasban itt a legnagyobb a dinamika. Menekülnének, száguldanának, de nincs hova. Velük szemben, a dombhajlat alján megduzzadt víz merőlegesen vágja el az útjukat. Innen a ló kétségbeesett megtorpanása. Ezek az emberek nem lázadoznak sorsuk ellen. Meg kell fékezniük a lendületet (lovas), és el kell viselniük a katasztrófát. [...] Még nem volt Nagy Imrének egyetlen olyan alkotása sem, amelyen ennyire alárendelt szerepe lett volna a színeknek. [...] A fojtottságot színbeli lefokozottsággal lehet leginkább kifejezni. Ezért épül az egész kép a szürkék monotonijára. Első változata 1957-ben készült. Két évre rá újra megfestette jóval nagyobb méretben. Az összehatás ugyanaz maradt, ugyanazt a drámát fogalmazza meg.”⁵⁵ Summázatként még hozzát teszi, hogy „zuhogó rémület” jellemzi a kompozíciót, mert a *Vihar* a „sorscsapás elleni tehetetlenség”. A *Madáríjesztők* „a félelem, a rettegő borzongás kifejezője. Hatásában éppoly elementáris. (Az első változat szintén 1957-ben született). A szimbolikus-expresszionista mű jelképrendszere három kompozicionális elemből tevődik össze:

- vést jelző (vagy hozó?) madarak a jobb felső sarokban,
- lidérces borzongást kifejező madáríjesztők,
- arcát eltakaró női akt mint a félelem és kiszolgáltatottság, a vést elleni tehetetlenség kifejezője.”

Gazda József pontos elemzéséhez csak a Sütő András birtokolta pluszinformációt kell hozzátennünk, s máris gazdagodik e művek jelentésrétege. A fehér ló, a táltos jelentéskörével az ősmagyar hagyományba is bekapcsolható az egyik kompozíció (*Vihar*), míg a másik (*Madáríjesztő II.*) lent balról a képbe besettenkedő fekete macskával és fönt jobbról haláltánc jelenettel újabb információtartományokkal gazdagítja a vizuális elemegyüttest.

Nagy Imre művészetének jelentős és megismételhetetlen opuszai az 1956-os forradalom tanúságait összegzők.

Rövid időre, néhány fontos alkotás erejéig kiderült, hogy a szimbolikus fogalmazást, a rejtjeles képi beszédet, az eltakart vizuális tartalommal telített megjelenítést is magas szinten volt képes használni, alkalmazni, de csak e különös és egyedi mondandójának, képekbe sűrűsödő tapasztalatának, a forradalom emlékének a megfogalmazására.⁵⁶

SÜMEGI GYÖRGY

Jegyzetek

¹ Sütő András: „Uram, ezek a banditák...!” – Nagy Imre galibáiból – In: *Zsögödi Nagy Imre kiállítása. Vármege Galéria, Bp., 1992. 5.* (Ezentúl: *Nagy Imre kiállítása 1992.*)

² Példái közül néhány: Nagy Imre: *Önarckép maszkokkal, 1957., Maszkok, 1960., Mohy Sándor: Alarcok, 1960-as évek., Miklóssy Gábor: Álom, 1968., Mohy Sándor: Maszkok, 1979.*

³ Illyés Máriától tudom, hogy Illyés Gyula a feleségével, Kozmutza Flórával 1956-ban volt Erdélyben. Tamási Áron 1955 és 1956-os erdélyi útjairól: Tamási Áron: *Emberi szavak. Beszélgetések, vallomások, naplójegyzetek.* Bp., Palatinus, 2003. az *Erdélyben* című fejezet: 338–352. (Ezentúl: Tamási: *Emberi szavak, 2003.*)

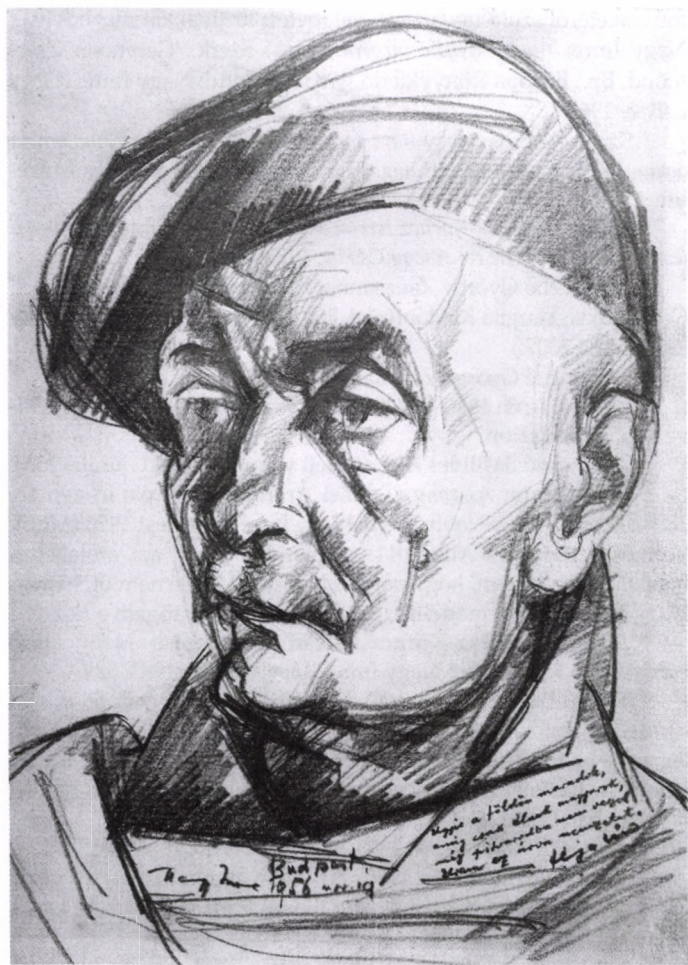
⁴ *Szobrászművész az '56-os forradalomban.* Tóth Sándor. In: *Naplók, interjúk '56-ról.* Szerk.: Sümegi György. Bp., Enciklopédia Kiadó, 2006. 180. (Ezentúl: *Naplók, interjúk 2006.*)

⁵ Karátson Gábor: *Ötvenhatos regény.* Bp., Helikon Kiadó, 2005. 41.

⁶ „Életemnek legnagyobb, legmeggrázóbb élménye”. Kós Károly följegyzései az 1956-os forradalomról. *Korunk, 2005/12. 92–98.* Megjelent még: *Naplók, interjúk, 2006. 8–19.*

⁷ *Az öntvény rettenetes suppanása.* Kuszto Endre 1956-os emlékei. In: Sümegi György: *Kép Szó. Képzőművészek '56-ról.* PolgArt, 2004. 57–60., *A vonal külön élete* (Kuszto Endrével 1956-ról, művészetről beszélget Székely Sebestyén György). *Korunk, 2006/2. 99–104.*

⁸ Nagy Imre: *Följegyzések.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Ennek második kiadása: Nagy Imre művészi hagyatéka, a közgyűjteményekbe került műveinek a katalógusa híján, ám a nevelt lányának és az ő családjának írt válogatott leveleivel és a

FÉJA GÉZA, 1956. NOVEMBER 19-ÉN

művészetéről szóló ugyancsak válogatott kritikákkal megbővítve: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba megérkeztem...* Szerk.: Gerencsér Zsigmond. Bp., Európa Könyvkiadó, 1983. (Ezentúl: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983.)

⁹ Szabó András: *Nagy Imre érdemes művész életrajzi vonatkozású dokumentumainak repertórium.* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 1993.

¹⁰ György Zsuzsa–Kurucz István emlékezése Nagy Imre csíkszögödi festőről. In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. 389.

¹¹ Kuruczné György Zsuzsanna: *Amikor Csíkba' megszülettem...* Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal, 2007. (Ezentúl: Kuruczné György Zsuzsanna 2007.)

¹² Kuruczné György Zsuzsanna 2007. 53.

¹³ Tamási Áron 1946–59 közötti lakása, emléktáblával megjelölve a főhomlokzaton.

¹⁴ Vermesné Basilides Alíz szóbeli vallomása 2011. június 25.

¹⁵ Nagy Imre: *Asszony* (Tamási Áronné) 1956, papír, ceruza, 288×205 mm, jelezve jobbra lent: Nagy Imre Budapest 1956 (Mgt.). Vermesné Basilides Alíz 2011. szeptember 27-én azt erőteljesen hangsúlyozta nekem, hogy deréktől, csípőtől lefelé nem őt, hanem Nagy Imre gyakori modelljét, Apor Mária alakját rögzíti a rajz.

¹⁶ György Zsuzsa–Kurucz István emlékezése Nagy Imre csíkszögödi festőről. In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. 389.

¹⁷ Hajdú Demeter Dénes: *Csíkszögödi Nagy Imre és az 56-os szabadságharc.* In: *Nagy Imre kiállítása 1992.* 9. Hajdú „a század egyik legnagyobb talentumú magyar festője”-ként aposztrofálja a festőt, akinek a „történelmi jelentőségű portréi”-ről ugyancsak szuperlatívuszokban értekezik.

¹⁸ Tamási: *Emberi szavak* 2003. 353–370: *Napló, 1956–1957.*

¹⁹ Ennek előzménye az 1956. okt. 24-én fogalmazott szövege és az ugyancsak az író hagyatékában fennmaradt *Előterjesztés.* Lásd: Tamási: *Emberi szavak* 2003. 427–428.

²⁰ Ezúton köszönöm meg Illyés Mária 2012. április 20-án írt véleményét.

²¹ Nagy Imre: *Ahogy Csíkba* 1983. 147., 267.

²² Tóbiás Áron: *Nagy Imrénél, Csíkszögödön.* In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba* 1983. 346.

²³ Domokos Pál Péter: *Emlékeim Nagy Imre festőről,* 1980. In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. 381.

²⁴ Nagy Imre: *Illyés Gyula* 1956, papír, grafit, 282×206 mm, jelezve balra lent: Illyés Gyula, jelezve jobbra lent: Budapest 1956 nov 20. Nagy Imre (Mgt.)

²⁵ Nagy Imre: *Németh László* 1956, papír, grafit, 281×206 mm, jelezve jobbra középen: Bpest. 956 Nagy Imre, jelezve jobbra lent: Ki arcom vonásait örökítéd, e roncs nemzethez adhatsz-e hitet. (Mgt.) Önállóan Bp., Nap Kiadó, 2011. B/4.

²⁶ Először megjelentek: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. Egyszínű mellékletek 42., 43.

²⁷ 2012. május 7-én e sorok írójának. Németh Ágnes még azt is hoztette, hogy akkor „Tamási Áronnál rendszeresen megbeszélték az életet”, s hogy Németh László „Áron bácsiban hitt akkor a legjobban”.

²⁸ Nagy Imre: *Sinka István* 1938, papír, tus, 330×225 mm, jelezve jobbra lent: Sinka István ült Pesten a Központi Kávéházban 1938. október 27 én, Cs. M. M. 156. Nagy Imre Művészi Hagyatéka, Csíkszeredai Megyei Múzeum, II. Grafika, 1. Egyedi darabok 106. In: Nagy Imre: *Följegyzések* 1979. 301. Reprodukálva: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. Egyszínű mellékletek 34. Nemrég egy Kovács Imre-rajz került elő ugyanabból az időből: Nagy Imre: *Kovács Imre*, 1937, papír, tus, 409×299 mm, jelezve balra lent: Budapest 1937 Nagy Imre, jelezve jobbra lent: Kovács Imre.

²⁹ Nagy Imre: *Ahogy Csíkba* 1983. 223.

³⁰ Féja Géza: *A zsögödi remete gyűjteményes kiállítása*. In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. 319.

³¹ Nagy Imre: *Sinka István* 1956, papír, grafit, 282×205 mm, jelezve jobbra lent: Abban az időben, mikor a magyar angyalok betöltötték a Jelenések könyvét: megverték a Sátánt a Dunavölgyben... 1956 nov 22, jelezve jobbra középen: Nagy Imre, jelezve jobbra lent: Sinka István (Mgt.).

³² Nagy Imre: *Sinka István* 1956, papír, grafit, 281×205 mm, jelezve jobbra lent: Nagy Imre Bud pest. (sic!) 1956 nov. 22. Sinka István (Mgt., Bp.).

³³ Nagy Imre: *Féja Géza* 1937, papír, tus, 390×285 mm, jelezve balra lent: Nagy Imre 1937, Cs. M. M. 198. Nagy Imre Művészi Hagyatéka, Csíkszeredai Megyei Múzeum, II. Grafika I. Egyedi darabok 142. In: Nagy Imre: *Följegyzések* 1979. 302. Reprodukálva: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. Egyszínű mellékletek 39.

³⁴ Nagy Imre: *Féja Géza* 1956, papír, grafit, 282×106 mm, jelezve balra lent: Nagy Imre Bud pest (sic!) 1956 nov 19, jelezve jobbra

lent: Úgyis a földön maradok, amíg csak élnek magyarok, még pitvarodba nem veszed Uram ez árva nemzetet. Féja Géza.

³⁵ Sümei György: *Nagy Imre Tamási-portréi. Korunk* 1997/8. 49–53.

³⁶ Tamási Áron: *Vadrózsa ága. Bp., 1967.* 105–112.

³⁷ Tóbiás Áron: *Nagy Imrével Csikszögödön.* In: Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. 344.

³⁸ *Költők forradalma.* Antológia 1953–1956. Szerk.: Csicsery-Rónay István. Washington, Occidental Press, 1996. 99.

³⁹ Nagy Imre: *Tamási Áron* 1956, papír, grafit, 281×206 mm, jelezve balra lent: Bud pest, 1956 nov 19 Nagy Imre Isten angyalai segítsenek abban, hogy az újabb ezer év e véres küszöbén a magyar nemzet érdeme szerint léphessen át. Bp. 1956. XI. 19. Tamási Áron (Mgt.)

⁴⁰ Nagy Imre: *Tamási Áron* 1956, papír, grafit, 250×195 mm, jelezve jobbra lent: Bpest, 1956. XI. 23. Cs.M.M. 17. Nagy Imre Művészeti Hagyatéka, Csikszeredai Megyei Múzeum II. Grafika, 1. Egyedi darabok 49. In: Nagy Imre: *Följegyzések* 1979. 298.

⁴¹ Reprodukálva (a Szabó Pálról és a Sinkáról, Tamásiról készült duplikátokat kivéve): *Nagy Imre kiállítása* 1992. 11–15., Kuruczné György Zsuzsanna 2007. 54–56.

⁴² Szabó Pál legidősebb unokája, Csák Gyuláné részt vett az író hagyatékának a rendezésében, de Nagy Imre-rajzra nem emlékszik. (Szóbeli közlés 2012. május 10-én.)

⁴³ A Tamási Áronról 1956. nov. 23-án készült rajz mégis Romániába került, és Nagy Imre hagyatékával a Csikszeredai Megyei Múzeumba.

⁴⁴ Kuruczné György Zsuzsanna szóbeli közlése 2012. április 26-án.

⁴⁵ Kuruczné György Zsuzsanna 2007. 56.

⁴⁶ Sümei György: *1956 Képtára (gyorsjelentés).* Bp., L'Harmattan Kiadó, 2006.

⁴⁷ Nagy Imre: *Ahogy Csíkba*, 1983. Egyszínű mellékletek 43., 42.

⁴⁸ Pl. Grezsa Ferenc és Füzi László.

⁴⁹ Sümei György: *Erdélyi képzőművészek: 1956.* In: *Erdélyi művészek 1956-ról.* Katalógus. Vármegeye Galéria, 2006. október 19–november 24.

⁵⁰ Gazda József: *Nagy Imre.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 95.

⁵¹ Nagy Imre: *Vihar*, 1957, rétegelt lemez, tempera, 40×59,5 cm, jelezve lent középen: Nagy Imre K. vár., 1957, Csíki Székely Múzeum, ltsz.: 1045, *Vihar*, 1960, préselt lemez, tempera, 148×124 cm, jelezve jobbra lent: Nagy Imre Zsögöd 1960.

⁵² Nagy Imre: *Madárijesztő*, 1957, rétegelt lemez, tempera, 61,5×50 cm, jelezve (?), Csíki Székely Múzeum, ltsz.: 1044, *Madárijesztők*, 1964, rétegelt lemez, 124,5×133,4 cm, jelezve balra lent: Nagy Imre K. vár., 1964, Csíki Székely Múzeum, ltsz.: 1065., *Madárijesztő*, 1966, préselt lemez, 66×62 cm, jelezve jobbra fent: K. vár 1966 Nagy Imre, Csíki Székely Múzeum, ltsz.: 4576.

⁵³ Távoli rokona lehet Lossonczy Tamás: *Tisztító nagy vihar*, 1962. (Magyar Nemzeti Galéria) című, az 1956-os forradalomnak monumentális képmpléket állító kompozíciója.

⁵⁴ Szabó András: *A bőfény forrása Zsögödi Nagy Imre*. Csíkszereda, Pallas Akadémia–Csíki Székely Múzeum, 2006. 57.

⁵⁵ Gazda József: *Nagy Imre*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972. 97.

⁵⁶ Nagy Imre így fogalmazta meg művészi – valójában poszt szocreál, az 1956-os művei szellemiségétől merőben eltérő – célját ez időtt Franyó Zoltánnak: „Mintha már közel járnék ahhoz, hogy hitelesen tudjam ábrázolni a való életet, a közösség életét és a közösségben emberré nemesedett egyént. Valami újat kell mondanom, újszerűen kell megformálnom a látott és érzett élményeket, amelyek mások, mint a tegnapiak voltak. Magasabb rendű élet, teljesebb élet, emberibb élet.” Franyó Zoltán: *Nagy Imre késői igaza*. *Igaz Szó*, 1958. április.

ANTALL, A KÜLPOLITIKUS

4. rész

Út a NATO felé

A délszláv válság során elmélyült Magyarország együtt működése a NATO-val és annak vezető hatalmával, az Egyesült Államokkal. Ezt Antall személyes kezdeményezései nagyban előmozdították. A miniszterelnöknek ifjúkori tapasztalata volt a hidegháború legnehezebb időszaka, amikor nemcsak egy nukleáris világháború kirobbanásának veszélye állt fenn, hanem az is fenyegetett, hogy a hagyományos fegyveres erők tekintetében nagy fölényrel rendelkező Szovjetunió lerohanja Nyugat-Európát. Ezzel a mi szabadságunk helyreállításának a reménye is szertefoszlott volna. E kérdésről a NATO vezető testületében, az Atlanti Tanácsban 1991. október 28-án így beszélt a magyar miniszterelnök: „A NATO 1949-es létrejötte a vasfüggöny mögött maradt népek számára mindenkor a remény forrása volt. Hiszen tudtuk azt, hogy ha Nyugat-Európa nem marad stabil, ha Észak-Amerika jelenléte megszűnik Európában, akkor nem marad olyan szilárd pont, amely nekünk reményt nyújthat.”¹

Ezzel együtt a rendszerváltozás pillanatában a hazai közvéleményben még széles bázisa volt – részben 1956-os reminiscenciák alapján, részben a virágzó Ausztria példája nyomán – a semlegesség gondolatának. Az Antall-kormány azonban egyértelműen a NATO-belépéssel kívánta lehorgonyozni a nemzetet a biztonság kikötőjében. Ehhez a szovjet csapatok kivonása és a Varsói Szerződés feloszlata nyitotta meg az utat. Figyelmeztető lökést adott e program megvalósításának a moszkvai puccs is.

Antall József volt a kommunista uralmat lerázó országok kormányfői közül az első, aki 1990. július 18-án felkereste a NATO brüsszeli központját, s ott kifejtette, hogy e szervezetben látja Európa és a világ biztonságának legfőbb garanciáját; hogy politikailag Észak-Amerika és Európa elválaszthatatlan; hogy ebből következően elengedhetetlen az Egyesült Államok további katonai jelenléte Európában; s hogy a szovjet-orosz térséget is be kell kapcsolni az európai biztonsági rendszerbe. 1990. június 29-i „kapunyitó” brüsszeli látogatással kezdve rendkívül szoros intézményes és személyes kapcsolat alakult ki a NATO vezetése és Magyarország között. Wörner főtitkár már 1990 novemberében hivatalos látogatást tett hazánkban, s ezt követően is számos alkalommal találkozott a magyar miniszterelnökkel és külügyminiszterével. Brüsszeli nagykövetségünk, Granasztói György megbízást kapott arra, hogy NATO-képviselőtünket is ellássa, s ebben is igen eredményesnek bizonyult. Az 1991. augusztusi puccs nehéz óráiban a főtitkár személyesen hívott fel telefonon, hogy közvetítem a magyar kormánynak a szervezet erkölcsi támogatását, még többet jelentett, hogy Bush Antallal közölte ugyanezt.

Wörner, aki korábban az NSZK hadügyminisztere volt, egyike volt azoknak a nyugati vezetőknek, akik a legvilágosabban látták, mi a fejlett demokráciák felelőssége a világtörténelmi fordulat kínálta lehetőségek kiaknázásában. Egyúttal Magyarország helyzetét ismerő és értő, irántunk őszinte elismerést és barátságot érző államférfi volt. Rokonszenve a Közép-Európa nehéz múltját ismerő németek hagyományos műveltségén túl személyes tapasztalatokon, mindenekelőtt a közte és Antall között kialakult kölcsönös nagyrabecsülésen és barátságon alapult. Kortársak voltak, azonos politikai események formálták őket, és hasonló beállásukban haltak meg, nagyon is korán.

A NATO 1991 novemberében Rómában elfogadta az új stratégiai koncepciót, amely kinyilvánította az együttmű-

ködési készséget Közép- és Kelet-Európa, azaz a megszűnt Varsói Szerződés államaival, s létrehozta az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsot (NACC). Ekkor tetőzött a délszláv válság, közvetlenül határaink mellett folyt a szerb–horvát háború, kezdeményezésünkre intenzív konzultációsorozat vette kezdetét a magyar kormány és a NATO, illetve annak két meghatározó országa, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság között. Ezt megkönnyítette, hogy mind Bush elnök, mind Margaret Thatcher miniszterelnök – 1990. januári, illetve februári megismerkedésüktől fogva – igen nagyra tartotta Antall Józsefet.² Magyarországgal együtt ekkor már két visegrádi partnere is – az 1992. májusi 6-i hármas csúcstalálkozó közleményében – a nyilvánosság elé állt azzal, hogy közös céljuk a teljes jogú NATO-tagság.³ A NATO azonban ekkor még távol állt e gondolat elfogadásától, részben félve a jól működő szervezet felhígulásától, részben tartva Oroszország ellenkezésétől.⁴

Major brit miniszterelnök 1992. májusi látogatását Antall októberében viszonzta. A magyar miniszterelnök részletes értékelést adott a délszláv válságról és a szovjet utódállamok helyzetéről, emellett a bős–nagygyarosi vízlépcső ügyében kialakult konfliktust és a két nyugati integrációs szervezettel kapcsolatos magyar álláspontot is kifejtette.

A NATO-val kialakult bizalmi viszonyt tovább erősítette, hogy 1992 októberétől a magyar kormány hozzájárulásával a magyar légtérben olyan fegyvertelen NATO-(AWACS) repülőgépek járőröztek, amelyek a boszniai légtérben az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt repülési tilalom betartását ellenőrizték. Ez a belgrádi vezetésből indulatos reakciókat váltott ki, mégis kimondottan hozzájárult biztonságunk növeléséhez és a magyar állampolgárok nyugalmanak megőrzéséhez. Az éles helyzetben 1993. március 8-án Antall József levélben ismertette a Balkánnal kapcsolatos friss helyzetértékelését és aggodalmait Manfred Wörnerrel. Az őszinte hangú, szókimondó írás, amelyben Magyaror-

szág a NATO segítségét kérte a paksi nukleáris erőmű és a magyar olajfinomítók elleni esetleges légitámadás elhárításához Patriot elhárító rakéták telepítésével,⁵ nagy izgalmat keltett a NATO apparátusában. Amikor Budapesten arról értesültünk, hogy egyesek túlzottnak tekintik a magyar aggodalmakat és a kért válaszlépéseket, Antall telefonon informálta Kohl kancellárt lépése indokairól.⁶ De Wörner maga is megértést mutatott a magyar álláspont iránt. Ez kitűnik 1993. március 24-én kelt válaszából is: „Miniszterelnök Úr, szeretném Önt biztosítani, hogy elemzései és a levelében foglalt, valamint a Shalikashvili tábornoknak [a NATO akkori európai főparancsnoka, később az Egyesült Államok vezérkari főnöke] kifejtett aggodalmakat a NATO-ban igen komolyan vesszük.” Wörner még gyakoribb eszmecsereket javasolt Granasztóival, felajánlotta, hogy a bennünket is érintő lépésekről rendszeresen tájékoztatja a nagykövetet, s a kölcsönös látogatások számának növelését ajánlotta.⁷ Ezt követő brüsszeli látogatásomon Wörner a sajtó előtt az addigi leghatározottabb megfogalmazásban állt ki Magyarország biztonsága mint NATO-érdek mellett, külön hangsúlyozva, hogy ez fokozottan vonatkozik a NATO- műveletek támogatásában vállalt magyar kockázatokra. Itthon egyes orgánumok és elemzők ezt a verbális garanciát megpróbálták kudarcként értelmezni, de akiknek szólt az üzenet, azok megértették.

Az elhúzódó véres balkáni válság, a posztszovjet térség politikai és gazdasági bizonytalansága, valamint az etnikai konfliktussorozat sürgetővé tette az Európa közepén kialakuló biztonsági űr betöltését, de a nyugati államok vezetői elmulasztották a kedvező konstelláció, a hidegháborúban aratott teljes körű győzelem azonnali kiaknázását. Féltették megszokott és kényelmes klubjukat a felhígulástól, s olyankor voltak tekintettel az orosz érzékenységre és ellenkezésre, amikor az még nem létezett. Hazánk is tudomásul vette, hogy a nagy tét, Oroszországnak a Nyugattal szoro-

san együttműködő demokráciává válása indokolja a tagsági törekvések jegelését. Kozirjev orosz külügyminiszter figyelmeztető szándékú, 1992. decemberi stockholmi beszéde után azonban tartani kellett az orosz visszarendeződéstől és attól, hogy a „vörösbarna” orosz erők kihasználják a balkáni zavaros helyzetet. A türelmet így sürgetés váltotta fel. A főként lengyel és magyar részről kibontakozó meggyőzési kampány, számos nyugati fórumon elhangzó figyelmeztetésem („vincere scis Hannibal, victoriam uti nescis” – azt tudod, Hannibál, hogyan kell győzni, de azt nem, hogyan kell kihasználni a győzelmet),⁸ kiváltképp pedig Antall utolsó megnyilatkozásai és üzenetei nem maradtak hatás nélkül. 1993 nyarán a NATO szokásos évi munkaműhely-tanácskozását első ízben tartotta egy egykori VSZ-országban. A június 3-i megnyitón a magyar miniszterelnök nagy ívű előadásban mutatta be a népes nemzetközi közönség, a NATO számos politikai és katonai vezetője előtt, hogy milyen mélyen gyökerezik a magyar politikai gondolkodásban az atlanti gondolat, és hogy kormánya mennyire következetesen állt ezen az alapon megalakulásától fogva, miközben „rendkívül aktív politikát folytat a megújuló Oroszországgal is”. Előadásának végén a világot fenyegető új veszélyek és a NATO előtt álló feladatok felvázolásával, közvetett érvekkel szólt a bővítés szükségessége mellett. Amikor az iszlám terrorizmus még csak szűk keretek között jelentkezett, Antall páratlan előrelátásról tanúskodott: „De ne feledkezzünk meg a nagy katonai-biztonsági konfliktusok kezelése közepette az Észak–Dél problémáról sem, ennek szociális feszítő erejéről, és hogy mit jelentenek a különböző szellemi-vallási-politikai fundamentalizmusok! Gyakran vallási fundamentalizmusokra támaszkodva azt jelentik, hogy az Észak–Dél konfliktusában a szociális és politikai fundamentalizmus a 21. század bolsevizmusaként jelentkezhet és törhet a világra.”⁹

A szervezetét romboló halálos kór elleni küzdelem során a miniszterelnök figyelme soha nem lankadt. Külpoliti-

kai céljai utolsó összefoglalása volt az a levél, amit az 1993. évi nagyköveti konferencia résztvevőinek küldött. Ebben megerősítette azt a kezdettől fogva képviselt igényét, hogy az alapvető nemzeti, stratégiai kérdésekben legyen egyetértés a pártok, a kormány és az ellenzék között. Túrhetetlennek nevezte, ha bármelyik oldalon önző pártcélokat szolgáló kijelentésekkel gyöngítik a magyar pozíciókat az ország legkényesebb ügyeiben. Ez a figyelmeztetés – mint Antall egész politikai életműve – ma is aktuális.

Antall *ceterum censeo*ja az volt, hogy a Nyugat gondolkozzon távlatosan, a külpolitikában is tartsa szem előtt a prevenció elvét, ne engedje, hogy „jóléti függöny” váltsa fel az egykori vasfüggönyt, s ne hagyja, hogy az átalakulás terheibe belefáradt egykori kommunista országok népei magából a demokráciából és a piacgazdaságból ábránduljanak ki. Utolsó nemzetközi szereplésekor, a Nemzetközi Demokrata Unió (IDU) és az Európai Demokrata Unió (EDU) vezetőinek budapesti találkozásán, 1993. szeptember 1–2-án többek között ismét a terrorizmus veszélyére hívta fel a figyelmet. „A politikai fundamentalizmus, amely nemcsak iszlám problémaként jelentkezhet, a 21. század bolsevizmusaként világunkat a legsúlyosabban fenyegeti.” A sokféle veszély ellenszerének a NATO és az Európai Unió gyors kibővítését, a közép-európai „éllovasok” felvételét látta. Figyelmeztette Európa konzervatív vezetőit, hogy „a történelemben vannak pillanatok, amelyek nem térnek vissza. [...] Határozott, kemény döntéseket kell időnként hozni, és nincs késlekedésre való idő”.¹⁰ Még egyértelműbben fogalmazott abban a két levelében, amit október elején – már a kölni kórházból – küldött Clinton elnöknek. Többek között a szeptemberi oroszországi belpolitikai válságra és a továbbra is képlékeny balkáni helyzetre hivatkozva kérte az elnököt, hogy gyorsítsa fel Magyarországnak és az egész közép-európai „senki földjé”-nek a NATO-ba történő integrálását. Október 19-i hosszabb levelében meggyőző erővel érvelt emellett, az orosz

problematikát is – nem oroszellenes szellemben – bekapcsolva. A levél több, mint külpolitikai végrendelet: iránytű és példa a távlatos, magyar nézőpontú külpolitikai gondolkodásra.¹¹ Válaszként Christopher külügyminiszter – útban Németországba és Magyarországra – repülőgéperől hívta fel a Kölnben egy steril sátorban kezelés alatt álló miniszterelnököt. Ugyanitt kapta meg Antall az előd, George Bush jókívánásait tartalmazó levelét. Ennek mintegy előzménye volt a hivatalából az év elején távozó elnök Antallhoz írt búcsúlevele. „Igaz barátja volt mind nekem, mind az amerikai népnek. Egymás mellett álltunk számos nehéz történelmi helyzetben: Magyarország átalakulásának kezdetén, az Öböl-háborúban, a Szovjetunió összeomlásánál és most a volt jugoszláv-válság és a somáliai éhezés kapcsán. Ezen események során az Ön határozott kiállása, őszinte és bölcs tanácsai nélkülözhetetlenek voltak számomra és az egész világ számára.”¹² A kölni kezelés eredményességében bízó barát szavai egy életmű legmagasabb szintű elismerését jelentették. „Ez mindössze egyszerű jelentkezés valakitől, aki csodálja Önt, tiszteli Önt és örül annak, hogy kölcsönös megelégedést eredményező munkát végezhetett együtt Önnel.”¹³ Nem hiszem, hogy valaha is lesz magyar kormányfő, akinek hasonlót fog írni a világ legerősebb hatalmának a vezetője.

1993 októbere hozta meg az első kézzelfogható, ám-bár még felemás megoldást, a békepartnerséget, a NATO és a hozzá csatlakozni kész államok szervezett együttműködését, amelyet Christopher amerikai külügyminiszter budapesti hivatalos látogatásán jelentett be. Bevált az a magyar taktika, amely a csalódottság hangoztatása helyett a jó irányba tett első lépésnek minősítette ezt a fejleményt.

A kölni kezelés után Antall fizikailag gyengén, de orvosi szempontból látszólag gyógyultan tért haza. Azt, hogy a betegség egy mutációja végzetes lesz, akkor még senki sem tudta. 1993. novemberi 12-én a miniszterelnök hivatalában fogadta a NATO – ugyancsak rákban szenvedő – főtitkárát.

Utolsó találkozásukat megrendítő volt figyelni: két bátor férfi, aki értette és formálta is a világpolitikát, miközben még küzdött saját életéért, a megoldást kereste a magyar és a közép-európai biztonság megszilárdítására. Ha felmerült bennük, hogy talán utoljára találkoznak – s biztosan gondoltak rá –, akkor abban a reményben búcsúzhattak el egymástól, hogy céljaik folytatókra találnak majd.

Ez szerencsére így is volt. Albright akkori ENSZ-nagykövet, a későbbi külügyminiszter – Shalikhvili vezérkari főnök és Charles Gáti külügyminisztériumi tanácsadó társaságában – 1994. január legelején Budapesten kijelentette: nem az a kérdés, lesz-e NATO-bővítés, csak az, hogy mikor.¹⁴ Az ígéretet az 1994. január 10–11-ei brüsszeli NATO-csúcs nyilatkozata, majd a január 11–12-ei prágai amerikai–visegrádi csúcstalálkozón Clinton elnök tette hivatalos állásfoglalással: „Most már nem az a kérdés, hogy felvesz-e a NATO új tagokat, hanem az, hogy mikor és hogyan.”¹⁵ Ekkorra Antall József már eltávozott a világpolitika színpadáról, de ez a bejelentés egyik legfőbb életcéljának – az egykori szovjet csatlós Magyarországot függetlenné és a világ legerősebb demokráciáinak a szövetségesévé tenni – a megvalósulását jelentette.

JESZENSZKY GÉZA

Jegyzetek

¹ Antall, i. m. II. 348.

² Margaret Thatcher: *The Downing Street Years*. London, 1993. 809. A két angol nyelvű ország vezetőjével kialakult meghitt, személyes viszonyt dokumentumokkal alátámasztva mutatja be Marinovich, i. m. 191–206. A szimpátia – érthető módon – kölcsönös volt, ezt tanúsítja az a levél is, amelyben Antall köszöntötte a Lordok Háza tagjává emelt Lady Thatchert: Antall József levele Baroness Thatcher of Kestevennek, 1992. július 25. Tervezete birtokomban.

³ KÜM Tájék., 1992/1. 285.

⁴ Az Atlanti Szövetség bővítésének legalaposabb feldolgozása – annak egyik fő szorgalmazójától: Ronald D. Asmus: *Opening Nato's Door*. Magyarul: *A NATO kapunyitása*. Budapest, Zrinyi Kiadó, 2003. Vö. *Kérdőjelek a NATO kibővítése kapcsán: nemzetközi álláspontok*. Budapest: Democracy After Communism Foundation, 1995.

⁵ Antall József levele Manfred Wörnernek, 1993. március 8. Másolata birtokomban.

⁶ Antall József levele Helmut Kohl kancellárnak, 1993. március 22. Másolata birtokomban.

⁷ Wörner válaszelevele Antall Józsefnek, 1993. március 24. Másolata birtokomban.

⁸ E témában 1993 őszétől 1994 tavaszáig tartott előadásaimnak, beszédeimnek mintegy összegezésére lásd: *Anchors of security in Central Europe*. 29. *Jahrbuch der Diplomatischen Akademie Wien*, 1993–1994. Bécs, 1995, 105–118.

⁹ MKÉ 1993, 223–236.; ill. Antall, i. m. II. köt. 358–371.

¹⁰ Antall, i. m. II. köt., 372–379.

¹¹ Antall József William J. Clintonnak, 1993. október 4., illetve október 19. Másolatok birtokomban. Vö. Asmus, i. m. 97.

¹² Közli Marinovich, i. m., 206.

¹³ Uo., i. m. 198–199.

¹⁴ Goldgeier, J. M.: *Not whether but when. The U. S. decision to enlarge NATO*. Washington Brookings, 1999, 52–53.

¹⁵ Asmus, i. m. 112–114. Grayson, G. F.: *Strange bedfellows. NATO marches East*. Lanham, New York, Oxford, 1999, 86–87. Vö. a felvételig elvezető folyamat első magyar nyelvű összefoglalásával: Pietsch, L.: *Magyarország és a NATO*. Magyar Atlanti Tanács, Budapest: 1998, 18. Illusztrált kétnyelvű tanulmánygyűjtemény ugyanerről: Joó Rudolf (szerk.): *A NATO-tag Magyarország. Hungary: a member of NATO*. Budapest, 1999.

ÁLLAMÉPÍTÉS VAGY NEMZETÉPÍTÉS?

Konzervatív nemzetstratégiák

Minek jár vajon a prioritás, a magyar államnak vagy a magyar nemzetnek? Bármennyire összefonódott is állam és nemzet, tudjuk, hogy a kettő nem azonos. Jogos kérdés tehát, hogy mi a fontosabb nemzeti érdek, az államépítés vagy a nemzetépítés felkarolása? S miként lehet egyeztetni a magyar állam és a magyar nemzet érdekeit, ha azok valamilyen tekintetben nem esnek egybe? Ezekre az alapvető dilemmákra a magyar konzervatív politika – némi egyszerűsítéssel fogalmazva – két eltérő választ adott 1989 óta. A magyar rendszerváltás ugyan elsődlegesen a politikai és alkotmányjogi reformok s nem a nemzeti identitás jegyében zajlott le, de óhatatlanul reflektorfénybe állította a nemzethez való viszony kérdését is.¹

E sorok szerzője abból a – korábban már részletesebben is kifejtett – hipotéziséből indul ki, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben a magyar konzervativizmusnak két fő típusa alakult ki: a „patrícius” és a „mozgósító”.² Az előbbi, amelyet gyakran „elitistaként” is jellemeznek, nem bízik a tömegekben, és erős fenntartásokat táplál a tömegdemokráciával szemben, kizárólag a jog uralmában bízva. Az utóbbi viszont sokkal inkább épít a tömeg „öszönös konzervativizmusára”, az elittel szemben viszont felettébb szkeptikus. Az e tanulmányban képviselt álláspont szerint a magyar konzervativizmus a rendszerváltást követően a „patrícius” változat irányában indult el, majd ennek kudarca után, a kilencvenes évek második felétől az utóbbi típus sajátos magyar formáját valósította meg. A nemzet mindkét típus értékrendjében fontos volt, hiszen a jórészt szekularizálódott Magyarországon a hagyományos konzervatív

értékek közül a legnagyobb jelentőségű épp a nemzet maradt. Szabó Ildikó szociológus joggal állapította meg, hogy „az anómiás időszakokban felértékelődő rendszerstabilizáló funkciókat Magyarországon a nemzeti tematika látta el” – vagyis a drasztikus változások közepette a kontinuitás érzését a nemzethez tartozás biztosította.³ Az alábbi tanulmány e két konzervativizmustípus nemzetfelfogásának és a nemzettel kapcsolatos stratégiájának a rövid jellemzésére és összehasonlítására tesz kísérletet.

A patrícius nemzetfelfogás

Mint ismeretes, 1948, a kommunista hatalomátvétel után a nemzet fogalmát tudatosan háttérbe szorították a közgondolkodásban; az uralkodó marxista-leninista paradigma elméleti síkon is cáfolni kívánta a nemzeti eszme létjogosultságát. Érthető tehát, hogy a rendszerváltást követően a politikai viták egyik központi kérdésévé vált, hogy a magyar állam milyen nemzetkoncepció alapján határozza meg önmagát, milyen felfogás szerint intézményesüljön. A nemzeti törésvonal meghatározó jelentőségre tett szert a (poszt) kommunista/antikommunista törésvonal mellett, azt több ponton keresztbe is metszve. Az újjászülető konzervativizmus igen nehéz helyzetben volt, hiszen az államszocializmus csaknem fél évszázada után a nemzethez való viszonyában éppúgy nem támaszkodhatott a történeti folytonosságra és szerves előzményekre, mint ahogy a gazdaság- és társadalompolitika tekintetében sem tehetette ezt meg.

Elsőként kikristályosodott formája, az Antall József nevével fémjelzett patrícius változat fontos szerepet tulajdonított a nemzetnek, de politikájának a középpontjába a joguralom eszméjét állította, s ezzel összefüggésben lényegében az államnemzeti felfogás alapjaira helyezkedett.⁴ Mint ismeretes, e politikainak is nevezett megközelítésben a nemzet a

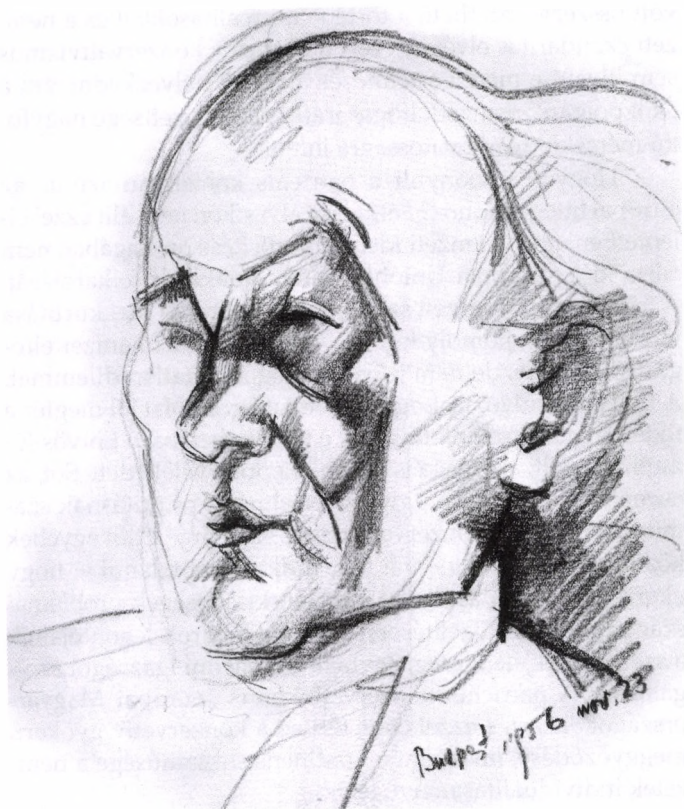
szabad polgárok egyéni döntésén alapuló szövetség, melyet a közös államhoz tartozás szálai fűznek össze. A patrícius konzervativizmus a nemzetet olyan történelmi képződménynek tekintette, amely fontos integráló funkciót tölt be, ezért méltó a védelemre, de nem fogadta el azt a szemléletet, amely a tagságot kizárólag etnikai vagy kulturális feltételekhez köti. E megállapítást az sem cáfolja, hogy a patrícius nemzetfelfogásban kultúrnemzeti elemek is megjelentek. Antall emlékezetes kijelentése arról, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke kíván lenni, ugyan egyértelműen az összetartozás kulturális alapjaira utalt, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni – amiként azt politikai ellenfelei szándékosan tették –, hogy a kormányfő ezt szimbolikus értelemben gondolta. Ezzel valójában tehát nem mondott ellent az államnemzeti vagy „közpolgári” felfogás elsőbbségének.

A patrícius szemlélet számára kétség sem férhetett a kommunista évtizedekben alaposan megtépázott nemzeti öntudat megerősítésének a szükségességéhez. Az MDF I. Országos Gyűlésén 1989 márciusában mondott beszédében Antall hangsúlyozta: „A nemzeti gondolatot mi élő kategóriának tekintjük a 20. század végén is, aminek semmi köze bármiféle nacionalizmushoz, bármely kisebbséget elnyomó vagy ezt szándékozó törekvéshez. De ebben a földrajzi és politikai régióban és a magyarság megélt történelmi évszázadai után a függetlenség és a nemzeti önállóság még nem természetes és főleg nem divatjamúlt eszmény.”⁵

Sokatmondóan azonban Antall már a fentebb idézett beszédében is hozzátette: „Mi a nemzeti gondolatot és a demokratikus szabadságjogokat és a társadalmi megújulás vágyát egységben valljuk, nem pedig valamiféle prioritással az egyik vagy a másik javára.” Azt is kifejezetten hangsúlyozta, hogy az ő nemzetfogalma senkit sem zár ki a nemzetből, aki ebbe a közösségbe szeretne tartozni. Szépen példázza ezt az 1990 júliusában a magyar zsidó mártírok emlékművének a felavatásakor mondott beszéde.⁶ E gondolatmenet szelle-

mében Antall így határozta meg az e sorok szerzője által patríciusnak nevezett nemzetfelfogás tartalmát: „Mi együtt mondjuk Ady Endrével azt, hogy »kitáruul afelé karom, kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom«. Mi így értjük a magyarságot.”⁷ Antall úgy vélte, a kereszténydemokrácia eszméje meg tudja akadályozni a nemzeti érzések sovinizmussá válását. „Ez kiegyenlíti azt, hogy nemzeti alapon a nemzeti gondolatnak az elferdítése útján valamiféle sovinizmus, valamiféle más népeket megalázó vagy kizáró gondolatvilág érvényesüljön.”

A patrícius attitűd határozta meg Antallnak és kormányának a határon túli magyarokhoz fűződő viszonyát is. Ezt két markáns vonással lehet jellemezni. Egyrészt szakított az államszocialista rendszer gyakorlatával, amely tudatosan elfeledkezett a határainkon kívül élő magyarokról. Ellenkezőleg, egyértelművé tette, hogy az anyaország felelősséggel tartozik a sorsukért. (Ez összhangban állt az 1989-ben átfert alkotmány nevezetes „felelőségi klauzulájával” is, amely a mindenkori kormányzatot kötelezte arra, hogy „felelőséget érezzen” a határon túli magyarok sorsa iránt.) Ami a magyarságpolitika és a szomszédsági kapcsolatok közötti választás dilemmáját illeti, az Antall-kormányzat jó néhány diplomáciai konfliktust felvállalt a magyar kisebbségek érdekében, és a problémák kezelésére egy mintaadó közép-európai modell kidolgozását is megkísérelte. Ekkor fogalmazódott meg azon elv is, hogy a határon túli magyarok véleményét minden őket érintő kérdésben ki kell kérni.⁸ Másrészt viszont, mindezzel együtt, a patrícius szemléletből fakadó mérséklet nem támogatta azt, hogy radikálisabb lépésekre kerüljön sor a kulturális összetartozás politikai-intézményi keretekkel való kiegészítése érdekében. A szigorúan vett államnemzeti felfogásból elvileg az következett (volna), hogy a magyar állam felelősége csak saját polgáraitra terjed ki. Ennek az álláspontnak a doktriner képviselője (amit a liberálisok elszántan követeltek) nyilvánvalóan nem

TAMÁSI ÁRON, 1956 NOVEMBERÉBEN

volt összeegyeztethető a történelmi realitásokkal és a nemzeti szolidaritás elvével, ezért a patrícius konzervativizmus sem kívánt e merev értelmezés alapjára helyezkedni, ám a „közpolgári” nemzetfelfogás iránti elkötelezettsége nagyfokú mérsékleltre és óvatosságra intette.

Hogyan viszonyult a patrícius konzervativizmus az európai integrációhoz? Felfogása elvi síkon nem állt ezzel ellentétben, így a nemzeti identitás erősítése önmagában nem zárta ki az Európai Unióhoz való csatlakozás felkarolását. A frissen visszaszerzett szuverenitás önkéntes megkurtítása természetesen komoly kihívás volt a patrícius nemzetfelfogás számára is, de nem jelentett megoldhatatlan dilemmát. Antall hangsúlyozta, hogy „a nemzeti gondolat jól megfér a föderalizmus gondolatával”, s e tekintetben báró Eötvös József-re is utalt, aki maga is hasonlóképpen vélekedett. Sőt, az euroatlanti integráció ügye egyértelműen prioritásnak számított a patrícius konzervativizmus számára.⁹ Ettől egyebek között azt is remélte – ma már tudjuk, alaptalanul –, hogy „korrekt” megoldást hoz a nemzeti kisebbségek problémái számára. E megközelítésben az EU a határok lebontójának a szerepében jelent meg, egyfajta történelmi igazságot szolgáltatva. A patrícius konzervativizmus „európai Magyarországot” akart, s ezzel összefért az a konzervatív gyökerű meggyőződése, miszerint a kontinens sokszínűsége a nemzetek individualitásán nyugszik.

Az államépítés kísérlete

A neves kutató, Juan Linz joggal mutatott rá, hogy „a nemzetépítés és az államépítés egymást átfedő, ám fogalmilag különböző folyamatok.”¹⁰ A szakirodalomban a két fogalom többnyire egymás szinonimájaként jelenik meg, de pontosabb megközelítésben nem azok. Az államépítés az intézményi dimenzióra összpontosít, míg a nemzetépítés a közösségek be-

lül szolidaritást erősíti. A neves amerikai szerzőpáros, Gabriel Almond és Bingham Powell ugyancsak különbséget tett a modern államok fejlődésében az államépítés és a nemzetépítés között: az előbbit a „behatolás és integráció”, az utóbbit pedig a „lojalitás és elkötelezettség” fogalmaival írva le.¹¹ Bár kétségtelen, hogy a vesztfáliai rendszerben a modern államok tipikus módon nemzetállamként születtek meg, s ennél fogva a nemzet építése összekapcsolódott az állam építésével, szélesebb történelmi perspektívában nézve ténynek tekinthető, hogy Európában az államépítés történelmileg megelőzte a nemzetépítést. Az új államok tipikus esetben az állam- és nemzetépítés feladatával egyidejűleg szembesülnek. Bár a két folyamat összefonódik, mégis, választásra kényszerülhetnek abban a tekintetben, hogy melyiknek adják az elsőbbséget. Linz ezzel kapcsolatban emlékeztet arra, az olasz történészek is vitatkoznak arról, hogy a félsziget egyesítésének a folyamata miként írható le adekvát módon: a Cavour nevéhez kapcsolható államépítésről, vagy inkább a Mazzini nevéhez kapcsolható nemzetépítésről volt-e szó. S bár a német egység mögött egy erős nemzeti mozgalom állt, a *Reich* Bismarck által kivitelezett megteremtése elsődlegesen államépítés volt, s csak másodlagosan nemzetépítés.¹² E megközelítésben, amint azt több szerző, köztük az idézett Linz is hangsúlyozza, az államépítés és a nemzetépítés egyaránt műalkotás, még akkor is, ha az államhoz sokkal inkább társul a „megkonstruáltság” képzete.

E tanulmány hipotézise szerint a rendszerváltás időszakában ugyan a magyar államot nem lehetett a szó szoros értelmében vett „új államnak” tekinteni, a változások rendkívüli mélysége mégis mindkét kihívással szembesítette politikai közösségünket. Ha nem is az állam megteremtése, de teljes újjáépítése került napirendre. A diktatúrából demokratikus államot kellett teremteni, s Kádár népeből öntudatos nemzetet kellett faragni. Az első szabadon választott kormányunk – a patrícius szemlélettel összhangban – e történelmi fordulóponton az államépítésnek adott elsőbbséget. Két brit szerző, Gerard

Delanty és Patrick O'Mahony ezt a stratégiát egy olyan törekvés-ként írta le („reconstructive nationalism”), amelynek a célja az államnak a radikálisan új körülményekhez való adaptációja – ahogyan az a Meidzsi-restauráció (1868) Japánjában vagy az I. világháború után Kemal Atatürk Törökországában történt.¹³ Az államnemzeti felfogás összekapcsolódása az államépítésnek biztosított elsőbbséggel jól magyarázható jelenség. E kísérlet perspektivikusan magába foglalta azt a törekvést, hogy olyan állam épüljön fel, amellyel szemben polgáraik hasonló mélységű lojalitást tanúsítanak, mint a nemzet iránt. Antall József kormányának a döntésében az a történelmi tapasztalat is benne volt, hogy új államok esetében instabilitási tényezőt jelenthet, ha a nemzetépítés kap elsőbbséget az államépítéssel szemben. A patrícius konzervativizmus a nemzetnek instrumentális szerepet szánt annyiban, hogy számára a baloldali–jobboldali törésvonal volt a meghatározó, s ebben helyezte el a nemzethez fűződő viszonyát is.

A kommunista diktatúra évtizedei után azonban a patrícius konzervativizmus válaszai nem nyerték meg a választók széles körének a rokonszenvét. Társadalmunk sokkal fogékonyabb volt arra a „pragmatikus”, az erkölcsi alapokat nélkülöző érvelésre, amelyhez a Kádár-korszakban hozzászólt, és amely idegen volt a patrícius konzervativizmus szemléletétől. Az államszocializmusból megörökölt társadalmi és kulturális feltételek nem kedveztek tehát a patrícius konzervativizmus államépítő kísérletének, amely így 1994-ben elbukott.

A mozgósító konzervativizmus nemzetfelfogása

A kilencvenes évek második felében a magyar konzervativizmus új irányban tájékozódott, hogy a jobboldalt új alapokon egyesíthesse. E fordulat nem választható el a Fidesz irányváltásától, amelynek a kiindulópontja, mint emlékeztetes, épp a „nemzeti elkötelezettség” kinyilvánítása volt.

A teljes eszmei átalakulás természetesen hosszú folyamat volt, s igazából csak a 2002-es választási vereség vezetett el a „mozgósító” konzervativizmus sajátos magyar változatának a kialakulásához. A konzervativizmusnak ez a kevésbé szokványos, ám semmiképp sem példa nélküli plebejus változata, építve a tömeg ösztönös attitűd-konzervativizmusára, szélesebb rétegeket tudott megszólítani, és így hatékonyabbnak bizonyult a posztkommunista hatalmi struktúrák elleni küzdelemben. E fordulat természetesen szakítást jelentett a patrícius konzervativizmus számos hagyományával.

A Fidesz jó érzékkel ismerte fel, hogy a rendszerváltás utáni magyar politikában alapvető törésvonallá vált a nemzethez való viszony. Pontosan mérte fel azt is, hogy a nemzet sikeres újrafogalmazásával a jobboldali-konzervatív tábor számára előnyösen lehet alakítani és megszabni a politikai diskurzus tematikáját. Az általa kidolgozott – a patríciustól több ponton eltérő – identitásminta és nemzetinterpretáció hitelességéről pedig meg is tudta győzni a választók széles rétegét. Hogyan jellemezhetjük röviden e nemzetstratégiát?

A mozgósító konzervativizmus a politikai közösség integrálását a nemzet eszméjére kívánta alapozni: a nemzetben olyan identitásközösséget látott, amely a posztmodernitás folytonosan változó körülményei közepette is képes saját maga újratereztetésére, és a közösség kohéziójához szükséges szolidaritás újratermelésére. A politikai közösség e nemzetcentrikus megközelítésben szükségszerűen kulturális közösséget is feltételezett; e kiindulópont számottevően különbözött nemcsak a nemzet baloldali-liberális felfogásától, hanem a patrícius szemlélet nemzetképétől is. A neves angol filozófus, Roger Scruton kifejezésével élve ez a megközelítés a nemzet „prepolitikai” kulturális alapzatát tekintette a legfontosabbnak.¹⁴ Noha a „közpolgári” és a kulturális nemzetfelfogások sohasem a maguk vegytisztségében mutatkoznak meg, azt mondhatjuk, hogy a mozgósí-

tó konzervativizmus a kulturális nemzetképzés alapjára helyezkedett. E megközelítésben az egyén és az állam kapcsolata másodlagos jelentőségűvé vált az egyén és a nemzet kapcsolatához képest.

Az első Fidesz-kormány 1998 és 2002 között még nem teljesen osztotta ezt a felfogást: a „polgári” jelzővel illetett kormányzásban ez a nemzet-interpretáció még nem vált egyértelműen dominánssá. A kulturális nemzetfelfogás végleges felülkerekedése, és a nemzet eszméjének a felértékelődése igazán 2002 után következett be, szoros összefüggésben a párt ellenzékbe szorulásával. Ekkortól fogva jelent meg a nemzet akaratára való hivatkozás a parlamentáris politika ellentétéként – és alternatívjaként. („Mi, akik itt vagyunk a téren, nem leszünk, és nem is lehetünk ellenzékben, mert a haza nem lehet ellenzékben” – fogalmazta meg Orbán Viktor nevezetes Dísz téri beszédében 2002 májusában.)¹⁵ Ez a fajta nemzetértelmezés magában foglalta azt a feltevést, hogy az alkotmányos berendezkedés kialakult formája nem alkalmas a nemzet akaratának az adekvát kifejezésére. Ezzel összefüggésben vált a Fidesz, ellenzékben, a népszavazások hívévé, azzal érvelve, hogy a nemzet nem a pártok, hanem csak a referendumok révén fejezheti ki autentikus módon az akaratát. A mozgósító konzervativizmustól – akár annak a reagani-thatcheri, akár a magyar változatát tekintjük – sosem volt idegen az a fajta retorika, amely azt sürgette, hogy a politikát szélesebb alapokra helyezték, az „emberekre”. Ez az alap Fidesz identitás-konstrukójában a nemzet volt.

A szellemi irányváltás a Fidesz nemzetfogalmának a kibővüléséhez is elvezetett; míg korábban elsődlegesen a jobboldalt választó polgárok alkották a nemzetet a számára, 2003-tól – Szabó Ildikó szavaival – „egy tágabb társadalmi háttérű nemzetkonstrukció bontakozott ki”, amelybe már mindenki beletartozott, a kormányzó baloldali elit kivételével.¹⁶ Az érzelmek politikai kamatoztatása tipikus jegye mindenfajta mobilizáló politikai ideológiának, így a moz-

gósító konzervativizmusnak is – az ellenzéki években rendszeresen megtartott politikai nagygyűlések egy érzelmileg is összetartozó nemzeti közösség megteremtésére irányultak. E stratégia realizisztikusan épített a közösséghez tartozás emberi igényére; ebben az interpretációban a magyar társadalmat sújtó mentális problémák is összefüggtek nemzeti identitásunk zavaaraival.

A nemzet eszméje a mozgósító konzervativizmus gazdaságpolitikai elképzeléseiben is markánsan megjelent, a „magyar út” kívánatosságában. A Fidesz vezetője több alkalommal is beszélt a „magyar gazdasági modell” szükségességéről, s e törekvés rányomta bélyegét a második Orbán-kormány első két évére is. A nemzet előtérbe állítása és a bal–jobb törésvonal anakronisztikusnak vagy legalábbis másod-, harmadrangúnak nyilvánítása jó lehetőséget kínált a mozgósító konzervativizmusnak arra, hogy olyan „unortodox” gazdaságpolitikai elveket és eszközöket is beemeljen a programjába, amelyekkel a szociális piacgazdaság mintáját követő patrícius konzervativizmus nem kívánt élni – s amelyek kifejezetten piacellenes, antikapitalista karakterű elemeket is bőven tartalmaztak. (Olyan ultraortodox megoldásokkal együtt, mint az egykulcsos adó, amelyet viszont a patrícius szemlélet tartott elfogadhatatlannak.)

Ismeretes, hogy a hagyományos konzervatív szemléletben a történelem kulcsszerepet játszik. Nem ok nélkül jegyezte meg a neves amerikai konzervatív gondolkodó, Robert Nisbet, hogy „a konzervatív politika alapja a történelem szerepéről alkotott felfogás”.¹⁷ A patrícius konzervativizmus gyakorlata igazolta e megállapítást: Antall rendszeresen és sűrűn hivatkozott a magyar történelem eseményeire és szereplőire. Szűcs Gábor Zoltán szavaival élve „a nemzeti történelem nyelvének” így fontos szerepet jutott a patrícius nemzetfelfogásban.¹⁸ A mozgósító konzervativizmus azonban más módon viszonyult a történelemhez: érvelését nem a nemzeti történelemre alapozta, hanem sokkal inkább absztrakt filozó-

fiai elvekre – Draskovich Zita találó kifejezésével a „politikai transzcendencia” síkjára emelte.¹⁹ E körülmény a Fidesz nemzetkonstrukciójának sajátos jelleget adott, amelyben a történelem többnyire olyan megállapításokban fogalmazódott meg, mint hogy „1998-ban lezártuk a 20. századot”; „Nem lehet minket visszakényszeríteni a múltba” stb. A mozgósító konzervativizmus abból indult ki, hogy a feladata – sőt morális kötelessége – a „dolgok természetes rendjének” a helyreállítása a nemzet érdekében. Emlékezetpolitikája – a patricius konzervativizmusra jellemző historizáló tendenciával ellentétben, egy sajátos „történelemfelettséggel” párosulva – egy szakralizált nemzetfogalmat állított előtérbe, egy „másként is lehetséges valóság” részeként.

A „transzszuverén” nemzetstratégia

A határon túli magyar kisebbségek ügye kezdettől fogva a mozgósító konzervativizmus identitáspolitikájának a közép-pontjában állt. A nemzet kulturális egységének elvét a patricius változat is vallotta, a mozgósító változat azonban ennél tovább ment: a magyarság „spirituális reintegrációjának” a programjával valójában többre vállalkozott a spirituális egyesítésnél. Az eszmei kiindulópontot jól tükrözte Duray Miklós nemzetkonceptiója, amely nem kisebbségben levő nemzetrészekkel számolt, hanem egységes magyar nemzettel. E megközelítés, fejtette ki Duray, „nem vonja kétségbe az egész nemzet összetartozását, és nem veszi ki belőle a másik ország területén élő nemzetrészt, hogy különálló, önálló nemzetnek nyilvánítsa”.²⁰ A mozgósító konzervativizmus, figyelembe véve az autonómiakonceptiókhoz fűzött korábbi remények meghiúsulását, nemcsak arra törekedett, hogy biztosítsa a kisebbségek kulturális reprodukcióját a szülőföldjükön, hanem arra is, hogy intézményes kapcsolatok révén fűzze őket az anyaországhoz. Csergő Zsuzsa és James

Goldgeier egy érdekes tanulmányban a nemzetstratégiának a következő négy típusát különböztette meg:

1. *tradicionális*: ez az állam és a nemzet határainak az összeillesztésére törekszik;

2. az állam alatti (*substate*): ez olyan nemzetek esetében jelentkezik, amelyek nem rendelkeznek saját államisággal;

3. a *transzszuverén* (transsovereign), vagyis a határon átnyúló stratégia, amely a határok megváltoztatása nélkül törekszik a több állam területén élő nemzet egységét létrehozni;

4. a védekező (*protectionist*) stratégia, amely a bevándorlással és a globalizáció hatásaival szembeni védekezésre helyezi a hangsúlyt.²¹

E sorok szerzőjének megítélése szerint a mozgósító konzervativizmus egyértelműen a „transzszuverén” nemzetstratégia mellett kötelezte el magát. Ez a választás tehát azt a törekvést jelenti, hogy a magyarság határváltozások nélkül, a klasszikus nemzetállami keret megteremtése nélkül egyesüljön, abból kiindulva, hogy a nemzetet a közös kultúra alkotja.²² A mozgósító konzervativizmus nem tartotta elfogadhatónak, hogy a magyar kisebbségek részei ugyan a magyar kulturális nemzetnek, ám nem részei a magyar politikai nemzetnek. A Magyar Állandó Értekezlet felállítása 1999-ben a határon túli magyarokkal folytatott együttműködés intézményeként (más egyeztetési fórumok kialakításával és magyar egyetemek szervezésével együtt) egyértelműen a „transzszuverén” stratégiát tükrözte. E politika jegyében kezdeményezte és vitte keresztül 2001-ben a kormányon levő Fidesz a státusztörvényt; ezt Csergő és Goldgeier úgy jellemezte, mint „Magyarország transzszuverén nemzeti stratégiájának az esszenciáját”.²³ A „magyar igazolványok” kiadása azt a célt szolgálta, hogy a hazát Magyarország jelentse a kisebbségi magyaroknak, miután számukra, Bárdi Nándor találó megállapításával élve, az otthon és a haza szétvált.²⁴ A törvény parlamenti vitájában Orbán Viktor így fogalmazott: „...a magyar státusztörvény a kulturális azonosság alapján

áll. Tehát mindenki maga eldöntheti, hogy vállalja-e a magyar nemzettel való kulturális azonosságát.”²⁵ Szarka László joggal utalt arra a „szétfejlődési” folyamatra, amely a magyar nemzetrészek között Trianon óta végbement, a kulturális megközelítés viszont alkalmasnak ígérkezett arra, hogy a közös múltat, a közös hagyományokat és közös értékeket állítsa előtérbe, másodlagossá téve a különbségeket.²⁶ Az államnemzeti felfogás csak szűk lehetőségeket kínált az államnak a saját határain túllépő cselekvésre, a kulturális megközelítés viszont a nemzet határait jóval szélesebben értelmezte, és így nem ütközött ilyen problémákba.

2004 decemberében ez a nemzetpolitika vereséget szenvedett, amikor a Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás elutasította a kettős állampolgárságot, félreérthetetlenül tükrözve, hogy az állampolgári és a nemzeti közösség kapcsolatának megítélésében a magyar társadalomban nincs konszenzus. A kettős állampolgárság intézménye azonban szervesen illeszkedett a mozgósító konzervativizmus stratégiájába, ezért a 2010-ben újra kormányra kerülő Fidesz legelső intézkedéseinek egyike volt ennek megvalósítása. Ezzel a nemzet kulturális alapú felfogása „államnemzeti” elemekkel is kiegészült: a kulturális alapon meghatározott közösséget az érdekérvényesítés bizonyos jogi eszközeivel is felruházták. Ismeretes, hogy az állampolgárság az állam egyik legfontosabb eszköze a nemzet határainak a kijelölésére. A 2010-ben kidolgozott megoldás sajátossága, hogy az állampolgárság intézménye önmagában ugyan a „közpolgári” nemzetértelmezéshez kapcsolódik, ez esetben viszont e jogintézmény éppen ennek az ellentétére épül, hiszen a kulturális identitás áll mögötte. A mozgósító konzervativizmus „transzszuverén” nemzetstratégiája tehát arra irányul, hogy a nemzeti egységet a kultúra szintjéről a politikai cselekvés szintjére is felemelje; a cél a magyar-magyar kapcsolatok minél kiterjedtebb intézményesítése, a nemzeti összetartozás intézményi hálózatának a kiépítése.

Az állami szuverenitás hagyományos fogalmát több vonatkozásban is megkérdőjelező „transzszuverén” stratégia e formában már nem pusztán a kisebbségvédelmet, hanem a tudatos nemzetpolitikát kívánja szolgálni.²⁷

A mozgósító konzervativizmus által kidolgozott és következetesen képviselt identitáspolitika meghatározta az Európai Unióhoz való viszonyt is. Ez a patrícius változatnál erősebb fenntartásokat táplált a szupranacionális integrációval szemben. Nem arról van szó, hogy a Fidesz megkérdőjelezte az integrációt; néhány éles nyilatkozattól eltekintve, amelyek a második Orbán-kormány tevékenységét érő európai bírálatra fogalmazódtak meg 2011–2012-ben, a párt retorikája sohasem állította be ellenségként az EU-t. A Fidesz Európa-politikája azonban mégsem jellemezhető a feltétlen elkötelezettséggel; a nemzeti identitás és az „európaiság” viszonylatában bonyolultabb a képlet. Ronald Linden és Lisa Pohlman az euroszkepticizmus két változatát különböztette meg: a „puha euroszkepticizmust”, és a „kemény euroszkepticizmust”, amely magát az integrációt is elutasította. A mozgósító konzervativizmus magyar változata a „puha euroszkepticizmus” egyik változatát jeleníti meg, azt a típust, amelyet „*national interest version*”-ként, azaz a nemzeti érdekek harcias képviselőjeként írhatunk le.²⁸ Ez pedig összhangban áll azzal a tézissel is, amely az integrációra adott pártválaszokat a politikai törésvonalak elméletével kapcsolja össze, vagyis a pártok Európa-ügyi attitűdjét összefüggésbe hozza a korábban kialakított ideológiai arculatukkal.

A nemzetépítés kísérlete

Megalapozottnak tűnik tehát az a feltételezés, miszerint a mozgósító konzervativizmus egyértelműen szakított a patrícius konzervativizmus nemzetpolitikai hagyományaival: az államnemzeti felfogással és az államépítéssel szemben

a kulturális nemzetfelfogásnak és a tudatos nemzetépítésnek adott elsőbbséget. E stratégia mögött azon előfeltevések húzódtak meg, hogy a nemzetnek gyenge az államon belüli pozíciója, holott a nemzet az állam legitim tulajdonosa. Az államnak tehát e felfogásban az a kötelessége, hogy a gondjaira bízott közösség jogi és materiális értelemben vett működtetésén túl biztosítsa a közösség identitásközösségként való fennmaradását is. A nemzetépítés mindig két határ párhuzamos megteremtésével jár együtt: az egyik a territorialitás fogalmaival írható le, és elsősorban jogintézményekben testesül meg, a másik viszont az etnikai-kulturális határ, amely „a társadalmi gyakorlat mindennapiságában folyamatosan jelöli ki a közösség határait”.²⁹ A nyugati szakirodalomban a nemzetépítés fogalma szűk értelemben a különféle etnikai és kulturális közösségek ellentétes törekvéseinek az összebékítésére és valamilyen közös érdek alapján való egyesítésére utal. Tágabb megközelítésben azonban – s itt ebben az értelemben használjuk – a nemzeti közösségen belüli kohézió, a közös kultúrán alapuló lojalitás erősítésének a politikáját jelenti.

A nacionalizmus kérdéskörének neves kutatója, Rogers Brubaker a kilencvenes évek közepén azt állította, hogy a nagyjából többetnikumú posztkommunista országok mind „nemzetiesíteni” fognak, vagyis nemzetcentrikus politikát fognak folytatni.³⁰ A sajátos magyar kontextusban a többnemzetiségű államok klasszikus problémái nem jelentek meg, a nemzetépítés megerősítésére irányuló törekvések viszont kétségtelenül kirajzolódtak. A mozgósító konzervativizmus, felismerve, hogy a nemzetépítés kulcseleme az identitáspolitikai, a szimbolikus politizálás számos eszközével igyekezett elérni, hogy a társadalmi kohézió kitüntetett jelentőségű tényezőjévé a nemzeti azonosságtudat váljon. (Természetesen, amiként a kilencvenes évek első felében a patrícius változat államnemzeti felfogása, úgy a mozgósító változat kultúrnemzeti irányultsága sem vált kizárólagossá.) A Fidesz a nemzeti érdekek letéteményesévé kívánt

válni, s erre irányuló törekvését nagyban segítette, hogy az elmúlt másfél évtizedben sem a baloldal, melynek a politikai világképe hagyományosan a nacionalizmusellenességre épült, sem pedig más politikai erő nem volt képes hiteles alternatív nemzetkonceptiót felmutatni.

A nemzetépítésnek biztosított prioritás a hatalom legitimációs bázisát is átalakította. A 2002-vel kezdődött időszak évről évre nyilvánvalóbbá váló kudarca nem pusztán az ezért felelős kormányzó szocialistákat és liberálisokat diszkreditálta, hanem bizonyos fokig magát „a rendszerváltás rendszerét” is, s ennek elvetése, az új rendszerváltás programja új legitimációs forrást igényelt. Ez magyarázza, hogy míg a magyar konzervativizmus első változata 1990 után a joguralom doktrínáját állította középpontba, a második fokozatosan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hatalmat kizárólag a nemzet legitimálhatja. 2002-től a Fidesz diskurzusában a nemzet vált a legitimáció végső, egyedül érvényes forrásává: a formalizált jogból származó hatalommal a nemzetől származó felhatalmazást állította szembe. Sőt nemcsak szembeállította, hanem egyértelműen magasabb rendűnek is minősítette. A legitimitásnak ez a koncepciója mélyen idegen volt a konzervativizmus patricius változatától, szerves része viszont a nemzetépítés stratégiájának és a demokrácia plebejus, a hatalomgyakorlás közvetett módjait háttérbe szorító felfogásának. Ez együtt járt azzal, hogy a „polgári” jelzőhöz kapcsolódó vonások alárendelődtek a „nemzetieknek”, a patricius értékek a plebejus értékeknek. Az állam erősítésének a programja, a „jó állam” célkitűzése a Fidesz 2010-es választási kampányában és kormányzati programjában egyaránt nagy szerepet kapott, ám az államépítésnek ez a stratégiája a nemzetépítés elsőbbségének hallgatólagos elfogadására épült. Az állam tradicionális szerepének a válságát, legitimációjának megroppanását ugyanis a mozgósító konzervativizmus a nemzet általi legitimációval kísérte meg orvosolni. Az állam által reprezentált szolidaritásközösség

alaját e megközelítésben a kulturális tagságra épülő nemzeti szolidaritásközösség adja. Jól tükröződött ez a meggyőződés a nemzet és a köztársaság eszméjének a szembeállításában: a mozgósító konzervativizmus az előbbit a „testnek”, az utóbbit pedig a „ruhának” tekintette.³¹

E folyamat során a nemzet bizonyos értelemben normatív tartalmú fogalommal vált. A patrícius szemlélettel ellentétben a nemzetnek ez az értelmezése nem a múlttal való kapcsolatot, hanem a jövőre való irányultságot hangsúlyozta, és megpróbálta előírni, milyen is legyen a nemzet. Ebben a megközelítésben a nemzet egy olyan egység lett, amelynek küldetése van: részt kell vennie a „jó” és a „rossz”, a rend és a káosz világtörténelmi léptékű küzdelmében. A mozgósító konzervativizmus ezzel a legfontosabb törésvonallá emelte a nemzetet, ellentétben a patrícius változattal, amely számára a bal és a jobb ellentéte volt a döntő. Az identitáspolitika mindig különbséget tesz a „mi” és az „ők” között, de nem mindegy, hogy milyen módon végzi e differenciálást. A mozgósító konzervativizmus a „saját csoport” és az „idegen csoport” közötti határokat a patrícius változatnál jóval élesebben, gyakran igen konfrontatív stílusban vontta meg, a „mi” és az „ők” különbségét a Carl Schmitt-i értelemben vett „barát–ellenség” szembenállásként értelmezve.

A státusztvénnyel, majd a 2010-es kettős állampolgársági törvénnyel a mozgósító konzervativizmus igent mondott arra a kérdésre, hogy a határon túli magyarokat bevonják-e az anyaország nemzetépítési folyamatába. Lényeges kérdés, hogy ezt mennyire sikerül összeegyeztetni a határon túli kisebbségek körében kibontakozó nemzetépítési törekvésekkel, hiszen Kántor Zoltán joggal figyelmeztet arra, hogy az egyes magyar közösségeken belül is zajlik a „kisebbségi nemzetépítés”, a saját közösségi intézményekre támaszkodva.³² A mozgósító konzervativizmus eddig kevés érdeklődést mutatott a több központú nemzetben, a párhuzamos nemzetépítésben rejlő lehetőségek iránt.

A sikeres államépítés nehéz dolog, de a sikeres nemzetépítés valószínűleg még nehezebb. Joggal emlékezett Linz arra, hogy az utóbbi az előbbit is segítheti: „ha az államépítők tisztában lettek volna a nemzetépítés hatásai-
val, jóval előbbre vihették volna a folyamatot a 20. század előtt.”³³ A patrícius konzervativizmusnak több fenntartása van a nemzetépítéssel szemben, mert az bővítheti az általa gyanakvással kezelt tömegnek a politikában játszott szerepét. A mozgósító konzervativizmus viszont igényli a nemzetépítést, mert az segíti céljainak elérésében. A nemzet kettős, jogi és kulturális határának kialakítására irányuló törekvései ugyanakkor nem mentesek az ellentmondásoktól, mert a kulturális nemzetkonstrukció a „közpolgárinál” jóval könnyebben kerül konfliktusba a joguralommal. Az utóbbinál viszont kétségtelenül erősebb kohéziós erőt tud ígérni; Scruton szavaival történelmileg adott realitásként a nemzet „a legitim rend ígérését hordozza magában”.³⁴ Úgy tűnik, e megállapításokat a konzervativizmus két fentebb vizsgált magyar változatának a tapasztalatai is igazolják.

EGEDY GERGELY

Jegyzetek

¹ A magyar nemzeteszmének a rendszerváltást megelőző történetéhez ld. Gyurgyák János kitűnő monográfiáját: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007.

² E hipotézis első kifejtéséhez ld: Egedy Gerely: „Patrícius” és „mozgósító” konzervativizmus, *Magyar Szemle*, 2006/3–4; részletesebben: Gergely Egedy: *Political Conservatism in Post-Communist Hungary, Problems of Post-Communism*, Vol. 56 No. 3, May–June 2009, pp. 42–53.

³ Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció*, Budapest, L’Harmattan, 2009, 173.

⁴ A patrícius konzervativizmus általános jellemzéséhez ld: Gergely Egedy: *József Antall and Patrician Conservatism*, in: *Reflections*

on *Conservatism*, ed. by Özsel Dogancan, Cambridge Scholars Publishing, 2011, 247–268.

⁵ Antall József: *Az MDF legyen középpárt!*, in: Antall József: *Modell és valóság II*, Budapest, Athenaeum, 1994, 9–10.

⁶ Antall: *A magyar zsidó mártírok emlékművénél*, in: Antall: i. m. 84.

⁷ Antall: *A választás „előestéjén”*, in: Antall: i. m. 37–38.

⁸ Részletesebben ld: Bárdi Nándor: *Tény és való*. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete, Kalligram, Pozsony, 2004, 140–141.

⁹ A nemzeti és az európai gondolat szintéziséhez részletesebben ld: Erdődy Gábor: *Tradicionalis történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer*. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 192–197.

¹⁰ Linz, Juan: *Nemzetépítés és államépítés*, in: *Nacionalizmuselméletek*, szerk. Kántor Zoltán, Budapest, Rejtjel, 2004, 277. („It can be said that state building and nation building are two overlapping but conceptually different processes.”)

¹¹ Almond, Gabriel–Powell, Bingham: *Comparative Politics. A Developmental Approach*, Boston, Little Brown, 1966, 35.

¹² Linz: i. m. 280.

¹³ Delanty, Gerard–O’Mahony, Patrick: *Nationalism and Social Theory*, Oaks, California, SAGE Publications, London–Thousand 2002, 125.

¹⁴ Scruton, Roger: *Többes szám első személy*, in: *Mi a konzervativizmus?*, Budapest, Osiris, 1995, 136–139.

¹⁵ Orbán Viktor beszéde a Dísz téren, 2002. május 7, www.fidesz.hu/index.php?Cikk=1922

¹⁶ Szabó Ildikó: i. m. 216–217.

¹⁷ Nisbet, Robert: *Konzervativizmus: álom és valóság*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1996, 39.

¹⁸ Vö.: Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat*, Budapest, L’Harmattan, 2010, 61–72.

¹⁹ Draskovich Zita: *Politikai transzcendencia*, in: *Fideszvalóság*, szerk. Szabó Márton, Budapest, L’Harmattan, 2006, 129–142.

²⁰ Duray Miklós: „Az etnikai elv nem ellenkezik a liberalizmussal”, Filep Tamás Gusztáv beszélgetése a szerzővel, in: Duray Miklós: *Változások küszöbén*, Budapest, Osiris, 2000, 289.

²¹ Csergő, Zsuzsa–Goldgeier, James M: *Nationalist Strategies and European Integration*, in: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs–Ieda

Osumu–Vízi Balázs–Halász Iván (eds): *The Hungarian Status Law: Nation Building and Minority Protection*, Slavic Eurasian Studies, No. 4, Sapporo, Hokkaido University, 2004, 273–290.

²² Tegyük hozzá: a kulturális nemzetkepciónak a politikai nemzetfelfogással való egyenlőségét 2006-ban az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése is megszavazta annak a jelentésnek az elfogadásával, amelyet Frunda György RMDSZ-es szenátor készített.

²³ Csergő–Goldgeier: i. m. 286. A státusztörvényhez nemzetközi összehasonlításban részletesebben ld: Halász Iván: *A határon túli nemzetársakról való gondoskodás modelljei Kelet-Közép-Európában*, in: Halász Iván–Majtényi Balázs–Szarka László (szerk.): *Ami összeköt? Státusztörvények közel s távol*, Budapest, Gondolat, 2004, 42–75.

²⁴ Bárdi Nándor: i. m. 14–15.

²⁵ Orbán Viktor: *20 év. Beszédék, írások, interjúk*, szerk. Szőnyi Szilárd, Heti Válasz Kiadó, 2006, 251.

²⁶ A „szétfejlődés” koncepciójához ld: Szarka László: *Egy évszázad kisebbségben*, *Korunk*, 2010/4, 59–76, különösen 68–73.

²⁷ Vö.: Kántor Zoltán: *A státusztörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új eszköze?*, *Magyar Kisebbség*, 2002/1, (23. sz.)

²⁸ Linden, Ronald–Pohlman, Lisa: *Now You See it, Now You Don't: Anti EU-Politics in Central and Southeast Europe*, *Journal of European Integration*, Vol. 25, No. 4, December 2003, 311–334.

²⁹ Bakk Miklós: *Nemzet – határteremtés és modernitás*, in: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, szerk. Szarka L.–Vízi B.–Majtényi B.–Kántor Z, Budapest, Gondolat, 2007, 62–63.

³⁰ Brubaker, Rogers: *Nationalising States in the old 'New Europe' and the New*, *Ethnic and Racial Studies*, 19, No. 2, 1996

³¹ „Számunkra a köztársaság... csak egy ruha, valójában a nemzet a test, azon a köztársaság a ruha... A mi jövőnk a nemzetben van, nem a köztársaságban...” Orbán Viktor 2006. március 11-én mondott szavait idézi: Szabó Ildikó: i. m. 266. Tegyük hozzá, mert ez fontos, hogy a mozgósító konzervativizmus kulturális alapú nemzetfelfogása senkit sem kíván etnikai alapon a nemzetből kizárni, aki vállalja a magyar identitást. „Olyan nép vagyunk – fogalmazta meg Orbán Viktor 2005 júliusában Bálványoson –, amelyet elsősorban nem vérségi kötelékek fűznek össze, sokkal inkább a kultúra és a magyar nyelv.”

³² Kántor Zoltán: *Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség*, *Regio*, 2000/3.

³³ Linz: i. m. 287.

³⁴ Scruton: i. m. 124.

MIÉRT NEM NEVELHETI AZ ÉRTELMISÉG AZ IFJÚSÁGOT? KI A „SZOFOKRATA”?

*Karácsony Sándor egy neveléstudományi
alapmondatának ürügyén*

Gyönyörű provokáció található az ifjúság nevelőiről Karácsony Sándor *Magyar nevelés* című írásában. Olyan hatással volt rám, hogy amikor először olvastam, újra és újra visszamentem a bekezdés elejére megnézni, jól értettem-e. Majd felálltam, és fel-alá sétálva gondoltam végig az állítást, amelyet végtelenül találónak, igaznak és szókimondóan lényegre tapintónak éreztem.

Éles, tiszta megfogalmazású, „kemény beszéd”. Karácsony gondolatmenete a következő volt:

„Mi azt a hibát is igen gyakran el szoktuk követni, hogy ifjúságunk nevelését az értelmiség feladatának gondoljuk, s értelmiségiekre bízunk. Pedig a közösség a népben érez, az értelmiségben gondolkodik és az ifjúságban akar. (...) Az ifjúság magasabb intenzitású kategória az értelmiségnél. Az értelmiség munkája az éppen érvényben lévő igazságok megolajozottan, simán »futó« megvalósításában merül ki. Haladás, fejlődés csak az ifjúság problémalátásának akarati megnyilvánulásából fakadhat. *Az értelmiség tehát nem nevelheti az ifjúságot.* Csak áhítatos, papi lelkek nevelhetik, ezeket nevezte Platón *Államában* bölcseknek, s ezeket szoktuk mi mint szofokráciát emlegetni. *A lélek szerinti »professzor« nem »értelmiségi«, hanem a szofokrácia tagja.*” (Karácsony Sándor: *A magyarok kincse*, 2008. 270. o., kiemelés: D. T.)

Ezt a gondolatot Karácsony Sándor a híres szárszói konferencián mondta el 1943-ban, a Soli Deo Glória szervezte előadás-sorozatban, ahol a magyar értelmiségiek színe-ja-

va arról beszélt, mi a magyarság s az értelmiség felelőssége, miféle jövőképünk lehet az akkor még dúló, de láthatóan vége felé közeledő háború árnyékában. A politikailag ismert tendenciák mellett (angolszász orientáció, kommunista-szocialista törekvés és többek közt a Németh László által megjelenített »harmadik út« szemlélete mellett) – vagy azokkal szemben – Karácsony súlyos különvéleményt fogalmazott meg. Ennek a beszédnek egyik legfontosabb mondata az értelmiség helyett a „lélek szerinti professzor szerepére” hívja fel a figyelmet. Ebben az írásban nem foglalkozom a szárszói előadás politikai, történelmi, teológiai részével, egyedül a neveléstudomány s annak társaslélektani szempontjából vizsgálom az értelmiségről és az „ifjúság jó nevelőjéről” szóló koncepciót.

A 21. század elején, e sorok írása idején markánsan érzékelhető az értelmiség erős kultusza, befolyása, hatalma. Úgy tűnik a (mindig túlzó, de a korra jellemző) társadalmi közvélekedésben, mintha a csúcs-értelmiség irányítaná a világot. A tudományos akadémiák presztízsképző elit-hierarchiája, a multinacionális vállalatok agylopásra szoktatott vezetési gyakorlata, nagypolitikák döntést kiszivárogtató taktikája, a média érdeklődésgerjesztő hiedelmei s persze az értelmiség sokszor kifelé sugallt magabiztos önképe kétségkívül ezt a mindenható szerepet hangsúlyozza. Pedig az értelmiség – minden befolyása, értékessége mellett – nem mindenható; sok mindenre nem képes, nem hivatott, nem alkalmas.

Az értelmiség az értelmességével, kognitív tudásának privilegizált hatalmával kétségkívül nagy nyomást gyakorol minden társadalomra, befolyásolja tervek, döntések irányát, az életszínvonalat, életminőséget, világok és érdekek háborúit vagy ideiglenes békéit. Meghatározza a tudományos-technikai fejlődés céljait, a világ változtatásaiban (megújításában) használható eszközök adekvát alkalmazhatóságát, az aktuális tudások *érvényességét*. Itt (s csak itt) van a helyén, ez a reláció a sajátja. Karácsony társaslélektani rendszerének viszonyháló-

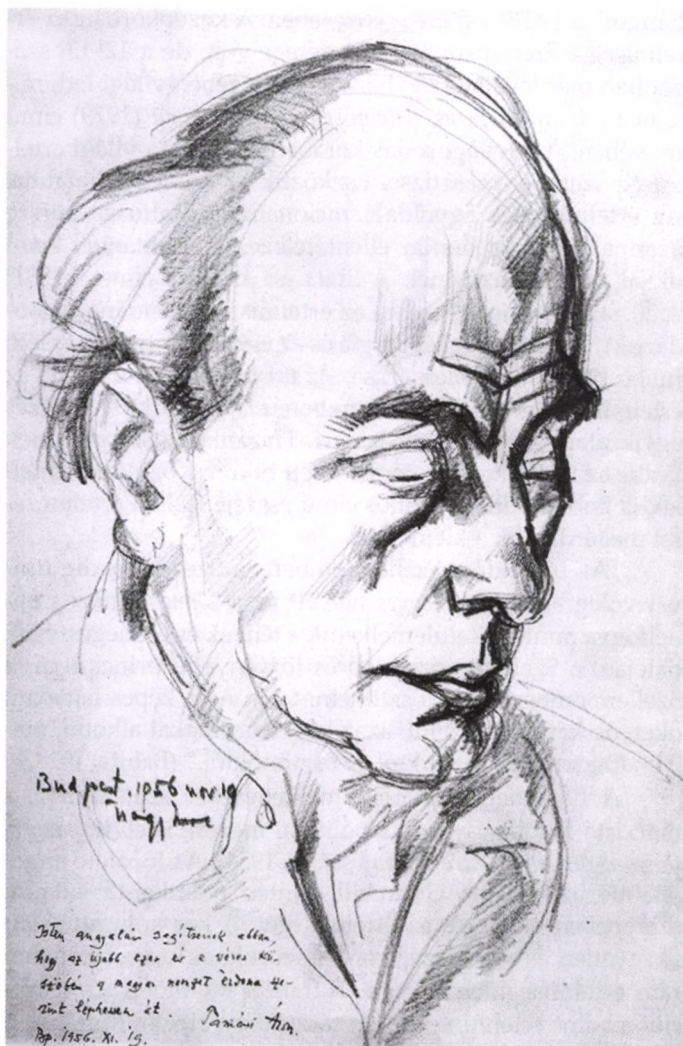
zatában az *érvénynek, a tudomány érvényességének letéteményese* – az *értelmiség*. Ki is lehetne más? Nota bene, ez a kategória értékes, feladata „az érvényben lévő igazságok megolajozot-tan, simán futó megvalósítása”, s ez többnyire megbecsült társadalmi feladat. Fontos észrevennünk: az „értelmiség” kategóriája igen pozitív reláció a társaslélektanban. Nem ellentéte, nem inverze az „ifjúság” kategóriájának. Az értelmiség a tudás egyik birtokosa. Az ifjúságnak meg állítólag a tudásra van szüksége. Akkor hol a gond? Mégis, a kemény alapmondat leíratott: „Az értelmiség tehát nem nevelheti az ifjúságot.” Vajon miért nem? A feszítő ellentmondás megértése céljából célszerű körüljárunk a fogalmak szemantikai mezőit, meg-néznünk a köznyelvi s tudományos értelmezés előzményeit, a kategóriák rendszerbeli jelentését, „intenzitásbeli különbségeit” Karácsony viszonyrendszerében.

Az értelmiség szerteágazó felfogásai

Történeti elemzések kimerítő részletei helyett csupán emlékezetfrissítésül érdemes felidézni a filozófiai, szociológiai meghatározások legismertebbjeit. Az értelmiség állandó jellemzői:

– a szellem embere, az értelem közvetítője, az igazságok keresője, a gondolkodás tanítója, az írások ismerője (írástudó), a történelem értelmezője, az akadémikus tudás s a diplomák birtokosa, véleménymondó és azt formáló, akár a tudományosság zárt rendszerében, feltételezett (néha ál-) objektivitás-ban, akár a politikai (elkötelezett) intervencióban, övé a tudás őrzőjének szerepe a társadalmi hierarchia kirakatában.

Az őskori animista hitvilágban, a sámánkultuszban s az ókori iskolák némelyikénél is jelen volt egyfajta „értelmiségi szerep” az áthagyományozható tudás letéteményese-ként. A szókratészi felfogás értelmiségi alakja szembeál-lította a politikus embert a gyakorlati emberrel. A filozófusi iskolák szónokai párbeszédekben, vitákban „adták meg a

Budapest, 1956. november 19.
nagy áram

Jelen angyalán szűrtetve ellen,
hogy az újabb évek és a város kö-
szöbén a nagy nemzeti lidőre ke-
szít lephessék át. *Tamási Áron*
Bp. 1956. XI. 19.

TAMÁSI ÁRON, 1956 NOVEMBERÉBEN

hangot” a közösség meggyőzéséhez. A középkorban az értelmiség a klerikusok, tanítók rétege volt, de a 12–13. században már levált az egyháztól, s jellegében világi lett, miként Le Goff leírta az *Értelmiség a középkorban* (1979) című művében. A felvilágosodás korában megnőtt a világi értelmiség szerepe, presztízse. Eszközük az észérvek hatalma. Az értelmiségiek egyoldalú racionalizmuskultusza persze azonnal előhívta önnön ellentételezéseit. Immanuel Kant okkal adta elemzésének *A tiszta ész kritikája* címet. (1781) A 20. század (melyet sokan az értelmiség századának mondanak) az értelmiségi apológia és az elemző kritika ideje lett. Julien Benda korszakos írása, *Az írástudók árulása* (1927) az értelmiségi önértelmezés, szembenezés és kritikus ítékezés egyik alapműveként lett ismert. Hazánkban sokan vették kézbe az intellektuel-lét önismereti tükrét. Közülük kiemelkedik Babits Mihály azonos című esszéje. Találó értelmezései megérdemlik a kiemelést:

„Az Írástudó a Szellem embere; a Szellem pedig tudvalevőleg az, ami az *egyes* helyett az *általánosra* néz; s ennélfogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján; a Szellem összekötő és törvényadó princípium; a Szellem embere *túllát* ösztönein; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maguktól az ösztönöktől.” (Babits, 1928.)

A filozófiai, erkölcsi elmékedéseket szétszakítva a marxista Lukács György a politikai mezőre is elvitte az értelmiségkritikát (*Az ész trónfosztása*, 1954). A filozofáló angol államférfi, Winston Churchill szintén politikai-társadalmi szerepében elemezte az értelmiséget. A kor kommunistáit „kegyetlen és véres szájú professzoroknak”, azaz kollaboráns értelmiséginek nevezte. A francia Raymond Aron szerint a balos értelmiségiek egyrészt könyörtelenül bírálják a demokráciák legkisebb hibáit is, másrészt a legelnézőbbek a legnagyobb büntettekkel szemben, ha azokat jó tanok nevében követik el. Ezt képmutató magatartásnak nevezi. (Aron:

Az *értelmiség ópiuma*, 1955.) P. Viereck (1965) szociálpszichológiai szempontot elemez, nevezetesen a liberális értelmiségieknek saját társadalmukkal szembeni ellenségességét emeli ki. A nyugati értelmiség baloldali, liberális részének értelmiségi toleranciája valóságidegen, amikor az általuk csodált totális diktatúrára néznek. G. B. Shaw a harmincas évek elején lényegében helyeselte, hogy a „progresszió” érdekében a sztálini politika halálra éhezeti a parasztokat és deportálja a kulákokat. Shaw úgy nyilatkozott Sztálinról (akit 1931-ben személyesen is felkeresett), hogy „jó pacifista” (sic!), aki képes megvalósítani azt, amiben a brit Munkáspárt kudarcot vallott. Bertrand Russel több barátját veszítette el a szovjet terrorról mondott bírálataival, mint az-za, hogy pacifista magatartású volt a világháborúban. (B. Russel – mint *Szilárd Leó és Albert Einstein* is – az értelmiség alapmagatartásaként igényelte a pacifizmust és a háborút ellenző erőszakmentességet.)

A német filozófusok felfogása igen tanulságos. Karl Mannheim, a „szabadon lebegő értelmiségi” szerep kitalálója és a frankfurti iskola reprezentánsai, Adorno, Horkheimer az értelmiségi attitűd lényegét a társadalomtól való teljes függetlenségben, autonómiában látták. Velük ellentétben a század második felében a franciák fölébredtek Sartre és társai tendenciózus balos utópiáiból, s hirdették, hogy Sartre ideje, a „független gondolatspekuláció” kora lejárt. R. Escarpit *A könyv forradalmával* (1973), Roland Barthes az értelmiségi értékek megújításával, Pierre Bourdieu az empirikus szociológiai munkáival a tényeket rögzítő „kollektív értelmiségi” ideáltípust alkották meg. Ennek imázsát egyrészt a tudományos módszertani szigor (a valóságfeltárásban), valamint a kollektív közéleti részvétel jellemzi. A társadalmi szerepvállalás definiálása során Bourdieu eljutott a „Világ értelmiségije, egyesüljetek!” szlogen kimondásáig. A gondolkodás birodalmának arisztokratizmusát hajlandó volt átváltani a cselekvő lét értékeire. (*Raisons d'Agir: Okok a cselekvésre,*

1995.) Itt egy pillanatra érdemes megállnunk. Bourdieu bátran elkezdte az értelmiség s a fiatalság *viszonyát* elemezni. Szerinte a fiatalok azért kerülnek támadó kritikák keresztü-zébe, mert rátermettségüket (az idősebb értelmiségi generáció szemében legnagyobb presztízst jelentő) egyetemi, akadémiai terepen nem bizonyították. Bourdieu oldani akarta e konfliktust, (a hátrányt nyelvi, fogalmi megújítással, társadalmi mobilitással, módszertani szigorral, szakkérdésekre való „fókuszálással” akarta megszüntetni), de nem tudott a hagyományos értelmiségi tudáshierarchia rendszeréből kilépni. (Másokhoz hasonlóan fel sem tételezte, hogy „az értelmiség nem nevelheti a fiatalságot”). Újságsztárrá lett kiváló olasz kollégája, Umberto Eco a médiaelit magasába emelte a tudomány szakértőit, ugyanakkor jelezte annak a veszélyét, hogy a média kihasználhatja az értelmiséget. Amerika establishmentje a példa erre, ahol a mult cégek a hatalombefolyásolás eszközeiként próbálják szolgálatukba állítani az értelmiségieket, s ezzel egyidejűleg szigorúan meghúzzák az értelmiségi specializálódás és a szólás-ellenőrzés határvonalait. Az euramerikai értelmiségiek számára a globalizmus korának kérdése a látható hatalom, a média és a tömegek (fogyasztó generációk) láthatatlan befolyásolásának a kérdése. Mit tehetnek ezen értelmiségi fő- s altípusok a pedagógiáért? Valóban rájuk kellene bízni a nevelést? A pedagógia megerősökölása lenne a piaci igényeknek való alávetettség, a fogyasztásra idomítás és a média-diktátum.

Az értelmiség kérdéseire reagáló hazai vélemények közül már említettük Babits Mihály *Az írástudók árulása* című esszejét. Nála az „áruló” írástudó tehát nem azáltal lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a csillag felé, melyre ujjja mutat, hanem az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra. (Témánknál maradva: nem mutat irányt a növendéknek.) Fontos utalni a 43-as szárszói konferencia értelmiségelemzéseire, köztük Németh László harmadikutas gondolataira, s a híres „minőség forradalma” eszméire.

Németh László később Bibó Istvánra hatott erősen. Bibó az értelmiséget örök emberi szerepként írta le. Kétféle attitűdöt feltételezett: a szakmailag kompetens, szervező értelmiségit és a politikai, erkölcsi ideológiák megfogalmazóját.

Az „érett” kádárizmus idején jelent meg Szelényi Iván és Konrád György könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1978). Ebben olvasható: „Az értelmiség az örökségek őrzője: alapot kínál az erkölcsnek, érveket a törvényeknek, exegézist a vallásnak és elemzést a politikának. Másszóval az értelmiség tiszta és szennyes lelkiismeretekkel kereskedik.” A szerzők szerint a bürokratikus állami elit meg fogja tanulni az együttélést a kibontakozó tulajdonosi osztállyal, ám az értelmiség mindkét, osztályvonásokat mutató társadalmi alakulat felett uralkodik, ellenőrzés alatt tartja őket. Előrejelzésüket nem igazolta, sőt naivitásnak mutatta az idő, hiszen épp fordítva történt, az értelmiségi kultúra egésze, együttese szétesett, a reménybeli elitértelmiség pedig egymással nem érintkező, egymásra gyanakvó csoportokba szerveződött. Az értelmiségi szerep eltolódott a politológusi és a médiabeli „megmondó-szakemberség” és a vitabajnokok szerepe felé. Egy „alanyi költő”, Tandori Dezső azt vette észre, hogy az értelmiség lassan már eredeti feladatát sem látja el – „az értelmiségi nem okvetlenül gondolkodik értelmiségiségben”. Ecóra hivatkozva azt javasolja, hogy térjünk vissza az eredeti helyzethez – az értelmiség legyen olyan, mint Szóló Tücsök a Pinocchio-mesében, azaz előbb gondolkodjon, aztán beszéljen. (Tandori, 2005.) A Föld túlsó feléről Noam Chomsky (akit a *New York Times* a legnagyobb élő értelmiséginek nevezett) úgy vélekedik, hogy a mai értelmiségnek a fennálló bírálata a dolga. Egy ellenkező vélemény a hazai kutatásokból: Huszár Tibor szerint: az értelmiség tudatosítja: mi az emberi lét értelme, ő fejezi ki műveiben a szép és a jó eszményét. Huszár szociológusként csoportosít. Nála szakmai csoportok listavezetője a társadalmi munkamegosztásban az értelmi-

ségi (orvos, mérnök, jogász). S vég nélkül sorolhatnók az intellektuel, citoyen, a menedzser, a vezető közgazdász, a műszaki, a bölcsész, a pragmatikus, politikus, tervező, végrehajtó, tanácsadó, akadémikus, coach, alkotó, „szürke eminenciás” és médiavezér-féle értelmiségiszerepeket (további felsorolásuktól e helyen eltekintek). Egyetlen leírás, elemzés sem ad igazi érvet amellett, hogy az értelmiség képes lenne az ifjúság nevelésének feladatát ellátni. A fejlődés (amennyiben ez fejlődés) inkább azt a képet erősíti, miszerint globalizációs korunk túlspecializált értelmiségije lassan már a par excellence saját szerepüknek sem felelnek meg. Ám e kérdés tárgyalása nem a jelen tanulmány feladata. Visszatérve eredeti témámra, újra leírom a kérdést: *nevelheti-e az értelmiség az ifjúságot?*

Karácsony Sándor értelmiségelemzése

Karácsony Sándor a *Magyar nevelés* című előadásában (Szárzó, 1943) különleges hangsúllyal fejtette ki az ideális nevelő jellemzőit, bemutatva a fejlődéslélektan különböző korúakat érintő nevelési igényeit. Karácsony jelzései (felszólítása!) mindmáig nem kaptak sem méltó reflexiót, sem rendszerének alkalmazását lehetővé tevő képzési, oktatáspolitikai szándékot. Pedig célja nevelésünk modernné, magyarrá és hatékonyra tétele volt.

Elemzése első olvasatra ellentmondásos. Elementáris reformot, újjáalakítást akar, ugyanakkor keményen bírálja, sőt nevetségessé teszi a reformmunkálatokat. A tantárgyak rakosgatásával kapcsolatos oktatástervezési társasjátékok, az életkori csoportosítások életidegen méretezését nem tartja reformnak. Tankönyvekben logikát akar, de az ott létező didaktikus logikát észjárásunkkal ellentétesnek, mesterségesnek látja. A hagyományos kultúra és a magas kultúra találkozásánál tartja kívánatosnak, de rámutat a hagyományok

félrevitelére és a magas kultúra gyökértelenségére. A reform egészéről ezt írja:

„Reformban volt tehát elég módunk, még sajnálatos, bár óhatatlan áldozatai is voltak a reformnak (...) Csakhogy nem váltak be a reformok, mert csupán részleteket szándékoztak reformálni, holott az egész reformra érett. (...) Nem lehet az óposztóhoz hozzáfércegni az újat, mert még nagyobb lyukat szakít benne, az Írásnak ezek a szavai alaposan beteltek ezen a reformtörekvésen. Nem jobb lett az iskola a reformok következtében, hanem még rosszabb. Még tudatlanabb és még neveltelembb lett tőle a diáknép. Mindez pedig azért ütött ki a nemes intenciók ellenére is így, mert a pedagógiai alapviszonyt kellett volna rendezni nevelő és növendék között, részleteken végzett jobb-rosszabb pepecselés helyett.” (I. m. 265–266.)

Határozottan jelzi az ellentmondásokat. Ám ezeket az ellentmondásokat maga oldja fel, s ehhez a kulcsot társaslélektani rendszerében kínálja hasznosításra. Kérdései ma is rendkívül aktuálisak:

Miért is nem nevelheti az értelmiségi az ifjúságot? És ha nem az értelmiség, akkor ki nevelheti?

Mi okból, mi céllal, hogyan? A tanulmány megkísérli mind a filozófiai-logikai-pedagógiai, mind a fejlődés-lélektani tanulságokat levonni ebből a „kemény beszédből”. A következtetések érintik a magyar nevelésügy ellentmondásait, amelyek makacsul léteznek, Karácsony korszakától napjaink zilált tanügyi helyzetéig. Karácsony végigveszi a természetes nevelési alapviszony szükségleteit, majd a logika, a nyelv és a fejlődés-lélektan útjain oda- és visszavezeti a „jó nevelő” és az értelmiségi viszonyulásait az ifjúság igényeihez.

A logikát illetően az a kulcs való „kemény beszédéhez”, miszerint a magyar észjárás (azaz keleti rendszerű társaslogika, melyet Karácsony élete végén egyetemesnek nevezett) inkompatibilis, azaz összeilleszthetetlen az indo-európai (euramerikai) észjárással. Az „időtlen idő” és a (ná-

lunk poroszoknak nevezett) kimért nyugati óra-rend feszesége közt kétségkívül nagy a különbség.

A nevelő „határtalan” tájékozódásához pedig egyáltalán nem illik a nyugati „korlátosság” és a fogalmi absztrakciók rigiditása. Az elvont tananyag absztrakt diákoknak készül, a személyesség nem jut szóhoz. A „megfoghatatlan” jellegű szemlélettel semmit sem tud kezdeni a Nyugatról átvett pedagógiák módszerhalmaza. Ami meg a nyelvi terepet illeti, hamar belátható, hogy iskolai fordításnyelvű silányított anyanyelvünk már keverék, nem segíti a megértést. Viszonylag az érzések, azaz a művészeti viszonyulások terén jobb a helyzet, egyelőre még tisztább a kép.

A pszichológia fejlődés-lélektani elveiben Karácsony teljesen otthonlevőként, magabiztosan hozza eleven emberismeretét és professzori tudását. Szellemesen és ironikusan mutat tükröt a fejlődésben lévő növendék és a vele közös nyelvet nem találó, lelkileg visszafejlődő, lelkileg megöregedő tanár groteszk helyzetére. Példái lélektanilag, tapasztalatilag telitalálatok, kínosan, fájdalmasan igazak:

„A visszafejlődésnek, a megöregedésnek, a divatból kimenésnek, a lassú elmúlásnak is ugyanez az irányvonala, csak ellenkező előjellel, hátulról visszafelé. (...) A közösség életében a jog harccá bizonytalanodik, a művészet kultikus kényszercselekedetté gépiesedik, a tudomány dogmatikus-sá merevül, a társadalom aktív cselekedetrendszere és passzív alkalmazkodása rituálissá hétköznapiasodik, a vallás helyébe a finom kétely, vagy a kevésbé finom kritika lép.” (I. m. 274.)

Kiragadja állításai közül a tudomány vonalát, s a kép, amelyet az értelmiségiek lelki öregségéről nyújt, teljesen semmivé teszi a „minél öregebb egy akadémikus, annál okosabb” hiedelem illúzióját.

„...a szellemi arterioszklerózis még magasabb mérvű, a dogma merevségét a szabály még merevebb formái váltják fel, még később már nem tudománya van az értelmiségnek,

hanem gyűjteménye. (Ez az a fok, mikor a tudósok öt-hat más tudós könyvéből írnak egy újabbat.)

Legelső fok már csak a technikai ügyesség, az utánzás képessége igazán eleven; *a tudósok nem gondolkoznak, még csak nem is gyűjtenek többé, csak szajkóznak.*" (I. m. 274.)

Megoldást a megszokott értelmiségi helyzetek, függőségek, előjogok és megszokások terepén nem talált. S jóllehet még csak 1943-ban írta le sorait, de (a *Magyar észjárás* művében kivesézett, elutasított germán felsőbbrendűség kritikája után) profetikusan meglátta a kommunizmus „új értelmiségijeinek” minden más véleményt kizáró (büntető) attitűdjét, szellemi diktatúrájának veszélyeit is. Nem tartotta agitálóikat vitapartnernek.

„Ha figyelmesen szemléljük az osztályharcre agitálók seregét, lehetetlen nem látnunk az előregedésnek ezt a kiábrándító állapotát. Nem lehet velük vitatkozni. Már nem is a dogma merevségével, hanem egyenesen a szabály ellentmondást nem tűrő büntető szankciójával lépnek fel a más nézeteket vallókkal szemben. (...) csak az eskü és átok ketősségét élik. Nem vallanak, nem bizonyágot tesznek, hanem (...) ellenfelüket exkommunikálják (anathema sit). (...) Emberileg nem látok megoldást. Transzcendens megoldás lehetőségében azonban erős hittel hiszek.” (I. m. 274.)

Félreértések elkerülésére: a lelki visszafejlődés fenti útja nem általános és nem kötelező. (Viszont sokszor jellemző.) A „szellemi arterioszklerózis” valóban betegség. Az ego-túltengés öregedése, a lelkiekben arisztokratikus vagy diktatórikus személyiségek kamasszá, kölyökké, majd lelkiileg gyermekké betegedése sok értelmiséginél megfigyelhető. Sokszor épp onnan ered a „betegség”, hogy az értelem letéteményeseinek, a szellemi munka privilegizáltjainak nem pusztán megromlott a kapcsolata az ifjakkal, hanem nincs viszonyuk a fiatalabbakhoz! Ismétlem: nem a rossz reláció a gond – mert a kapcsolatok megromlása a generációk között szokásos, ismert. Ennél nagyobb a baj – nincs egyáltalán vi-

szonyulásuk! Nincs nyelvük, érzelmük, közös cselekvésük a különböző fejlettségű fiatalokkal. Képtelenségnek, túl „nagy szónak” tűnik kimondani, de megkockáztatom: talán a történelemben nem volt még akkora szakadék az „értelmiségi” felnőttek és az ifjak között, mint most, a 21. század elején. Az *Y-generáció képe* félelmetes metafora. A mai fiatalságnak nemcsak mások a szokásai, más a technikájuk, de a tetteik vagy azokat helyettesítő tehetetlenségük, sebzett és sebző életérzésük is taszítja az avított felnőtteket. És igazságtalan a fiatalságra hárítani az egyedüli felelősséget. Saját magatartásukért természetesen felelnek. Ám nem ők tehetnek arról, ha rosszul nevelték őket, ha lenézik őket, ha véletlenül néha többet tudnak a tanáraiknál. Végül is elégük van az „agyalásból”. Elég az értelmiségi okostojások göggyéből. Hogyan is képzelhetné ez az értelmiség, hogy ő legyen az ifjúság nevelője! Hiszen sem a nyelvét, sem az érzelmeit, tetteit nem érti! Visszaérkeztünk az alapállításhoz: az *értelmiség nem nevelheti a fiatalságot*. Miért? Annak ezer oka van. Mert lelkileg impotens. Mert nem segítette felnőni az utódait. Mert bele-száradt a tudása, a „long-life-knowledge” ismételtetésébe. Mert célokká tette a lét eszközeit. Mert nem maradt érthető üzenete a harangok szavában. Mert nincs is harang.

Lejárt az okoskodó istenbohócok korszaka. *A nevelő ne okos, hanem bölcs legyen.*

Karácsony tézise egyszerű: mindannyian, mindig *csak viszonyainkban élhetünk emberi életet*. Az ifjúságnak nem absztrakciókból, nem kiüresedett fogalmakból és elidegenedő hierarchiákból kibeszélő értelmiségre van eleven szüksége, hanem nyelvét, lelkét, érettségét és éretlenségét értő, megértő, vele kutató, vele élő, vele szenvedő szofokratákra. Azaz jó nevelőkre.

„Nevelő és növendék csak egymáshoz képest érvényesülhetnek. Csak annyi életközösségükben valóban a pedagógia, amennyit *ketten együtt végeznek*. Nincs tehát testi, csak jogi, nincs érzelmi, csak művészeti, nincs értelmi, csak

nyelvi, nincs akarati, csak társadalmi, sem egyéni hitbéli, csak vallásos nevelés. A nevelés egészséges következménye az lesz, hogy a nevelő és a növendék helyesen viszonyulva tudnak mozogni a jog-, jelkép-, jel-, tett- és üdv-rendszerben. A nevelés gyümölcsei ennek megfelelőleg az egyik és másik fél függetlensége, a formák őszintesége, a jelentések világossága, a cselekvés és szenvedés szabadsága és az ember üdvösségének bizonyágtevő erejű hiteles tanúsága lesznek." (I. m. 208.)

Ki az a bizonyos „szofokrata”?

A Platóntól kölcsönzött szóösszetétel (*szofosz* – bölcsesség; *kratein* – uralom, hatalom, lásd *filo-szófia*, illetve *arizto-krata*, *demo-krata* szavak átvételét) egyszerűen a „lélek professzorát” jelenti. Platónnál a bölcslet a teória (látomás) és aszkézis (önfegyelmelés) jellemzi. Aquinói Szent Tamás szerint a tanító által képviselt *jó* az, ami a másik, a növendék számára tökéletesedést képvisel, s így ez törekvésének a célja. A *jó* az, amire minden ember érdeklődése irányul. Az ember legfőbb célja a boldogság. A jó nevelő nyilvánvalóan boldogolni tanít.

Karácsonynál a szofokrata az áhítat intenzív fokán létező bölcs. A fiatalok nyelvén beszélő, a mindenki nyelvén beszélő ember, akinek a képzettsége nem feltétlenül diplomához kötött. Aki olyan lehet, mint a kelet-európai kis népeknél a mindentudó öregember, a falu bölcse, az orosz irodalomban a „*sztarec*”. Lehet Dosztojevszkij Zoszima sztarece, de lehet Andrej Tarkovszkij Sztalkere. Aki meghallgat. Aki figyel, aki megért, akiben megbízatsz. Aki magasan különbözik tőlünk, de ezer dologban hasonlít hozzánk, talán úgy, ahogyan azt a francia Guy Gilbert, az alkoholisták, hajléktalanok papja, vagy a magyar Pál Ferenc lelkipásztor példája mutatja. (Pál Ferenc atlétizáló, aktív sportoló élete után lett

mentálhigiénés családterapeuta és közösségeinek párbeszéd-képes „pálferije”.) Mondhatnánk a mentálhigiénés terapeutát szofokratának. De ehhez a nevelői szerephez nem kell szakosodás. És ehhez nem kell (nem lehet) működtetni a fölülről lefelé beszélő alá-fölé rendeltséget. A nevelő és növendéke csak a mellérendelő viszonyt viseli el. A jó nevelő olyan, mint Bibó Istvánnál a „lényeglátó”. *Az istenbölcsse. Aki partner, társ.*

Ám itt – tetszik, nem tetszik – egyféle határvonal húzódik, amelyre József Attila is utalt: innentől más erő az úr. A „mai kocsmán” való túllépés – a *transzcendensbe érkezik*. A szellem terepét észrevehetjük a legmateriálisabb, leginkább „testbe ágyazott” relációban is. Az életérzés (azaz társaslelki viszonyban a „jog”) jelzi az ember jó közérzetének szintjeit. A szellemet is. Karácsony társas-lélektani rendszerében (i. m. 276.) a jogi viszonyulás jogi fokán (szintjén) a *társat* találjuk, a technikai fokán az *othon*, a művészi fokon a *nép*, tudományos fokon az *értelmiség*, társadalmi fokán az *ifjúság* és a vallási, avagy áhítatos fokán a *szofokrácia* kategóriája áll. A vallási fok vagy szint nem azt jelenti, hogy a szofokratának elengedhetetlenül vallásosnak kell lennie. De azt igenis feltételezi, hogy a jó nevelő továbblép a materiális és egyéni lelki korlátokon „az értelemig és tovább...” A „*tovább*” itt a kulcsszó, miként József Attilánál. A társaslélektan (és a társadalmi gyakorlat) azt mutatja, hogy az ifjúság az értelmiségnél „intenzívebb” viszonyulást él meg. A forradalmak, a változtatások, az új életkezdések a fiataloktól indulnak el. Többnyire nem az akadémikusok és a tudósok szokták a bőrüket a vásárra vinni a forradalmakban, hanem az ifjak. A családalapítás (intenzív beleavatkozás az életbe) szintén a fiatalok jó szokása, nem a vénéké.

Semmi botrány, rebellió nincs a provokatívnak tűnő különbségtételben, állításban. Nyilvánvaló: „*Az értelmiség nem nevelheti az ifjúságot.*”

„*Az értelmiség mint értelmiség nem alkalmas az ifjúság nevelésére, azon egyszerű okból, mert képtelen erre a*

feladatra. Az ifjúság a jövődől szolgálátára készül, s jövődőről pedig az a generáció, amely a múltban született és a jelennel együtt meg fog szűnni, még ösztönösen sem tudhat semmit, hiszen sohasem lesz vele semmi dolga. Azonkívül nem mozognak egy síkon ők ketten, az értelmiség és az ifjúság. (...) Az értelmiség, mint ahogyan a neve is mutatja, voltaképpen értelmi funkciója a közösségnek, az ifjúság akarati factor. Az akarati tevékenység a legmagasabb rendű pszichológiai folyamat (...) *most már elég a szóból, tettekre van szükségünk.* (...), Nevelőmunkára az értelmiség nem alkalmas, a szakember lelki alkatánál fogva képtelen rá. Nevelőknek a közösségnek csak azok a tagjai valók, akik még az akarati síknál is feljebb funkcionálnak. (...) Vallásos ember a mester, ha nem is okvetlen teológiai értelemben vallásos. Látása van a megvalósulandó világ felől, már benne él, mi ezután létesül. *Teremtő, alkotó jellegű egyéniség.*" (I. m. 251.)

Az alkalmas tehát a nevelésre, aki bölcse, aki nem szakember, nem specialista, hanem holisztikus, összegző, átlátó képességű, s aki az ifjúságnál is tovább képes lépni. Ez a szofokrata esélye és a feladata. Ilyen nevelő az isten bölcse s a lényeglátó. Erre vár a közösség, a fiatalság. Sapienti sat.

DEME TAMÁS

Irodalom

- Deme Tamás: *Karácsony Sándor pedagógiájának aktualitása*. PhD-disszertáció, KLTE, 2002.
- Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Európa Kiadó, 1999, 2010.
- Karácsony Sándor: *A magyarok kincse* (Értékrendszer és axiológia). Budapest, Széphalom K., 2008.
- Karácsony Sándor: *Ocsúdó magyarság* (Szokásrendszer és pedagógia). Budapest, Széphalom K., 2002.

- Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Budapest, Széphalom, 2009.
- Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.
- Noam Chomsky: *Titkok, hazugságok, demokrácia*. Budapest, Független Média Kiadó, 2005.
- Rászlai Tibor: *Deus satiat; Egy értelmiségi: Aquinói Szt. Tamás és létezésessége*. Budapest, ATT, 2005.
- Somlai Péter (szerk.) *A magyar értelmiség történetéhez*. Budapest, Szociológiai füzetek, 1976/10.
- Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból válogatás, Budapest, Szociológiai füzetek, 1985.

EGY NAGY ERDÉLYI EMLÉKÉRE

Nemrég ünnepeltük egy kevésbé ismert kiváló államférfi centenáriumát. 1911. november 27-én született Teleki Géza gróf, a nemzet függetlenségéért meghalt magyar miniszterelnök, gróf Teleki Pál fia. Egy életen keresztül, otthon és a száműzetésben, megigéző szenvedélyességgel, a nem lankadó szolgálatot köszönhetjük neki.

Mint kolozsvári egyetemi tanár, a történelemben 1944 őszén lépett be, amikor egy erdélyi küldöttséggel Budapesten Horthy Miklós kormányzónál járt, és sürgette az államfőt, hogy mielőtt nem késő, lépjen ki az ország a második világháborúból. Az Erdélyi Nemzeti Tanács tagjaként memorandumot adott át a kormányzónak, amelyben az állt, hogy amennyiben nem történik semmi a kiugrás érdekében, akkor Dálnoki Veress Lajos hadseregével átáll az oroszokhoz. Az erdélyi küldöttségben azért kapott helyet, mivel a volt miniszterelnök fiaként baráti viszonyban állt ifj. Horthy Miklóssal. 1944. szeptember 23-án érkezett Budapestre Teleki Bélával, a kihallgatásra másnap került sor. Köztudott volt, hogy senki nem merte a kormányzónak megmondani az igazat, de Teleki Géza és Teleki Béla nem hallgatta el az igazságot az ország valódi helyzetéről. Az államfőhöz intézett memorandumban az is szerepelt, hogy a kormányzó azonnal tegye át székhelyét Miklós Bélához, az I-es hadsereghez, amire Horthy úgy reagált, hogy nem hagyhatja védelem nélkül Budapestet és a budapesti zsidóságot. Teleki Géza azzal érvelt, hogy a kormányzónak a jelen helyzetben az egész ország lakossága szempontjából kell meghozni a döntését.

Teleki Géza Szent-Iványi Domokostól és Zichy Lado-mér felvidéki birtokostól (akinek rokonai éltek Erdélyben) tudta, hogy a kiugrás irányában már megtörténtek az első

lépések. Hallott Makarov orosz partizán alezredestől, aki egy levelet továbbított, amelyben a fegyverszünettel kapcsolatos előfeltételek voltak rögzítve.

Teleki Géza a Horthyval való találkozást követően visszament Kolozsvárra, és megállapodott az egyetemmel, Miskolczi Dezső rektorral, aki egyúttal felsőházi tag volt, hogy az egyetem továbbra is marad a helyén.

Horthy a továbbiakban fegyverszüneti delegáció tagjainak a kijelölésénél Teleki Gézára azért számított, mert ezzel is bizonyítani akarta, hogy Teleki Pál mártír miniszterelnök szándékait követi. Ennek garanciáját szolgálta, hogy a volt kormányfő fiát és Szent-Iványi Domokost, a volt miniszterelnök legbensőbb munkatársát is jelölte a küldöttségbe. A fegyverszüneti küldöttség vezetője Farago Gábor vezérezredes, a katonai elhárítás parancsnoka lett, mivel Farago korábban mint moszkvai katonai attasé a fogadásokon jó kapcsolatot épített ki Sztálinnal.

Szeptember 28-án a delegáció elindult a titkos küldetésbe, melyet Kudar Lajos csendőr ezredes, az Államvédelmi Központ vezetője készített elő. Zólyomból a küldöttség repülőgépen folytatta az utat Moszkvába, ahová október 1-jén érkeztek meg. A moszkvai repülőtéren Kuznyecov vezérezredes, a vezérkari főnök helyettese fogadta. Farago közölte, hogy Horthytól levelet hozott Sztálinnak, amit szeretnének személyesen átadni a marsallnak, majd ismertette a Makarov-levél történetét. Szent-Iványi kifejtette Teleki Pál politikájának a jelentőségét, és azt, hogy csak a német nyomás és megszállás akadályozta meg, hogy ennek szellemében politizáljanak. Kiemelte, hogy Teleki miniszterelnök szándékainak folytatását az is jelenti, hogy a magyar küldöttség tagja Teleki Géza gróf. Farago és Szent-Iványi elmondta, hogy Teleki Pál miniszterelnök politikáját a három szövetséges nagyhatalom és Jugoszlávia is elismerte, azzal, hogy Teleki Pál miniszterelnöksége alatt követeiket Budapesten tartották, és diplomáciai képviselőjük Teleki Pál temetésén képviseltette magát.

NÉMETH LÁSZLÓ, 1956

A magyar küldöttséget később egy Moszkvától északra fekvő villába vitték. Teleki Géza a szűk kilátási lehetőség ellenére megállapította, hogy autójuk átkelt a Moszkva folyón. A kijelölt szálláshelyüket hatméteres fal vette körül. Három férfi és három nő teljesített szolgálatot a világtól elzárt épületben. A küldöttséget mindig éjszaka vitték Moszkvába, ahol külön-külön találkoztak Kuznyecovval, Abakumovval, vagy Molotovval.

Teleki Géza gróf részvételét a fegyverszüneti küldöttségben London is pozitívan ítélte meg. Komoly erkölcsi tekintélye volt, ezt mutatta az angol misszió számára készült jelentés, amelyet a Foreign Office készített:

„Gróf Teleki csupán 1944 óta politizál aktívan. Az ideig csupán megfigyelőként tevékenykedett. 1944 júliusában meggyőzte Horthy a fegyverszüneti tárgyalások fontosságáról, és hogy fogadja Tildy Zoltánt és Szakasits Árpádot, az akkori ellenzék bujdosó vezetőit. Gyűlöli a németeket, akiket apja gyilkosaként tart számon. Nagyon ügyesen leplezte ezt, semmit sem elárulván a külvilágnak erről: a németek így még csak nem is gyanakodtak rá, bár Teleki egyik legnagyobb ellenségük volt.” Teleki mindig a háttérben maradt. Amikor 1944 szeptemberében a fegyverszüneti küldöttséggel tartott, senki sem sejtette, hogy neki is szerepe van a dolog létrejöttében. Mégis, sikerült az oroszokra nagy hatást, mély benyomást gyakorolnia.

A kormány megbízottai 1944. október 11-én írták alá Moszkvában az előzetes fegyverszüneti megállapodást, a három antifasiszta nagyhatalom nevében az okmányt azonban senki sem látta el kézjeggyével, a tárgyalások folyamán csak Molotovig jutottak el, Sztálinnal soha nem találkoztak.

A feltételek lényege a következő volt:

A magyar kormánynak 10 napon belül ki kell vonnia a honvédséget és a tisztviselői kart az elfoglalt területekről, s vissza kell állítania az 1937. december 31-i határokat. Ennek felülvizsgálatára és kontrollálására orosz vezetés alatt

a három hatalom képviselőiből ellenőrző bizottság jön az országba.

Magyarország azonnal hadat üzen Németországnak, s ezt követően a szovjet kormány kész azonnali segítséget nyújtani Magyarországnak. Az előzetes feltételek elfogadása után a szovjet fél október 13-án már a végleges magyar fegyverszünet tervezetét is átadta az angol és amerikai kollégáinak. Ez a tervezet 20 pontból és bevezetőből állt.

A magyar küldöttséget, így Teleki Gézát a Molotovval folytatott tárgyaláson nagy csalódás érte. A Moszkvába utazó küldöttség azoknak a feltételeknek reményében vette fel a tárgyalás menetét, amelyek a Makarov-levélben voltak lefektetve. Amikor Faragho Molotovval találkozott, az közölte vele, hogy Moszkva nem tud semmilyen Makarov-levélről, és a Szovjetunió abban az esetben tekintené ezt tárgyalási alapnak, ha lenne ilyen dokumentum. A kormányzó rendkívül keménynek tartotta Moszkva követeléseit, és nem mutatott hajlandóságot hadat üzeni Németországnak, és megtámadni a Magyarországon állomásozó német egységeket. Így az államfői utasítás értelmében a magyar küldöttség tovább folytatta a tárgyalásokat a szovjet féllal. A katonai helyzet időközben egyre rosszabb lett, így a kormányzó tanácskozásra hívta Lakatos miniszterelnököt, Csatay honvédelmi minisztert és Hennyey Gusztáv külügyminisztert. (Ennek lett az eredménye, hogy még október 11-én a kormányzó megadta az engedélyt, hogy Moszkvában Faragho Gáborék írják alá az előzetes fegyverszüneti szerződést.) Budapesten abban reménykedtek, hogy majd nyugati nyomásra, a végleges fegyverszüneti szerződésig kedvezőbb feltételek alakulhatnak ki. Molotov bele is egyezett, hogy ideiglenesen állítsák le a hadműveleteket, és jelezte, hogy a Tisza vonalán nem fognak támadni, illetve előrenyomulni. Az oroszoknak azért is volt sürgős, hogy rákényszerítsék a magyar kormányra a feltételeiket, mivel, ahogy később kiderült, a Kreml nem kapott korlát-

lan felhatalmazást az angolszászoktól a Magyarországgal történő tárgyalásokra.

A Moszkvába küldött delegáció október 11-én aláírta az előzetes fegyverszüneti egyezményt. Ennek megtörténte után a Kremlben a legitim magyar állami jogfolytonosság létéményesének tekintették az akkor már Moszkvai Magyar Bizottságnak nevezett delegációt. A szovjet vezetés felszólította a magyar delegációt, hogy készítse el a magyar kibontakozáshoz szükséges programot, amely a megalakítandó új kormány programja is lenne. A program a két világháború közötti Magyarország átmentését szolgálta. Nem kaptak helyet benne az ellenzéki pártok szempontjai és képviselői.

Időközben Moszkvába érkezett Dálnoki Miklós Béla, az I. magyar hadsereg parancsnoka és törzskara, akit Moszkva hajlandó volt egy megalakuló ideiglenes kormány fejeként elismerni, azzal a kikötéssel, hogy amíg a fegyveres harcok tartanak, addig az új kormány a Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt áll.

Moszkva taktikája az volt, hogy nem akarták teljesen mellőzni a kormányzó által átküldött személyeket. Az idő múlásával egyre világosabb lett, hogy a Horthy kormányzó által adott meghatalmazáson nem alapulhat az új kormány. Így Debrecenben nem egy alkotmányozó nemzetgyűlést kellett életre hívni. Arról is döntöttek, hogy nem valami nemzeti tanácsot, vagy valamilyen felszabadítási bizottságot kell létrehozni, hanem egy ideiglenes nemzetgyűlést. A Kremlben azt is leszögezték, hogy a kormányban helyet kell biztosítani a magyar fegyverszüneti küldöttség tagjainak, a szovjet fővárosban lévő tábornokoknak. Végleges döntés született, hogy az új kormány feje Miklós Béla lesz; Vörös János honvédelmi, Faragho Gábor közellátásügyi, Teleki Géza pedig kultuszminiszter legyen. A kommunisták oldaláról Nagy Imrét földművelésügyi, míg Gábor Józsefet kereskedelmi és közlekedésügyi miniszternek jelölték. Mivel Moszkvában a többi párt vezetői nem voltak jelen, így

döntést csak Magyarországon lehetett meghozni. De azt már ott elhatározták, hogy a Független Kisgazdapártnak és a szociáldemokratáknak két-két, a Parasztpártnak pedig egy tárcát kell biztosítani. A fegyverszüneti küldöttség részéről még felvetődött, hogy lehetne-e a külügyi tárcát Bakách-Bessenyei Györgyre vagy esetleg Szent-Iványi Domokosra bízni. A belügyi tárcát Faragho Gáborra, a honvédelmi tárcát Miklós Bélára akarták ruházni.

December 6-án a hajnali órákban Molotovnál került sor az utolsó megbeszélésre. Teleki Géza talán a fegyverszüneti bizottság többi tagjánál is világosabban érezte, hogy a Vörös Hadsereg katonai sikerei és a nyugati szövetségesek gyengesége meg fogja növelni a szovjet befolyást, és korlátozni fogja a magyar politika mozgásterét.

Az oroszok arra nagyon vigyáztak, hogy a valódi szándékaik rejtve maradjanak. Erre azért is szükségük volt, mivel ebben az időszakban a nyugati közvélemény el volt ragadtatva a háborús sikerektől. Rooseveltt a Kreml politikáját támogatta 1943-ban. Amikor Churchill, Nagy-Britannia miniszterelnöke arra kérte Rooseveltet, hogy mentse meg a közép-kelet-európai népeket a szovjet megszállástól, az Egyesült Államok elnöke kijelentette, hogy ezeknek a népeknek meg kell ismerniük a Vörös Hadsereg által megteremtett barbarizmust. Rooseveltt erősen vonzódott Sztálinhoz, a szovjet diktátorhoz. Leveleiben Joe bácsiként emlegette, és a teheráni konferencián Sztálin meghívására a szovjet rezidencián lakott. A szovjetek akkor még, mind Magyarországon, mind a többi megszállt országban létrehozták a demokratikus kulisszákat. Ugyanakkor ügynökeiket már novemberben Magyarországra küldték, hogy kezdjék meg a polgári pártok aláaknázását, hogy azután eredményesen hajtsák végre a bolsevizálási folyamatot. A moszkvai magyar kommunista emigránsok már 1944 novemberében megérkeztek a Vörös Hadsereg által megszállt területre, Révai József, Gerő Ernő, Vas Zoltán, Nagy Imre

és Farkas Mihály azonnal megkezdték a moszkvai gazdáik által kijelölt feladatok végrehajtását. A Kremlben azonban ősszel még vigyáztak arra, hogy a magyar fegyverszüneti küldöttség ne találkozzon Rákosi Mátyással: nem akarták megijeszteni a küldöttség tagjait. Az oroszok szempontjából az előreküldött kis csoport teljesen megbízható volt, mivel hazatérésük előtt a szovjet állambiztonsági és kémelhárító szerveknél tevékenykedtek.

Még Moszkvában, a magyar fegyverszüneti küldöttség előtt rögzítették, hogy az új magyar állam első székhelye Debrecen legyen. Erről Teleki Géza így emlékezett meg, aki szintén részt vett a tárgyalásokon. „A Moszkvai Magyar Bizottság a tábornok urakkal egyetértésben a központi szervet Magyarországon Debrecenben kívánja megalakítani, tekintettel arra, hogy ebben a városban hirdette ki 1849-ben Kossuth a magyar függetlenséget.”

Molotov: „Ebben benne vagyunk. Igen, Kossuthot ismerjük.” (Teleki feljegyzését idézi Gosztynyi Péter: *Háború van, háború*. Budapest, Népszava, 1989. 93.)

Így alakulhatott meg Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a kormány.

Teleki Géza a Magyar Fegyverszüneti Bizottság többi tagjával együtt vonaton visszatért Magyarországra. Moszkva az ugyancsak Magyarországra érkezett ügynökök és a megalakítandó kormány tagjainak ellenőrzését és irányítását Gerő Ernőre ruházta. Így azok Debrecenben is pillanatok alatt megkezdték tevékenységüket. A megalakuló kormány tagjainak jelentős részét az Arany Bika szállóban helyezték el. Így került gróf Teleki Géza a patinás hotelbe. Az őrséget is az oroszok látták el, mivel a magyar kormány az első napokban semmilyen fegyveres alakulattal nem rendelkezhetett. Huzamosabb időbe telt, míg Teleki felesége Budapestről, a kommunista párt segítségével eljutott Debrecenbe. A kormány hatásköre még Debrecenre sem terjedt ki, egy-

egy minisztériuma csak egy-egy irodai helyiség felett rendelkezett.

Gróf Teleki Géza ebben a közegben kezdte meg miniszteri tevékenységét. Tömegesen érkeztek hozzá a levelek, melyeknek írói sürgős segítségért fordultak hozzá, hogy miniszterként állítsa le az oroszok rablásait, fosztogatásait, embereknek ismeretlen helyre történő elhurcolását.

Még az 1945. január 20-án Moszkvában aláírandó újabb fegyverszüneti szerződés nem lett aláírva, de naponta érkeztek a segélykérő levelek.

A kormány hatásköre – a fegyverszüneti szerződés értelmében – a front mögötti 50-100 kilométeres zónát követve folyamatosan tolódott nyugatra. Ez azt jelentette, hogy még 1945. április 30-án is csak Gönc–Hercegszántó vonaltól keletre, illetve délre eső területen volt intézkedési lehetősége, és csak júniustól kezdve terjedt ki az ország egészére.

A szovjetek a saját jól felfogott érdekükben vigyáztak arra, nehogy a nyugati szövetségesek kifogást találjanak az ideiglenes kormány összetételén. A Debrecenben létrejött kormány látszólag a polgári demokrácia kialakítására és biztosítására alkalmas politikusokból tevődött össze.

Miklós Béla miniszterelnök mellett három „horthysta” tagja volt a kormánynak. Vörös János honvédelmi miniszter, Faragho Gábor közellátási miniszter. Moszkvában tudták, hogy a tábornokoknak nincsenek politikai tapasztalataik. Nem volt mögöttük politikai párt, mint gróf Teleki Géza mögött. Ezenkívül meg voltak riadva, tudták, hogy a régi politikai rendszernek vége van. A polgári demokrácia számukra idegen volt.

A Moszkvában kijelölt miniszterek között gróf Teleki Géza egészen külön helyet foglalt el. Apja politikai reputációjára támaszkodva – minthogy ezen a réven került be a Horthy által kiküldött fegyverszüneti bizottságba, majd a kormányba – sajátos nemzeti konzervatív irányzatot képviselt. Sok esetben nagyon fontos szempontokra hívta fel

a figyelmet. Hasznosan egészítette ki a kormány vitáiban megjelenő álláspontokat, függetlenül attól, hogy az általa kifejtett vélemény érvényre jutott-e vagy sem. Következézetesen képviselte álláspontját a szomszédos országokból menekültek, elűzöttek, a földreform, a baloldali túlkapások, az egyetemi és szakoktatás átszervezése, a házassági törvény átalakítása, a szovjet–magyar gazdasági együttműködési egyezmény érdekében.

A támadások már vele szemben is korán elkezdődtek. Azzal vádolták, hogy későn kezdte el a tankönyvek lecserélését, későn kezdett a fasiszta és szovjetellenes sajtótermékek összegyűjtéséhez, és ezek megsemmisítésével is késlekedett. Nem volt hajlandó a kommunisták és a velük együttműködő szélsőbaloldali erők nyomásának engedni, hogy nyilvánítsa fasisztának mindazokat, akiket a kommunisták annak tartottak. Azért nem tudták a közéletből gyorsan eltávolítani, mert átmenetileg elvállalta a Polgári Demokrata Párt elnökségét, s így ő ennek a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült ötödik pártnak az egyetlen képviselőjelöltjeként szerepelt a kormányban.

Teleki Géza természetesen részt vett a polgári mozgalmakban, sőt intenzíven közreműködött – a Debrecenbe történő megérkezése után – az egységes Polgári Demokrata Párt létrehozásában. Ugyanis ebben az időpontban még két különböző irányú szervezkedés folyt. Az egyik csoportosulás elsősorban kereskedőket, kisiparosokat és értelmiségi pályán tevékenykedő személyeket próbált soraiba tömöríteni. Így alakult meg 1944. november 28-án a Radikális Demokrata Párt. A másik csoportban többségében a nyilasokkal szembefordult tiszttek, a két világháború közötti Magyarország konzervatív polgári vezető tisztviselőinek egy része, amely gróf Teleki Géza köréhez tartozott, hozta létre a Polgári Demokrata Pártot. A két csoport között december elején tárgyalások kezdődtek, amelyekbe bekapcsolódott és intenzíven részt vett Zsedényi Béla is. A megbeszélése-

ket siker koronázta, és 1944. december 15-én a két polgári csoport egyesült. Zsedényi Béla szerepét, mint szemtanú, Teleki Béla a következőképpen ábrázolja: „Zsedényi ekkor a Polgári Demokrata Pártot az oroszok felé is mint a politikai koalíció ötödik pártját állította be. A párt létrehozására Zsedényinél számos éjjeli tanácskozás folyt. A létrehozás munkáját legnagyobbreszt Zsedényi és Zichy Ladomér gróf végezték.”

Ebben az időpontban sokan még nem tudták, hogy a két héttel később összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés Zsedényi Béla miskolci egyetemi tanárt a törvényhozás, a parlament elnökének fogja megválasztani. Egyúttal a Nemzeti Főtanács elnöke is lett, amely az államfői feladatok ellátását is jelentette számára.

Zsedényi elnökké történt megválasztása kezdetén még továbbra is támogatta a Polgári Demokrata Párt megerősödését. A kommunisták azonnal megkezdték a PDP támadását. Rákosi Máttyás a főváros felszabadulása után tartott első beszédében a következőket mondta: „Itt is fennáll a veszély, hogy ide fog betódulni a városnak minden reakciós eleme és megpróbálja ezt is, mint a Kisgazdapártot fedőpártnak átalakítani.” A kommunisták támadása az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása után tovább fokozódott. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának 1945. március 12-i ülésén Gerő Ernő a következőket mondta: „...nincs kifogása a PDP ellen, de igenis kifogása van a vezetőség ellen, amelyben reakciók foglalnak helyet. A Nemzeti Frontban tömörült pártok kimondták, hogy nem lehetnek párttagok az elmúlt rezsim emberei és ezt a PDP-nek is szem előtt kell tartania.”

Gerő Ernő egy olyan pártot oktatott ki, amelynek vezetői között olyan értelmiségi foglalt helyet, mint az októberista Supka Géza, aki Károlyi Mihály elnöksége alatt Magyarország prágai nagykövete volt.

1945. január 28-án Zsedényi Béla már elnökként Budapestre utazott, ahol még folytak a harcok. Felhasználta

az alkalmat, hogy felkeresse a Polgári Demokrata Párt Budapesti rejtőzködő vezetőit, akiknek a címét, illetve bűvőhelyét Tildy Zoltántól, a Független Kisgazdapárt vezetőjétől és Varga Béla balatonboglári plébánostól tudta meg. Őket előző nap a budapesti skót misszió épületében kereste fel. 1945. január 30-án Zsedényi Béla találkozott a Pajor szanatórium pincéjében Kornis Gyula egyetemi tanárral, Szent-Iványi Sándor unitárius püspökkel és Supka Gézával. Informálta őket a debreceni helyzetről. Ezzel egy időben hivatalos igazolást is adott, mely szerint a Polgári Demokrata Pártot megilletik mindazok a jogok, amelyekkel a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült másik négy párt is rendelkezik. Ennek az igazolásnak a birtokában jelentették be a budapesti csoport tagjai 1945. február 2-án a Budapesti Nemzeti Bizottságnak a PDP fővárosi szervezete megalakulását.

Ezzel egy időben Teleki Géza Debrecenben, mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatási minisztere szinte minden hatalom nélkül harcolt a szellemi és kulturális élet beindításáért. Naponta találkozott a Vörös Hadsereg katonáinak önkényével, akik minden törvényes előírást félredobva raboltak, erőszakoskodtak, és hurcoltak el embereket. Álljon itt egy jellemző példa: néhány nappal azután, hogy Moszkvában aláírták a fegyverszüneti szerződést a Szovjetunió és Magyarország között, Teleki Géza a következő levelet kapta egy OTI rendelőintézeti főorvostól:

„Miniszter úr!

1945. január elején Szaniszlón, Szatmár megyében székelő orosz parancsnokság az ott lévő állami elemi iskola épületébe gyűlést hívott, melyen mindenkit megjelenésre kötelezett 18–36 éves korig. A gyűlés végeztével a megjelentek azt látták, hogy szuronyos orosz katonaság veszi őket körül. Fel lettek szólítva, hogy meleg ruházattal és élelemmel lássák el magukat, mert le vannak tartóztatva. A letartóztatás okát nem közölték. Mintegy 400 egyént tartóztattak

le a megjelentek közül, magyarokat, románokat vegyesen. A letartóztatottak és elszállítottak között van Oláh Ilona is, aki 1922. évi december 18-án Debrecenben, Hajdú megyében született, r. kath. vallású, atyja dr. Oláh János ny. postaigazgató, aki Marosvásárhelyt született, anyja Wohlmann Sarolta, aki Kolozsvárott született voltak...”

A levélben leszögezik, hogy a nevezett tanítónő letartóztatásának idején állásban volt, osztályában tanított, s letartóztatása minden előzmény nélkül, teljesen készületlenül és váratlanul, hivatásának teljesítése közben érte, úgy, hogy legközelebbi hozzátartozóit sem tudta értesíteni...

Teleki Géza azonnal, még aznap reagált a panaszos levélre:

„Szuszejkov vezérezredes úrnak, Debrecen

Vezérezredes úr!

Dr. Gálbory Sámuel debreceni OTI rendelőintézeti főorvos, mint Oláh Ilona gyámja beadványt intéztem hozzám, mely szerint gyámleányát Oláh Ilona tanítónőt 1945. január elején Szaniszló (Szatmár v.m.) községből az orosz katonai hatóság mintegy négyszázad magával letartóztatta. A beadvány szerint Oláh Ilona állami tanítónőt pár napig tartó szaniszlói fogság után, többedmagával vonaton Nagyvárad felé szállították. Ugyancsak a beadvány szerint néhány napig Nagyváradon voltak. További értesítést hozzátartozói nem nyertek felőle.

Tisztelettel kérem Vezérezredes Urat: szíveskedjék intézkedni Oláh Ilona szabadon bocsátása érdekében, hogy hivatását továbbra is elláthassa.

Fogadja Vezérezredes Úr őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Debrecen, 1945. január 27.

Teleki s. k.”

Érezni lehetett, hogy Moszkva a kommunisták segítségére siet, és egyre kevésbé igyekszik a nyugati világ felé fenntartani a látszatát annak, hogy Debrecenben egy polgári kormányt hoztak létre. A kormány mozgásterét egyre jobban szűkítették. A győztes jogán eddig is behatárolták a kormány mozgásterét, tevékenységét. A fontos intézkedéseket csak a megszállókkal való egyeztetés után lehetett meghozni. Teleki Géza munkáját nehezítette, hogy a kormánynak nem voltak technikai eszközei: nem voltak járművei, nem volt papír, nem működtek a hírközlő berendezések. Révai József, a Moszkvából visszatért kommunista csoport főideológusa így írt Rákosi Mátyásnak 1945. január 11-én keltezett levelében: „A kormányon belüli súrúldások és nehézségek annak jelei, hogy a harc a reakcióval kielesedik. Mi azt tudtuk előre, hogy bár a dolgokat nem akarjuk mesterségesen siettetni, a kormány előrehajtására szükséges nyomást felülről is, alulról is a közeli napokban erősíteni kezdjük.” Révai Teleki Gézával kapcsolatban a következő megjegyzést teszi: „...még nem nagyon ismertük ki, de minden jel szerint nehézségek lesznek vele.”

A kommunisták támadása egyre jobban erősödött a nem kommunista kormánytagokkal szemben, ennek ellenére gróf Teleki Géza összeférhetetlennek tartotta, hogy a pártok ugyancsak hivatalból kikérjenek köztisztviselőket az igazoló bizottságokba.

Teleki Géza nagy közéleti szerepet játszott a magyar katolikus egyház és a Vatikán között. Miniszterként tanácsokkal látta el Mindszenty Józsefet, hogy a püspöki karral milyen taktikát folytasson az egyre erősödő kommunista hullámmal szemben.

Az 1945. novemberi választások után visszalépett mint miniszter, és átvette a Polgári Demokrata Párt elnöki tisztét.

Igyekezett megelőzni, hogy a Kerepesi temetőben eltemetett édesapját, a kommunista diktatúra beköszöntével, eltávolítsák a nyughelyéről. Földi maradványait így a család

SINKA ISTVÁN, 1956. NOVEMBER 22.

átvitte a máriabesnyői kapucinus sírkertbe. (Ma is ott nyugszik édesanyja és felesége mellett.)

Teleki Géza pártja élén mindent elkövetett, hogy az egyre erőteljesebb önkényuralmi törekvéseket leleplezze. Kovács Béla elhurcolása, Nagy Ferenc miniszterelnök és Varga Béla elnök emigrálása után, az 1947. augusztusi „kék cédulás” választások előtt, az emberi jogok védelmében a választópolgárok felé fordult. Tiszta demokrácia kiépítését szorgalmazta, a felburjánzott visszásságok megszüntetése érdekében, kérte az emberi és szabadságjogokat követelő polgárok támogatását.

Érdemes egy-két mondatot megjegyezni programjából:

1. Legyen igazi népkormányzat, amely szabad, titkos és tiszta választásokon valósul meg, mind a nemzetgyűlésben, mind az önkormányzatokban.

2. Legyen jogegyenlőség, amelyből csak bírói ítélet alapján lehet bárkit is kizárni.

3. Szűnjék meg a rendeleti kormányzás. A törvényhozó testület vegye át hivatását és felelősségét.

Azokban a napokban, amikor az oroszok támogatását élvező kommunisták emigrációba kényszerítették a magyar demokrácia legkiemelkedőbb képviselőit, Teleki Gézát egy ismeretlen szólította meg az utcán, és felajánlotta, hogy ő a családját segíteni fogja, hogy elhagyhassák az országot. Teleki Géza nem ismerte korábban, és azt hitte, hogy provokatórral áll szemben, mire az illető felsorolta, hogy kiket segített a menekülésben, többek között Teleki unokatestvérét és három gyermekét sikerült átjuttatnia az addigra megépült vasfüggönyön.

Teleki Géza már korábban kapcsolatokat keresett az amerikaiak felé, hogy segítsenek neki és családjának, hogy elhagyhassa az országot, de nem talált senkit, aki hajlandó lett volna a menekülésüket elősegíteni. Nem tudta, hogy ez az illető az oroszokkal feketézett, és az így szerzett pénzből,

teljesen önzetlenül a menekülteknek segített. A menekülés napján egy ismerős angol család telefonon hívta meg őket vacsorára, mivel tudták, hogy telefonjukat állandóan lehallgatják, így remélték, hogy ezzel a meghívással sikerül a gyánút elaltatni.

A házuk ebben az időben már állandóan detektívek megfigyelése alatt állott. Kettő közülük szerelmespárnak álcázva ült a szemközti padon. Egy másik a házuk kapuja mellett ült és koldult, de Teleki Géza feleségétől soha nem kért pénzt. A kérdéses napon Teleki Géza előrement, hogy magára vonja a detektívek figyelmét, a felesége később követte. Egy taxival barátnőjéhez mentek, majd taxit váltottak, és a Duna-parton találkoztak megmentőjükkel, aki annyira csúnya volt, hogy a gyerekek elkezdtek sírni, csak nehezen lehetett őket megnyugtatni. A Lukács fürdő közelében felszálltak egy leponyvázott orosz katonai autóra. A család előreült a vezetőfülkébe, Teleki Géza hátul maradt, a lőszeres hordók között. Az orosz tiszt megkérdezte tőlük, hogy a gyerekek esetleges sírása ellen miképpen tudnak védekezni. Megnyugtatták őt, hogy van náluk altató, így végső esetben az kerülne felhasználásra. A németül jól beszélő orosz tiszt „megnyugtatta” őket, hogy ha lebuknak, akkor nem fognak senkinek megkegyelmezni. Az osztrák határ előtt megálltak, és az orosz azt akarta, hogy az egész család bújjon bele erre a célra üresen hagyott hordókba. Teleki vonakodott, és kijelentette, hogy ha igazoltatják és megtalálják őket az üres hordókban, akkor nem is tagadhatják, hogy szökési szándékaik voltak. A magyar határőrségnek gyánús volt a ponyvával letakart orosz katonai teherautó, de mielőtt cselekedtek volna, az orosz rálépett a gázra és nagy sebességgel átrohant a határon. Bécsben az orosz a Bristol Hotelnél rakta le őket, ahol az amerikaiaknál jelentkeztek. Később tudták meg, hogy az orosz is dezertált, Teleki Géza néhány évvel később Kanadában találkozott vele. A menekülést közvetítő segítőjük is családotól nyugatra szökött;

Telekiék támogatták őket a beilleszkedésben. Három esztendővel később egy nagyon jól menő élelmiszerüzletük volt a Madison Avenue-n.

Teleki Géza az amerikai emigrációjának már első esztendeiben visszavonult az aktív politizálástól, és sokkal inkább a tudományos élet területén fejtett ki aktív tevékenységet.

Horváth János, a magyar országgyűlés korelnöke, aki 1956 után az Egyesült Államokban élt, és közeli barátságot ápolt vele, így jellemezte az akkori helyzetet:

„Mennyire volt tudós és mennyire volt politikus, erre két különböző válasz van. A politikát a maga módján csinálta. Ő egy politikus, tudós, egy elkötelezett gentleman volt. Az emigrációban intézményesen nem vett részt a politikai életben. A New Yorkban működő Nemzeti Bizottság 50-60 főből álló szélesebb körével szoros kapcsolatot tartott fent, de az úgynevezett Végrehajtó Bizottságnak, amely az emigráns magyar kormány szerepét töltötte be, a munkájában nem vett részt. Varga Bélával, Nagy Ferencsel, a Végrehajtó Bizottság több tagjával szoros kapcsolatot tartott fent. A szélsőjobboldal, amely kimondottan nyilasokból állt, ezek nem szerették Teleki Pál fiát. Ezek közül számos olyan tisztviselő, katonatiszt, tábornok volt, akik annak idején számosan kerestették Horthy Miklós kormányzó terveit. Teleki Géza nem nézett le senkit, nem voltak semmilyen arisztokratikus allűrjei. Számára az ember volt a lényeg, hogy ki milyen erkölcsi hozzáállással látja el a rábízott feladatokat.”

Teleki Géza helyzetét mutatta a magyar cserkészmozgalom, amelynek édesapja volt huzamosabb időn keresztül a vezetője. Ez a cserkészlet egy patrióta, polgári, vallásos mozgalom. Ez a mozgalom annak idején nem volt nyilas, náci-barát, jellemző, hogy Hitler betiltotta a cserkészletet a saját országában. A cserkészletet a nyilasok nem szerették, bár a szélsőjobboldal megpróbálta militarizálni: katonai segédcsapatot akartak belőle csinálni. Ezek az emberek nem szerették Teleki Gézát. 1945-ben, amikor az ország az egyik

megszállásból a másikba került, az akkor megszülető magyar cserkészet élére gróf Teleki Géza állt. Ebben a helyzetben a szélsőjobboldal nem volt olyan erős, hogy Teleki Géza működését meggátolhatta volna. Azután bekövetkezett a megszállók segítségével a kommunista diktatúra hatalomra segítése, amely azonnal a cserkészet betiltását jelentette.

A magyar cserkészmozgalom ezután a nyugati országokban éledt újjá.

A száműzetésben megalakuló cserkészet látszólag tisztelte Teleki Pál emlékét, de a vezetésben egyre inkább a szélsőjobboldali erők vették át az irányítást. Ezek nem kívánták, hogy Teleki Géza a magyar cserkészet élére kerüljön. Bűnéül rótták fel, hogy a debreceni kormány minisztere volt. (Ugyan ezek a körök nem említették, hogy Horthy Miklós legmegbízhatóbb tábornokai is tagjai voltak az Ideiglenes Nemzeti Kormányoknak.)

A régi nagykövetek, akik nyugatra kerültek, mind lojálisak voltak a kormányzóval, és nem kerültek a szélsőjobboldalra. Ezek voltak azok, akik még emigrációjuk előtt felajánlották szolgálataikat a Tildy Zoltán és Nagy Ferenc vezette kormánynak, majd a száműzetésben számosan segítették a Nemzeti Bizottmány diplomáciai tevékenységét. Horváth János személyes tekintélyével megpróbálta segíteni, hogy Teleki Géza részt vegyen az emigráció cserkészmozgalmában. Ennek keretében mindketten ellátogattak számos cserkész táborba, de amikor Teleki Géza észrevette, hogy a cserkészvezetők nem szívesen fognak vele kezét, akkor lassan elmaradt.

Ettől kezdve még nagyobb figyelmet fordított a tudományos tevékenységre, így Washingtonban, a fővárosi George Washington egyetemen egy új kart alapított, mely a földrajz és geológia számára egy új épületet hozott létre, 15 esztendő alatt számos neves professzort vitt oda. Óriási felelőssége volt ennek az új intézetnek. Teleki Géza tisztessége nem engedte meg, hogy a magyar, vagy arisztok-

rata származás révén kerüljön be valaki az általa vezetett intézetbe, amelynek a dékánja volt: csakis a teljesítmény számított.

Sajnos az élete tragikusan végződött, mert súlyos betegség támadta meg őt és feleségét, és mielőtt elhatalmasodott volna rajtuk a gyilkos kór, önmaguk vetettek véget életüknek.

HAAS GYÖRGY

SZABÓ ZOLTÁN, AZ EURÓPAI MAGYAR

A két világháború közötti Magyarországot akkori bírálói nem ok nélkül nevezték „hárommillió koldus” országnak. Ebből a távlatból vizsgálta az országot a felderítésnek és a javításnak bizony végső fokon forradalmasító szándékával egy írókból és társadalomkutatókból álló csoport: a „falukutató” néven nevezett szociográfusok. Ide kívánkoznak a legjelesebbek nevei, akik között bűnvádi eljárás áldozata is volt: Féja Géza, Kovács Imre, Kodolányi János és Szabó Zoltán, de szellemiségükre való tekintettel Illyés Gyulát és Németh Lászlót is ide sorolhatjuk. Az 1912-ben született Szabó Zoltánt Tardon végzett kutatásai nagyon fiatal korában ismertté tették. Tard az 1936-os *Révai Kis Lexikon* akkori adatai szerint kétezer-néhányszáz lakosával Borsod megye mezőkövesdi járásában található. Ugyanebben az évben, azaz az író huszonnégy éves korában jelent meg Szabó Zoltán vizsgálatainak eredményeként *A tardi helyzet* a rangos Cserépfalvi Kiadónál. A kötet címe mintegy szállóigévé vált. A fiatalember azonban nem nyugodott babérjain, szorgalmasan és termékenyen dolgozott tovább. Hadd említsük meg további munkái közül a *Cifra nyomurúságot*. Tesszük ezt azért is, mert ezzel a művel Szabó Zoltán az ezerkilencszáznegyvenes évek észak-erdélyi magyar érája idején a Kolozsvár főterén rendezett, a budapesti könyvnapok példáját követő Ünnepi Könyvhéten is szerepelt és jeles hazai meg- erdélyi író társaival együtt ugyancsak sikert aratott.

Sajnos azonban Szabó Zoltán radikális írói-szociográfusi tevékenysége, következetes demokratizmusa, majd a második világháború árnyékában vívott német- majd szovjetellenes szellemi honvédelme – ahogyan ő nevezte ezt – tiszavirág-életű maradt. Ugyan a Szovjetunió világot megté-

veszteni akaró politikája 1945-ben demokratikus színezetű spanyolfalat emelt Magyarországon, és helytartója, Rákosi Mátyás irányítása mellett a (még) demokratikus választásokon győztes nem kommunista pártokat bekényszerítette egy koalícióba. Azonban csakhamar megindult a „reakció” és az „osztályellenség” kiszorítása, felmorzsolása, az azóta világhírré szert tett Rákosi-féle szalámitaktika szerint. Szabó Zoltán is azok közé tartozott, akik kezdetben bíztak abban, hogy a világpolitika kedvező alakulása, no meg a magyar nép többségét kitevők szívós küzdelme és ellenállása feltartóztathatja és elháríthatja az ország elmerülését a szovjet tengerben. Szabó Zoltán is küzdött. Belépett a Nemzeti Parasztpártba, mert máskülönben nem volt esélye közéleti szereplésre. Alapító elnöke lett a (néhány év múlva kommunistává lett) MADISZ-nak és folyóiratának, a *Valóság*nak, a később társutassá formált Demokratikus Ifjúsági Világszövetség alakulási okiratát Londonban magyar részről ő írta alá. Harcolt és harcának voltak is eredményei – mint például bátor küzdelme a nagyhatalmú főideológus Révai ellen egy Bibó-tanulmány megjelentetése érdekében –, de végül egyre világosabban látta a reménytelenséget, hazájáét meg a sajátját. 1949-ben elvállalja Károlyi Mihály követ mellett a párizsi követségen a kulturális attasé tisztét, még rendez néhány sikeres kiállítást, majd a „tizenkettedik órában”, mint ezt Czigány Lóránt megjegyzi, 1949 júniusában disszidál, és Párizsból Londonba utazik.

Szabó Zoltán ezután Nyugaton, főleg Angliában él. Élete utolsó éveit Bretagne-ban tölti 1984-ben bekövetkezett haláláig, azaz életének magyarországi szakasza alig hosszabb, mint Nyugat-Európában töltött évtizedei. Mit írhatott egy hazai falukutató, majd népe érdekében politizálásra kényszerült író és közéleti férfi, ha mind vizsgálati tárgyáról, mind hazájáról le kellett mondania? Mert Szabó Zoltán a hazatérésnek még csak a gondolatával sem élt, semhogy ismét szociográfussá tudott volna válni. Nem volt róla nehéz 1990 előtt „leereszkedően” azt híresztelni, hogy „tehetsége elapadt a hontalanságban”, mint e felfogást

András Sándor idézi két, összesen közel nyolcszáz oldalas gyűjteményes Szabó-kötete *Nyugati vártán* előszavában (2011. 1. kötet. 8.).

Tudatlanság és rosszindulat egyaránt vezethetett ilyen balítélethez, és András Sándor most megjelent nagy jelentőségű munkája ékes cáfolata e tévítéletnek. Nyugaton írt fontos esszék, tanulmányok, vitairatok teljes gyűjteményét találja itt az olvasó, az avatott író és irodalomtörténész András gyűjtésében. Mi a magunk szociológusi távlatából csupán azzal szeretnénk hozzájárulni egy életmű ismertetéséhez, hogy a gyűjtemény mai olvasói számára igyekszünk jobban érthetővé tenni azt a társadalmi struktúrát és azt a regionális környezetet, amelyben Szabó Zoltán írt és alkotott. Igaz, hogy az ő roppant tudását hazájából kikerülve most már nemcsak a „tardi helyzet”, az otthoni magyar sors nyomasztotta. Gondjai európai távlatot kaptak, és gondolatait egyes országokon túl is ható médiumoknak kellett közvetítenniük. Szabó Zoltánnak, az európai magyarnak mint alkotónak *három jelentős változással* is meg kellett birkóznia: Tard és hazája helyett *sok, egymástól távol élő, heterogén magyar – és nem magyar – közösségre* kellett hatnia, *különböző magyar médiumokra volt ráutalva* és főleg: *a témák és a problémák mások és bonyolultabbak voltak, mint Magyarországon.*

Hogy az *első problémakörrel, a nyugati magyar közösséggel, azaz közösségekkel* kezdjük, ezek még fénykorukban is laza, önálló, egymástól független csoportok voltak. A nyugati magyar világ mintegy hálózatot – „networkot” – alkotott, néhány csúcscsal és olykor egy-két fontosabb személyből álló csomóponttal. Szabó Zoltán kikerkeztekor még csak néhány kisebb, a világháborús Magyarország elől kiment, majd demokraták 1945 után disszidált csoportjait találta.

Ám de jött 1956, és a forradalom bukását követően, mint tudjuk, sok-sok ezer magyar menekült nyugatra. Őközülük kerültek ki a magyar hálózat – nyugati Magyar Világról is

beszélhetünk – még említendő csomópontjainak exponensei. Ebben a közegben kellett működnie Szabó Zoltánnak is, kit Cs. Szabó találóan „repülő egyetemnek” nevezett. Találó volt ez azért, mert Szabó egyetemi tanár úrnak oda kellett repülnie a magyar egyetemi „tanszékekhez”. Mielőtt rólok szólnunk, hadd tegyünk két megjegyzést. Egyrészt nem minden említendő csomópont, illetve személy volt Szabó Zoltánnak egyformán intenzív olvasója, hallgatója, híve. Másrészt a legtöbb általunk említendő kör ma már nem vagy csupán csökkent létszámmal és tevékenységgel működik. Mi azonban Szabó Zoltán oeuvre-jéhez szeretnénk társadalmi vonatkozású adatokat fűzni, és: azt állítjuk, hogy az alant felsorolandó adatok nagyon is az ő 1984-ben lezárult nyugati életének keretét képezték.

Szabó Zoltán működésének területi középpontja, egyben az egész magyar hálózat egyik gyűjtőpontja *London* volt. Elsősorban itt élt író-társa és olaszországi disszidálása után végig bensőséges barátja, Cs. Szabó László is. A magyar hálózat angliai szervezeti támaszpontja volt a nemrégiben megszűnt Szepsi Csombor Kör is. Siklós István buddhista költő volt a BBC magyar osztályának a vezetője, és utóbbi minőségében Cs. Szabó – azaz Csé, ahogyan mi, ismerősei baráti szeretettel szívesen neveztük – „főnöke” is. Körükhöz szorosan odatartozott Czigány Lóránt, akinek nagy érdemei voltak a Szabó-életmű gondozásában és kiadásában, felesége, Czigány Magda pedig kiváló művészettörténész. Sárközi Máttyás az Európai Protestáns Szabadegyetem megbízásából – a párizsi Kemény Istvánnal együtt – Bibó Istvánnak az EPMSZ-nél megjelent mind a négy kötetének kiadását gondozta. Angliában él és alkot Gömöri György jeles költő, író és műfordító is. Utoljára hagytuk András Sándort, aki a szegedi bölcsészkaron végezve a forradalom után közvetlenül Angliába megy, együttműködik Szabó Zoltánnal, és mint az arra legilletékesebb személy, szerkesztője Szabó

már említett kétkötetes *Nyugati vártán* című gyűjteményes művének. Már itt is megemlítendő, hogy Szabó Zoltán *Magyar Szó* címmel hetilapot indított, de tervétől hamarosan elvi okokból elállt.

A magyar hálózat másik, tulajdonképpen első helyen említendő gócpontja a *Hollandiai Mikes Kelemen Kör*, mert közvetlenül 1945-öt követően alakult, amikor még híre sem volt 1956-nak. A Mikes megalakulása óta igen élénk kulturális és tudományos tevékenységet folytat, mégpedig egészen napjainkig. Nos, Szabó Zoltán szívesen jött a Mikesre, és tartott előadást. A Mikesnek kezdettől fogva spiritus rectora a közgazdász és református lelkész Tóth Miklós, holland felesége magyarul is jól beszélő jeles művészettörténész, Árpádházi Szent Erzsébet kutatója. Tóth Miklósné azon nagyszámú holland család egyikének leszármazottja, akik az első világháború után sok-sok ínséges magyar gyerek egyikét fogadták be, és ahol a magyar kultúrát a nemzedékváltáson túl is megőrzik. Ha az 56-os menekültek sokszor nehéz sorsára gondolunk, gondoljunk arra is, hogy mennyi segítséget kaptak a számkivetettségben.

London mellett a másik magyar gócpont *Brüsszel-Párizs térsége* volt, ahol igen sok magyar író és politikus tevékenykedett. Itt élt Fejtő Ferenc, itt alakult meg a máig is működő Nagy Imre Társaság, itt élt az 1956-ban, majd azután is fontos nemzetközi politikai szerepet játszó, jeles társadalomtudósként működő Kende Péter, itt jelent meg a Szabó Zoltán által is gyakran frekvált *Irodalmi Újság* Méray Tibor szerkesztésében. Itt élt Karády Viktor szociológus is. És itt élt Gara László, költő és műfordító, a magyar irodalom fáradhatatlan nemzetközi népszerűsítője, akit Szabó is nagyra becsült. De hadd említsük meg Nagy Ernő vállalkozót, aki vidéki, giromagnyi nyomdájában minden magyar nyomdai terméket oly készségesen előállított.

Harmadik magyar gócpontnak kell neveznünk *München*. Itt két csomópontunk is működött, de Szabó Zoltán ak-

tív működése tekintetében csak az egyik volt igazán fontos. Nemcsak az egész szabad világra, hanem a vasfüggönyön túlra is messze hatott a Szabad Európa Rádió, és közvetítette Szabó Zoltán hangját is. Az éter hullámaihoz hasonlítható szerepe volt a nyomtatott tájékoztatási eszközök között a Borbándi Gyula szervezte-szerkesztette (*Új*) *Látóhatár*nak. Felbecsülhetetlen fontosságú szellemi termékeket hozott ki, Szabó Zoltán tollából is. Ezek a munkák Molnár József Aurora nyomdájából kerültek ki. „Napjaink Misztótfalusijának” munkája nélkül bizony Szabó Zoltán életműve sem nyerhetett volna olyan tetszetős, áttekinthető formát és külalakat, mint amilyennek azt ma megismerhetjük. Itt él és alkot évtizedek óta K. Lengyel Zsolt, az Ungarisches Institut igazgatója is. – A másik müncheni gócpontot a nyugati katolikus magyarok egyházi és társadalmi intézményei és egyesületei jelentették. Egy fontos példa: Itt működött egészen a közelmúltig a Katolikus Magyar Egyetemi (Értelmiségi) Mozgalom a (KMEM), mely nélkül nem alakult és nem működött volna a magyar protestánsokkal együtt a Békés Gellért vezette és évtizedeken keresztül olyan eredményes magyar ökumenikus mozgalom, melynek éves találkozóin Szabó Zoltán is részt vett. – És mint a magyar tudomány és kultúra világának unikumát nevezzük meg: Münchenben jelent és jelenik meg Boór János alapítókénti és máig tartó szerkesztésében a *Mérleg* katolikus szellemű, de ökumenikus nyitottságú világnézeti folyóirat. A szerkesztő bölcsességének és ügyességének köszönhetően a *Mérleg* kezdettől fogva Magyarországon is terjeszthető volt.

Svájcban két magyar csoport is működött a nyelvhatárokat követve, de a magyar kapcsolatokat szorosan fenntartva. A német Svájcban Bárczay Gyula, Kovács Andor, Szöllősy Árpád, Szöllősy Pál voltak kiemelkedő személyiségek. Ők alakították 1969-ben a genfi Tóth Jánossal együtt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemet, mellyel Szabó Zoltán is szoros szellemi kapcsolatban állt. A francia

Svájcban működött Löökkös Antal író, az imént említett Tóth János nemzetközi jogász, aki az emberi jogokról írt könyveket, és a magyar ügyeket nemzetközi fórumokon is képviselte. Itt élt Molnár Miklós, aki 1956-os szereplése után történészprofesszorrá képezte át magát és egy kiváló magyar történelmet írt, no és Luka László pszichiáter, aki napjainkig rendszeresen megrendezi Genfben a nemzetközi jelentőségű Dies Academicust.

Regionális ismertetésünk végén hadd említsünk meg néhány olyan súlypontot, mely ugyan a magyar hálózat működésében nem játszott döntő szerepet, de ahol több értékes magyar képviselte Ötvenhat szellemét, és ahol Szabó Zoltánnak mindenesetre olvasói és hallgatói voltak, ha általában nem is volt külön orgánuma.

Ausztriában a bécsi Szépfalusi István több evangélikus, ökumenikus és világi közösséget alapított és mozgott, egyik alapítója volt a Szabadegyetemnek és lelkes híve és propagátora Szabó Zoltánnak. Harmat Pál ausztriai orvos-pszichiáter írta és jelentette meg a Szabadegyetemnél Freud-Ferenczi témájú pszichoanalízis-történetét akkor, amikor ez az egész témakör Magyarországon még tabu volt. Igen nagy létszámú volt a Svédországba szakadt magyar közösség, ami azonban a publikációkat illeti, helyi jelentőségű közlemények sorozatán kívül nem okozott különösebb feltűnést. Személye által kivételt képez Vajta Vilmos, aki teológus professzorként nemzetközi rangú és súlyú exponense volt az ökumenikus mozgalomnak. A Norvégiába szakadt magyarok között két jeles személyiséget kell megemlékeznünk: Terray László fáradhatatlanul tevékenykedő és szervező evangélikus lelkészt és Sulyok Vince író- és költőt, a magyar irodalom és kultúra avatott skandináviai fordítóját és terjesztőjét.

Szabó Zoltánnak működési terület szerint csoportosított aktív vagy passzív szereplési helyszíneit ismertettük. Hátravan még azonban, hogy két Nyugat-Európában *terü-*

leti megkötöttség nélkül napjainkig is eredményesen működő 56-os szervezetünkről is említést tegyünk – különösen mert Szabó Zoltán mindkét szervezetben tartott jelentős előadásokat és dolgozott publikációs orgánumaik számára. Az egyik a menekült protestáns lelkészek és diákjaik által 1960-ban Norvégiában alakult és Nyugat-Európában körbejárva konferenciázó Európai Magyar Evangélium Ifjúsági Konferencia (EMEIK), a másik az EMEIK-ből 1969-ben kivált Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Az EPMSZ ugyan Svájcban alakult 1969-ben és székhelye formálisan mai napig Svájcban van, de tevékenységével – éves találkozóival, mai napig több tucat kötetkiadvánnyal – egész Európát behálózza, és Szabó Zoltán szellemi iránymutatásának rendkívül sokat köszönhet.

E két vándoréleletet élő, mintegy területen kívüli szellemi központunkon kívül van végezetül a magyar ötvenhatosok között két magányos, különösnek is nevezhető sorsú menekült. Megemlítjük Sente Imrét, a kiváló *Kalevala*-fordítót, aki 1956 után Finnországban próbált új életet kezdeni, mígnem a szovjetek megsokallták ottlétét, és oda hatottak a finn hatóságoknál, hogy – ó, szovjet mintájú semlegesség! – Sente Imrét kiakolbóltották az országból. Ilyesmi nem érhetette Csokits János jeles költőt, aki önszántából olyan helyen folytatta életét és írói tevékenységét, ahol senkit sem zavart, és ez Andorra volt.

Szabó Zoltán tevékenységének, közösségeinek kerületi lokalizáltsága szerinti szemrevétele után vegyük most számba második tényezőként rendelkezésére álló, általa frekventált *publikációs orgánumokat*. Közülük gócpontjainak tárgyalása során néhány – *Irodalmi Újság*, *Látóhatár*, *SZER* – már említésre került. A publikálásra is hasonló volt a jellemző, mint ami Szabó nyugati közönségére, és ez bizony nem volt „Tard” Magyarországa. Ahogyan Nyugaton irodalombarát magyar csoportokat szétszórt helyek sokaságában kellett felkeresni, úgy írásbeli és auditív orgánum is sokféle

volt. Bár Szabó Zoltán szellemi autoritása nyilván érvényesült, de ebből feltehetőleg még nem következett minden további nélkül a szerkesztőségekkel való könnyű boldogulás. A „repülő egyetemnek” nemcsak olvasói, hanem szerkesztőségek felé is kellett néha repülnie.

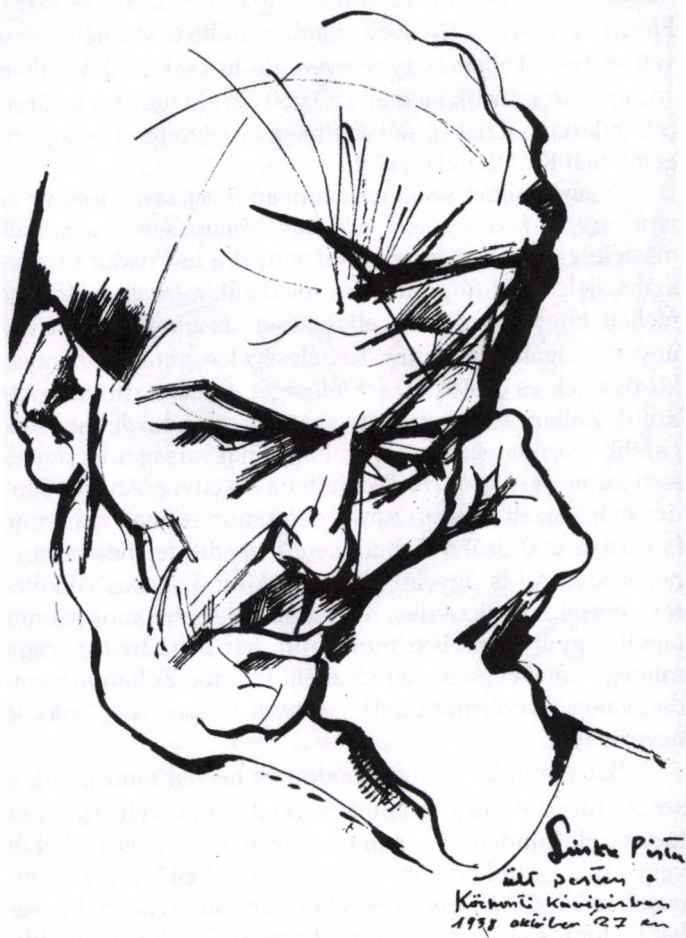
Mik voltak Szabó Zoltán legfontosabb publikációi, illetve publikációs médiumai? Nyugati élete nehézségeire, viszontagságaira e tekintetben talán a legjellemzőbb, hogy jelentős otthon írt szociográfusi munkái közül odakint csak egyet tudott kihozni, s ez az 1942-ben a Nyugatnál kiadott *Szerelmes földrajz*, mely a washingtoni – magyar – Occidental Pressnél (Papp László–Csicsery Rónay István) jelent meg 1964-ben újra. Egyrészt sajnálatos, hogy Szabó Zoltán fontos hazai munkái közül Nyugaton csak egy tudott megjelenni, az is az Egyesült Államokban – egy spanyolországi nyomda munkájával. Másrészt örülni kellett – és örülni kell utólag is –, hogy ez az annyira jellegzetesen magyar, Szabóra különösen jellemző, szépirodalmi zsenialitását is érvényesítő munka, melyben a magyar tájak és vidékek meg a magyar szellemiség minden szépsége felragyog, egyáltalán az odakinti olvasók kezébe kerülhetett.

E kivételes tényt leszámítva Szabó Zoltánnak csak odakint írt, első kiadásos munkáiról beszélhetünk. Elsőnek Szabó Zoltán két tanulmányát említjük. A demokratikus, haladó Magyarország egyik szellemi nagyságának munkásságát jellemezte bevezetőben két mélyenszántó tanulmányban: Bibó István *Harmadik útjához* (London, 1960) íródott az első, majd a Szabadegyetem kiadásában megjelentetett négykötetes *Bibó-összegyűjtött* (Bern 1981 és köv.) kiadást fémjelezte ennek első kötete elé írt esszéje – Szabó Zoltánnak két önálló tanulmánykötete jelent meg, mindkettő a Szabadegyetem kiadásában. Az első kötetben *Ősök és társak* címmel (Bern, 1984) Szabó Zoltán negyven év válogatott írásait gyűjtötte egybe Czigány Lóránt, a szerző által még autorizálva, de sajnos már posztumusz kiadásként. A *Terepfelverés* (Bern,

1987) pedig három nagy, súlyos esszét tartalmaz. Az első tárgya az 1944–45-ös korszakváltás, a másik kettő más-más időpontban 1956-ra tekint vissza.

De vessünk most egy pillantást Szabó Zoltán folyóiratokban és hírlapokban megjelent írásaira. Amint ez a *Nyugati vártánt* áttekintve kiderül, Szabó a rádiókon kívül több és meglehetősen változatos jellegű publikációs orgánumot vehetett igénybe (kellett igénybe vennie), feltehetően a legtöbb akkoriban létezőt. Ez azt is jelzi, hogy sok hírlap létezett, bár korántsem annyi, mint ahány közösségre utaltunk. Ha nem számítjuk be Szabó Zoltánnak a rádiókban elhangzott közleményeit, úgy két orgánum emelkedik ki: Szabó Zoltán szinte egyforma sűrűn szerepelt az *(Új) Látóhatárban* (több mint 40-szer), és majdnem ugyanolyan gyakran az *Irodalmi Újságban*. Ezenkívül többször írt az *Útitársba*, az EMEIK lapjába, és a már említett, korán megszűnt *Magyar Hírekbe*. Továbbá egy-két alkalommal írt a következő sajtóorgánumokba: *Nyugati Hírnök*, *Szemle*, *Magyar Hírlap*, *Magyar Füzetek*, *Magyar Szó* és *Külhoni Szövegtár* (Boston).

Hadd zárjuk le ezt a szakaszt egy együttműködés felidézésével, melynek eredménye egy fontos publikáció létrejötté volt, bár itt Szabó Zoltán nem szerző, hanem kezdeményező és közvetítő volt. Szabó Zoltán egy alkalommal rövid üzenetben arra kérte az ifjú Kodolányi Gyulát, hogy keresen fel a budapesti angol intézetben egy Crick nevű éppen odaérkező professzort. Kodolányi Gyula ezt gondolkozás nélkül megtette, és sikerült az angol intézetben ezt a bizonyos Crick urat megtalálnia. A jövetel és a megismerkedés célja az volt, hogy Kodolányi közvetítőként és tolmácsként megismertesse Crick professzort Bibóval, aki szerette volna magyar nyelvű nemzetközi jogi-politológiai kéziratát kijuttatni, lefordíttatni és megjelentetni. Ez a szovjetek uralta világrészben tiltott, sőt életveszélyes, de sikeres akció volt. (I. Bibó: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. Harvester Press, 1976). E konspiratív együttműködésről a

SINKA ISTVÁN, 1938. OKTÓBER 27-ÉN

*Magyar Szemlé*ben olvashatunk, (2011, 11–12, 18. és köv.). Ebben az összeesküvésben minden említett személy részt vett és részt kellett hogy vegyen, de itt csak Szabó Zoltán szerepét szeretnénk kiemelni. Ő volt az, aki tudott a kézirat-ról, felkutatta Cricket, felkeltette az érdeklődését és egyengette útját Kodolányi Gyulához.

Szabó Zoltán számára azonban *a heterogén magyar és nem magyar közösségekkel való kapcsolattartás meg a médiák másfélesége* mellett minden bizonnyal a harmadik problémakör jelentette fő gondját és feladatát: *a témák sokfélesége* mellett hogyan tudja fő célkitűzését, *az európai magyarság* ügyét szolgálni. A témák sokféleségét – amint a magyar közösségek és a médiák sokféleségét is – az tartotta össze Szabó Zoltán számára, hogy magyar maradt, de egy magasabb, európai szinten, úgy, hogy magyarságát az *ügy és saját személye európai voltában* juttatta érvényre. András Sándor már idézett *Nyugati vártán* című munkájának már címe is sűrítve utal Szabó Zoltán élete második felének céljára: népét kívülről is figyelni, őrizni. E kitűnő vaskos kétkötetes – esszék, publicisztika, recenziók és jegyzetlapok szerint tagolt – gyűjteményben mindenütt, bár néha halkán vagy mintegy „mellékesen” felfedezhetjük Szabó Zoltán fő mondanivalóját: vezérmotívumát „*európai magyar világ*”-nak is nevezhetjük.

Bár e munka számos módon és helyen tanúskodik a szerző roppant világirodalmi és -politikai műveltségéről és tudásáról, mindenütt – nemegyszer más és más távlatból vagy csak a sorok között – felcsendül, felsejlik a *vezérmotívum*. Szabó Zoltán mindenekelőtt európai távlatából is sokat és fontos dolgokat ír hazai barátairól és közös ügyükben harcostársairól: Illyés Gyuláról, Bibó Istvánról, Németh Lászlóról és megértő hangvétellel Veres Péterről is. Igen közel áll hozzá Tamási Áron, nagyon sokat ír róla. Erdélyről különben is ír, így Nyugatról is figyeli és méltatja a fiatal Sütő András korai írásait. De ír a magyar történelem euró-

pai rangú és sorsú vezéralakjairól is, mint Rákóczi Ferenc, Eötvös József és Teleki László. Azután az ő korában Európában élő magyar barátaihoz, menekülttársaihoz, közösségeihez mint a magyarság európai oszlopaihoz fordul: így szerepel Cs. Szabó László, Gara László, Méray Tibor és Révai András, akiről Szabó megállapítja, hogy mindig angolul írt, de mindig magyar gondolatokkal. Szabó Zoltán komolyan foglalkozik azokkal a forradalom kapcsán Nyugatra menekült magyarokkal, akik Európában magyar szervezetekben kívántak élni, szervezeteik nevében is vallották magyarságukat (EMEIK, EPMSZ), és mai napig főleg Nyugaton működnek. Szabó Zoltán következetesen dolgozott a nyugati magyar könyvkiadás ügyének érdekében is.

Az európai magyar világ ügyeinek szolgálatához végig hozzátartozott az odafigyelés *magyar ügyeket pártoló nem magyar európaiakra*. Általában meg lehet állapítani, hogy Szabó Zoltán a „magyar vártán” minden magyar vonatkozású fejleményt és eseményt következetesen figyelt és értékelt. Ráirányította figyelmüket gondjainkra, ébren tartotta őket hazánk helyzete iránt. Szabó Zoltán egyik fő feladatának tartotta, hogy kölcsönös rokonszenvet ápoljon és jó kapcsolatokat tartson európai barátokkal, így például többször megemlékezik és ír hazánkban működött angol és francia diplomatakról, kultúrattasékról, egyetemi oktatókról, akik az országból való távozásuk után is változatlan rokonszenvvel kezelik ügyeinket, a magyarok és a magyar ügyek barátai. De Szabó Zoltán minden odakinti magyar vonatkozású kulturális eseményre is felfigyel és tudósít róluk, legyen az Bartók-hangverseny, Budapest-fotókönyv, képzőművészeti tárlat vagy akár magyar képeslapgyűjtemény. Megtekint – és bírál is – Nyugaton bemutatott magyar filmeket, kritikus tekintettel figyeli az otthoni irodalom útját. Azt már említettük, hogyan segítette Bibó egy fontos munkájának angliai kiadását.

De Szabó Zoltán sokat foglalkozik kiváló művészekkel is, lásd tanulmányát többek között Salvador de Madariagaról,

Orwellről, Goyáról. Itt nekünk szánt példaadásnak tekinthető mondanivalója a művészi kiválóság ábrázolásán kívül az emberi nagyság, az elvekhez és célokhoz való ragaszkodás, a politikai meg nem alkuvás ábrázolása.

Szabó Zoltán az olvasóinak azonban nem mindig csak felelősség vállalására szólító komoly tanulmányokat nyújt. Teret ad a szépirodalmárnak is: leír például politikamentes elbeszéléseket, magáncélú utazásokat is, és olvashatjuk egy novelláját meg egy igen szellemes, fantasztikus szatíráját is. És az is tetszhet az olvasónak, hogy Szabó Zoltán nagy *Németh*-tanulmányában hosszan idézi Németh László jó barátjának, Gulyás Pálnak Némethet kitűnően, humorosan torzító és gunyoros verses szatíráját, a *Tervehalmozót* (I. kötet 101. és köv.). Németh László nem bánhatta kifigurázását, hiszen közölte Gulyás Pál írását. Szabó Zoltánnak is tetszhetett, hiszen ő is közölte. Így volt ezzel, gondolom, András Sándor is. Mi meg, ha olvassuk, kétszeresen is örülünk: Örülünk, hogy íme, Szabó Zoltán, egy komoly és felelősségteljes tudós rendelkezett humorral, az élethez szükséges e nagyon fontos tulajdonsággal is. És örülünk, hogy nemegyszer keserves, sőt szomorú európai létünkben derűre is van azért ok.

Az 1984-ben elhunyt Szabó Zoltán nem érthette meg a rendszerváltást hazájában és azt, hogy „elapadt tehetsége” helyett most már gazdag nyugati életműve is elkerülhet a hazai olvasókhoz is. Az agyonhallgatás helyett megindult otthon a nyilvános elismerés és tiszteletadás barátai és tisztelői, nagy nemzetközi közönség közepette. 2011 decemberében a *Nyugati vártán* megjelenésének időpontjára kettős ünnepséggel tisztelegtek az író előtt. Először a pesti Visegrádi utcában emléktáblát állítottak fel annak a háznak a falán, ahol Szabó Zoltán ifjúkorában lakott. A beszédeket és kísérműsorokat nagyszámú közönség kísérte figyelemmel, ott volt a tardiak küldöttsége is népviseletben. Ezután egy

közeli előadóteremben történt a *Nyugati vártán* első példányainak átnyújtása az íróval foglalkozó jeles előadók beszédeinek keretében. A tudományos műsort a tardiak kórusának szereplése követte. Az est baráti hangulatú bezárásáról is a tardiak gondoskodtak: a szépszámú közönséget bőven megvendégelték magukkal hozott meleg étellel, itallal.

2012. június 5-én pedig nagyszámú tisztelője vett részt a Visegrádi utcában a Szabó Zoltán századik születésnapjáról megemlékező koszorúzáson.

BALLA BÁLINT

NEMZET ÉS BALOLDAL

Jegyzetek a Beatrice apródjai margójára

1. rész

1

A mikor annak idején, az 1970-es évek végén a *Kortársban* megjelent, folytatásról folytatásra különös izgalommal vártam Illyés Gyula *Beatrice apródjai* című regényének aktuális részeit. A forradalmakban vállalt szerepe miatt fogságba került tanáruk kiszabadításán töprengő fiatalok igyekezete nem nagyon tett kíváncsivá. A mozgalmi munkát végző ifjú áhítatos szerelmének rezdülései, az érzékiség éteri és vas-kos részeinek, a kor szerelmi életének sajátosságairól rögzített megfigyelések sem kötötték le érdeklődésemet. Még az a nyelvteremtő erő is hidegen hagyott, amellyel Illyés túl a hetvenen megújította prózastílusát.

Nem azért, mintha nem érdemelte volna mindez a legnagyobb figyelmet. De az adott időszakban sokkal izgalmasabb volt, amit Illyés a megélt történelemről mondott. Múltszemlélete, az annak jegyében ábrázolt, 1919-cel induló események értelmezése, a nemzeti történelem sajátos, akkor más által itthon megfogalmazhatatlan értékelése a regény minden más értékénél érdekesebb volt. Az, ahogyan a Tanácsköztársaság és a rákövetkező ellenforradalom megjelent ebben a regényes visszaemlékezésben. De nemcsak viszonylagosan, nem csak a közeg miatt. Illyés látásmódjának eredetisége a 20. századi magyar történelmet nemcsak más fénykörbe vonta, hanem – ez sejthető volt korábban is – hat évtizeden át maga is a korszakot jellem-

ző, formáló, kifejező tényező volt. A *Beatrice apródjai* című regény így nemcsak tárgyát és megírása idejét, hanem az Illyés-életmű rendjét, értelmezését tekintve is kiemelkedően fontos mű. Középpontjában az alkotója életútját meghatározó kérdéskörrel: a nemzettel és a baloldalisággal.

Történetének és megszületésének két idősíkját tekintve ez több mint érthető. A 20. századi magyar politikai rendszerek, mind a Horthy-éra berendezkedése, mind a rá következő kommunista rendszer, történhetett bármi, alapjában véve 1919-ből származtatták magukat. A hetvenes évek végének olvasóját a regénynek főként az akkoriban regnáló rendszerrel való viszonya izgatta. Merthogy azt legitimációs önmítosza az első magyarországi proletárdiktatúrához kötötte.

Ezt már kisiskolás koromban tapasztalhattam. Rendre behívtak osztályunkba (és a többibe is) néhány rezgőfejű aggot. Ők voltak a veteránok. Nem voltak még nagyon öregek, de igyekeztek illően szenilisek lenni, hogy amennyiben valami rosszat (nem az aktuális irányvonalhoz illőt) mondanának, akkor hanyatló emlékezetükre hivatkozhasanak. Ezek a megélhetési emlékezők összességükben inkább megmosolyogtatóak voltak, mint a hősiesség példaképei. A gondosan elképzelt didaxisban világos feladatuk volt. Már pusztán korukkal is azt sugallták, hogy a hatályban lévő rendszer magyar gyártmány, még a szuverén Magyarországon készült, és nem a (szovjet) Vörös Hadsereg nyomán ide érkezett moszkvai exportcikk. Ezt különösen érthetővé tette, hogy 1959-ben kezdtem iskolába járni. Akkoriban még tapintható közelségben volt az a forradalom, aminek emlékét egy negyven évvel korábbi eseménysor (állítólagos) részeseivel kellett elfelejtetni. Ha pedig 1919 eseményeit sikerül forradalomnak elfogadtatniuk, akkor már közel járnak ahhoz, hogy 1956 *ellenforradalomnak* bélyegzése is elfogadható legyen.

Így nemcsak a kötelezően „dicsőséges”-nek mondott Tanácsköztársaság oly sokat emlegetett mitikus 133 napjának megítélése volt a tét. Ugyanilyen fontos volt a rákö-

vetkező, a kommunista puccs következményeit fölszámoló időszak ellenforradalomnak minősítése. Ahogyan kötelezően láttatták: az ellenforradalmi rendszer kénköves bűzét árasztó Horthy-éra eszerint a fehérterrorban született.

Az iskolához, ahova jártam, közel volt egy olyan elhanyagolt épületemb, amelynek szoba-konyhás, közös vécés vasutas- és munkáslakásai és környezetük éppen olyanok voltak, mint amilyenek Illyés a város egy másik részén negyven évvel korábban Beatrice lakóhelyét leírta. Zömükben ugyanolyan fél-lumpen család húzódott meg, jó néhányuk nem a kommünben vett részt, hanem 1956 forradalmában. Gyerekeik – osztálytársaim – így nem voltak ideális alanyok a magát görcsösen konszolidáló Kádár-rendszer propagandája számára. Így a tizenkilences veteránok fölvo-nultatása már az alsó tagozatosok ideológiai nevelésében is mérsékelt sikerrel járt: még azoknak a körében is egyértelmű lehetett az ellenállás, akik kétségbevonhatatlanul olyan családok sarjai voltak, akik nevében a proletárdiktatúra működtette magát. A polgári-értelmiségi származású gyerekek – én is – már megtanulták a hallgatás parancsát.

Egészeben, úgy érzem, nem nagyon fogott rajtunk a Horthy-rendszerrel sulykolt kép. Annál kevésbé volt hihe-tő, minél inkább igyekeztek elfogadtatni velünk. A rozoga, kevésbé megnyerő nyugdíjasok emlékezései a legkevésbé sem hatottak hitelesen.

Abban azonban alighanem mindenkitől különböztem, amit otthon hallottam a Tanácsköztársaságról és a rákövetkező korszakról. Egyik nagyszülőm osztálytársával Szamuely vagy Cserny József terroristái végeztek. Ettől azonban nem szerették jobban egyik szülői ágon sem a két háború közti világot, noha kétségkívül az úri középosztályhoz, annak is felső részéhez tartoztak (egyfelől származási, másfelől anyagi értelemben). Apám, aki 1923-ban született, a pártállamról való lesújtó véleményét foglalta össze azzal, hogy azt utálja benne a legjobban, hogy még a Horthy-érát is meg lehetett

benne szeretni. (Más összefüggésben azt tartotta a szocialistának mondott rezsim egyetlen érdemének, hogy a megelőző két évtized berendezkedésének felszámolásával eltakarított olyan torz beidegződéseket is, amelyektől másként nem lehetett volna soha megszabadulni. Ez a véleménye nagyjából egybeesett Bibó és Németh László ítéletével...)

Ha Kun Béla uralmát nem sikerült is a pártállamban a nemzeti dicsőségtablára illeszteni, a Horthy-rendszer a többség szemében ma sem örvend igazi elismertségnek. Ez magyarázható a kommunista propaganda agymosásának eredményeként, de aligha csupán azzal: az a rendszer kevesek emlékezetében hagyott pozitív nyomokat. A magyar irodalom színe-java lényegében egységesen nem szerette: Krúdytól Kosztolányiig, Máraitól Szabó Dezsőig, Móricztól Füst Milánig, József Attilától Babits Mihályig. Hogy az e kérdésben egyetértő népi tábor és urbánus antagonistáit ne is emlegessük.

„Ha már számlálhatatlanul dől a történelmi vád (és rágalom), egyre kevesebb azok száma, akiket okkal érinthet; de egyre növeli azok számát, akik e megvádoltakat a szívükbe fogadják. (...) A fehér ellenforradalom nemcsak a vörös Kun Bélát és vele Károlyit lökte holmi gyehennába. Elátkozta Ady szellemét, el az élő Babitsot, Móriczot, Bartókot, Kodályt, Csókot, Ferenczyt, alig volt érték – hogy most csak a művészeteket nézzük –, akin nem látott pokolkormot. (...) Magára adó szellemi ember (s főleg fiatalember) csak azokhoz az útmutató táblákhoz igazodhatott, amelyek első sorában a fenti nevek álltak” – erősített e képre Illyés a *Beatrice*-ben.

A kormányzó nevével jelölt kort tehát aligha lehet utólag megdicsőíteni. De a kommunista propaganda torzításaival szemben, hamis vádjai alapján született ítéleteivel szemben indokolt rehabilitálni. Nem azt, ami védhetetlen; a nemzetet. Tudva, hogy az ellenforradalmi rendszert, ahogyan az büszkén nevezte magát, nem csupán vérgőzös marxista propagandisták feketítették be. Áttekintve a húszas évektől

tartó korszakok természetét, úgy vélem: a két háború között baloldalinak, utána pedig jobboldalinak kellett lennie annak, aki felelősséget érzett a nemzetért, akinek fontosak voltak az emberi jogok és a demokrácia. (Ezúttal ne bonyolódjunk be az oldalak már akkor is homályos, ma pedig szinte értelmezhetetlen meghatározásának kérdésébe.)

Illyés következetességének háttere a hatalmi rendszerek természetének következetlensége. Így életműve megítélése gondot okozhat mindazoknak, akik megszokták, hogy politikai oldalakban, ideológiai doktrínákban gondolkozzanak. Ezért lehettek évek, amikor nemzeti elkötelezettsége tette elfogadhatóvá baloldaliságát, majd ezzel kellett takarítani példás következetességgel vállalt nemzeti elkötelezettségét. Mára ismét kikezdzhetetlen magyarsága, az, ami esetenként sokak (nem mindenki!) szemében mentsége baloldaliságára...

Indulásának baloldalisága egyértelműen 1918–1919 forradalmi mozgalmaihoz kötődik, de valójában a háború előtti, szervesen fejlődött, nem az osztályharc elméletére, hanem a nemzeti sorskérdések iránti felelősségre épülő, Ady életművével jellemző baloldaliságban gyökerezett. Amiben olyan értékek kaptak meghatározó szerepet, amelyek a kommunista irányba elment magyar baloldal számára 1919 után nemcsak közömbösek, hanem gyanúsak lettek, amelyeket eleve elutasított. (Hatalomra kerülve pedig üldözött.) A *Beatrice* Illyés Németh László-i értelemben vett szerepe formálódásának szempontjából döntő szakaszát ábrázolja – az idős író reflexióival kiegészítve.

2

A kommunisták hatalomtechnikájából következett, hogy szívesebben nevezték magukat inkább szocialistának. Azzal is csak szűkebb körben dicsekedtek, hogy rendszerük lényege:

a proletárdiktatúra. Arról viszont gondoskodtak, hogy a helyzet mindenki számára félreérthetetlen legyen. Tudták, hogy a kategória szerethetetlen. A proletár szót, amiként a proletár létet, még a munkások sem érezték a magukénak. A diktatúra kifejezés pedig kifejezetten riasztó. (Így jelölte aztán a proletárdiktatúra fogalmát a szocialista demokrácia kifejezés.)

A pártállam ideológiai megtámasztásán dolgozó történelmi irodalomban a kommün az első magyar munkásállam fedőnéven a Dicsőséges Tanácsköztársaság nevet is viselte. Csak esetenként merült fel vele kapcsolatosan, hogy elidegeníthetetlen lényege a proletárdiktatúra volt. A szovjet hadsereg védelmében helyi hatalmát gyakorló kör e történelmi előzmény örökösének tekintette magát, hogy elhessentse magáról azt a vádat, miszerint itt egy moszkvai akaratot teljesítő bábkormány uralkodik.

Azt jól tudták viszont, hogy diktatúra és terror összetartozása letagadhatatlan. Ezért igyekeztek a kifejezésekkel óvatosan bánni. A terroristák testvérisége a történelmi tapasztalatban is tükröződött. „Vörösteror, fehérterror. A legfélelmetesebb bennük, amiért »történelmileg« is van hatásuk, hogy igenis, eredményes eszközök. A fehérkülönítményesek akasztásai még 1945-ben is riasztották az embereket a kommunisták kínálta földfoglalástól. A Lenin-fiúk 1944-ig ható rettegést oltottak be a szovjetektől. Történelmi sokkhatás is befolyásolja az idegzetet” – jegyezte naplójába Illyés a *Beatrice*... írása idején.

A történelmi sokkhatás nemcsak a történelmet túlélőni akaró társadalom gondolkodására hatott, hanem az írókére is. Nem sok szépírói alkotás született a forradalmakról. A kevés irodalmi értékű mű nem a későbbi hatalom eszmeiségéhez igazodva íródott. Szabó Dezső, Kassák, Fekete István, Németh László, Babits, Veres Péter nagyon másként látta a történeteket, mint ahogyan a hatalom láttatni akarta, és nemigen tudott mit kezdeni azzal az erkölcsi emelkedettséggel sem, ahogyan Füst Milán az *Ádvent*ben a bosszú ellen

szólt. Móricznak a *Légy jó mindhalálig*ban közreadott belső drámájából pedig általános iskolások kötelező olvasmányaként kompromittált ifjúsági regény lett. (És akkor nem szóltunk Herczeg Ferencről vagy Tormay Cécile és mások másfajta kurzusregényeiről...)

Még az olyan fémjelzett kommunisták, mint Sinkó Ervin vagy Lengyel József sem feleltek meg az aktuális szempontok szerinti elvárásoknak. A „dicsőség” hiteles tanúinak vallomásaiból szellemi dugáru lett. Azt persze inkább csak sejteni lehetett, mint kutatni, hogy a korai magyar kommunisták soraiban a fehérterrornál nagyobb pusztítást tett a sztálini terror – mert az emigráció kalandozása végén Moszkvában keresett menedéket. Sztálin elől azonban már nem volt hova futnia.

A *Beatricében* Illyés hat évtizeddel korábbi történeteket leírva nem törődött a párttörténet szempontjaival (hacsak annyiban nem, hogy szembe menjen velük). Könyve abba az átfogó elemzést eddig nem kapott, kétségkívül heterogén regényfolyamba illett, amely a *Kora tavasszal* kezdődött, és amelyből a legnagyobb sikert alighanem a *Hunok Párisban* aratta. Utóbbi a *Beatricével* összevetve Tamás Attila így ír: „Illyés prózáján belül a *Hunok Párisban* mutat legközelebb-ről rokonságot a *Beatrice apródjaival*. A kettő közül korábban született regénynek határozottabb a cselekményvezetése, s bizonyos, hogy ilyen értelemben a szerkezete is. Nemcsak történelmi elemzéseivel gazdagabb azonban annál: összetettségével és csomópontjainak megrajzolásával a később írt könyv mutatkozik erőteljesebbnek.”

Illyés önéletrajzi elemekre épülő regényeivel a 20. század nagy szellemi pereihez ad tanúvallomást. Emlékezve sem krónikát fogalmaz. A regényforma képlékenységét és az emlékezetében rögzített regényes elemeket használja föl ahhoz, ami több mint a történészek tárgyyszerűsége: „igazából nem történelmet hivatott ábrázolni bármely önéletrajz, hanem történelmi levegőt. Írója arcmásán kiváltképp” – írja.

A *Beatricében* sok okból fokozott hangsúlyt kap a történelem, áthatja a regény művészi megformálását, külön nyomtatókkal jelenik meg drámai tudatosságú, önálló történelmi esszékként olvasható intermezzóiban. Domokos Mátyással beszélgetve jegyezte meg Illyés a korról született művekkel, íróikkal kapcsolatosan: „nem merték... kimutatni, mennyire belelátanak a lelkekbe is, és mennyire belelátanak a történelembé is. Itt-ott a hősök szájába adtak egy-két mondatot, holott az lett volna az »izgalmas«, ha bele tudták volna fűzni mindezt szervesen a regényükbe is. Nem tudom, nekem sikerül-e?” De Illyés számára e művészi kihívásnál is fontosabb volt egy másfajta felelősség: „A magyar szellemi élet mindmáig nem ábrázolta a gyökereit a magyar nép tragédiájának. Úgy vesszük például, hogy 1918–19-ben csak úgy elbuktak a forradalmak, kitört a fasizmus, s Magyarország egyik napról a másikra végzetesen ellenforradalmi lett. A félreértéseknek, félremagyarázásoknak, rágalomnak olyan halmaza van itt, hogy a magyar szellemi életnek a tudata valósággal elhomályosodott bele. Regényemben nem röstelltem egypárszor már-már tananyagként elmondani, miként került ellentétbe sok összefüggés azáltal, hogy a forradalom megbukott, a forradalmárok kimenekültek. Ők maguk zavarosan ábrázolták kintről, hogy mi is történik bent a magyar néppel.”

Ez az árnyalt és tapintatos megfogalmazás azt rejti, hogy a regény történelmi leckéjének célja nem egyszerű tanúságtétel, hanem a hamisítás szövetének széttevése. Nem akármilyen feladat és vállalkozás akkor, amikor a hamisítók határozottak meg a nyilvánosság határait.

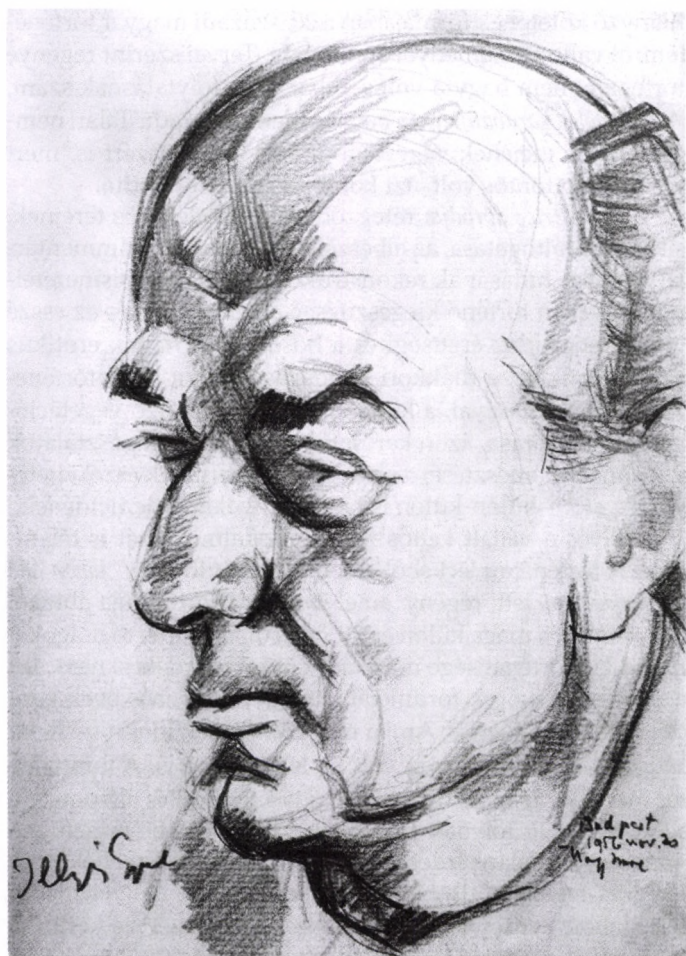
Azzal a hat évtizeddel, amivel Illyés eltávolodott a megélt eseményektől, a konkrét emlékek körvonala homályosabbá, a folyamat megítélése határozottabbá vált. Az író jelzi, hogy emlékezésének van egy másik, nem személyes dimenziója: „Emlékeket idéznék ezeken a lapokon. Vonalról vonalra? Ez annyi lenne, mintha percről percre való

pontosságot volna merszem vállalni. Ez képtelenség. Hűségre törekszem. Egy lényeg, egy-egy bennem tudatosult (vagy tudatosuló) kép »kivetítésére«: papírra rögzítésére, mások szeme elé. Gyönyörködtetésül? Inkább okulásul, ezúttal még fokozottabban.”

A *Beatrice*, már ennyiből is világosan látható, nem kevés műalkotáson túli fejtörést okozott írójának, bár maga a cenzurális akadályoztatás is műfaji gonddá vált. A regény megírásának legfőbb oka tehát, hogy „okulásul” szolgáljon, jegyzi meg a regényből kibeszélve. Csoóri Sándor tanúja volt Illyés alkotói vívódásainak. Fájdalmasan szép nekrológiában tehát igencsak hangsúlyos helyen emlékezik erre. „Emlékszem egy sok szálból összefont monológjára. Ekkor már készülgetett a fejében a *Beatrice apródjai*, de mielőtt nekiült volna írni, műfaji gondjai támadtak. (...) Írjon ő is szabályos vagy szabálytalan nagyregényt a Tanácsköztársaság összeomlása utáni időkről? És írja úgy, ahogy ezt egy hőmpölygő elbeszélés rendje és talányossága megkívánja? (...) Nem, ilyen részletező és leíró regényt a világért sem írna! Egyrészt mert unná, másrészt mert a »mi vidékünkön« mások az igények és a követelmények. Az írók másutt – például Dosztojevszkij, Thomas Mann, Camus – a lélek tudománya előtt törték mindig az utat. Ezzel szemben a közép-európai írók, de különösen mi, magyarok, a történelem tudománya előtt törjük. Ezért aztán a korszakokat átröngenező műnek egyszerre kell dokumentumhitelesnek lennie, és lábon álló szépirodalomnak is.”

Vagyis a *Beatrice apródjai* több mint csak emlékezés: a hetvenes évek végére egyre végzetesebbnek tűnő történelemhamisítással szemben a nemzet történetében kívánta Illyés elhelyezni 1919–20 eseményeit: a „kommün”-t, az ellenforradalmat, az ország szétverését, a magyar társadalom lelki-szellemi megroppanását.

A látszat ellenére nem a Tanácsköztársaság utóvédharcainak regényét írta, hanem regényes szellemi önéletrajza

ILLYÉS GYULA, 1956. NOVEMBER 20.

hiányzó kötetének formájában a 20. századi magyar történelemről vallott véleményét summázta. Tervei szerint regénye történetét nem hagyta volna abba, ám a folytatásnak szánt, *A Szentlélek karavánja* már befejezetlenül maradt. Talán nemcsak Illyés idejének végessége miatt, hanem azért is, mert ami igazán fontos volt, azt korábban már elmondta.

A *Beatrice apródjai* rétegződése, az emlékezés tereinek, síkjainak változtatása, az elbeszélő emlékezései, kommentárjai, egykori tudásának rekonstrukciója és későbbi ismereteinek jegyében történő kiegészítései, az elbeszélés és az esszé interferenciái, az érettségi és a hősök életkorának erotikus problematikája, a diákkori bandázásoknak a nagy történelembe kapcsolásával, a kiterjedt család burjánzó vegetációjának bemutatása, azon keresztül a személyes tapasztalatok világának kiterjesztése, a szülők konfliktusának érzékeltetése stb., stb. – külön-külön is tanulmányokat érdemelnének.

Illyés a vállalt kettős feladat irodalmi részét is teljesítette. A történelmi leckéből, Csoóri szavait idézve, „*lábon álló szépirodalom*” lett: regény, amelyben egy kort tanúja ábrázol és értelmez, a maga külön és különös útján alapvető dolgokat mond ki. Történetisége már kétszeresen is érdekes: nemcsak a tízes-húszas évek fordulóját, hanem a hetvenes évek gondolkodását illetően is. Ami a megjelenésének idején szellemi közegében alapvetően új volt, új lehetne ma is. A múltfelejtés mai világában az Illyés-életmű is a fél-felejtés állapotában szunnyad. Ha folynak tárgyával, szemléletével összefüggő viták: azok az alapkérdések helyett a rájuk épülő mellékproblémákat taglalják. Illyés műve kulcsot adhat megfejtetlenül félredobott kérdések megoldásához. Talán ezért is kerüli el ma a figyelmet: olyan korban élünk, amikor a félredobást is el lehet fogadtatni teljes értékű megoldásként.

Meglehet persze, akkor is érezhettük, azóta is tapasztaljuk, hogy maga Illyés is probléma. Talán csak Németh Lászlót érte annyi és olyan minősíthetetlen vád, irányult elene útszéli indulatú szellemi karaktergyilkossági kísérlet,

mint Illyés ellen. (Már akkor, amikor a méltatlan személyi hajszákat nem ezzel a kifejezéssel illették.)

Tekintsünk el attól, hogy Illyés személyét kik és miért nem szerették, vagy szeretik. Féltékenység, értetlenség, sértett hiúság, irigység – ezer oka lehet írók egymás iránti ellenszenvének és az ilyen érzelmi erőterben kibontakozó viták hangnemének. Itt azonban ennél többről van szó. Az a világnézeti, ideológiai, szellemi értelemben vett stratégiai vita az igazán fontos, amely az Illyés-életmű körül már a harmincas években kialakult.

A *Beatrice apródjai* e kérdéskör sűrűsödési pontjainak megvilágításában is segíthet. Kétfelől is. Részint a kialakulóban lévő szellemi személyiség formálódásának döntő szakaszáról kapunk benne kulcsinformációkat, részben nemzet- (és benne történelem-) szemléletének meghatározó vonásait fedezhetjük fel benne. Az is igaz viszont, hogy intellektusának, tudatosságának ereje okán a szöveg csak annyit árul el, amennyit alkotója el akar mondani, beleértve sugallatait is. (Egyébként pusztán ez, mint az életművet meghatározó tény is bőven elegendő ahhoz, hogy ne csak vitázzanak vele, hanem haragudjanak is rá. Van abban valami zavaró, ha valaki sosem mutatkozik gyengének.)

A *Beatrice apródjai* egyfelől ugyanúgy szól a baloldaltól, mint a baloldaliságról és írójának a baloldalhoz fűződő kapcsolatáról. Illyésnek a (munkás)mozgalommal való kapcsolatát e regény tanúsága szerint a kételyek, a távolodás, az elszakadás gondjai jellemzik. Különös képlet ez: minél erősebb az elkötelezettség, annál élesebb a kritikája. (Így volt ez egyébként a *Hunok Párisban* esetében is.)

A másik fundamentális elem: a nemzethez való hűség, a nemzeti gondolat képviselésének kérdése. Ennek alakulásában minél határozottabb a kritika, annál mélyebb az elkötelezettség. Akárhonnan közelítünk Illyés életművéhez és recepciójához, látnunk kell: középpontjában ez a kettős kötöttség áll. Egyik elől sem menekülhet, minden ezekből

következik. Az a „*polgári*” fordulata is, amellyel Párizsból hazatérve a maga módján ugyancsak a kora számkivetettjének számító *Nyugathoz* és *Babitshoz* csatlakozik. Ahol megtalálja azt a szellemi, erkölcsi, nemzeti és – ha nem is szocialista, de – szociális elkötelezettséget, amely szétválaszthatatlan egységben fontos számára.

Ha említett önéletrajzi regényfolyamától eltekintve más nagy műveit vesszük sorba, a *Petőfit*, a *Puszták népét*, a *Dózsát*, a *Tisztákat*, esszéit, jegyzeteit, a *Magyarokat* (de még a *Csizma az asztalont* is), vagy olyan verseit, mint a *Nem volt elég*, az *Egy mondat*, a *Bartók* – mindig visszajuthatunk ide: a baloldalisághoz, a baloldal kritikájához és a nemzet-haza problematikához. Baloldalisága több mint nyilvánvaló szociális elkötelezettség és a baloldali ideológia fogalomrendszerének erőteljes hatása. Van benne valami ráción túli megrögzöttség. A hit kérdése a legreálisabb gondok egyike annak, aki kezdeni akar valamit az életével. „Hit nélkül nem lehet a jövőt alakítani. De legelőször a tényeknek kell hinni, mégpedig abban a sorrendben, ahogy egymásra következnek!” – így Illyés. Így lesz baloldalisága az életéből, gondolkodásából hiányzó vallásos élmény erejével ható hit. (Amibe beletartozik az eretnecség is.)

És így lett a *Beatrice* több, mint regény: az író elszámolása önmagával. Nem egykori énjével, tehát nem az önvizsgálat kényszeréből, hanem, másfajta kényszerűségként, jelene gondjaival birkózva, azokra figyelve: a hagyatkozás igényével.

(Folytatjuk)

GRÓH GÁSPÁR

1% METAFIZIKA

A SIÓ TÖLTÉSÉN

Illyés Gyuláról

*Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra
képzelt lakomára*

1. rész

Amikor kiderült, hogy ez a lakoma meglesz, eltöltött a meglegegedés. Nemcsak ildomosnak: hasznosnak, gazdagítónak érzem, hogy ezen a napon, bár kevesen, de sokfelől jövet, egy születésnapot ünnepeljünk. Soron következő évek születésnapját, azét az időét, amikor Illyés Gyula élete más égitestekénél megnyugtatóbb és melegebb fényű csillag alá kerül; a bölcsesség csillagát értem. Ilyenkor célszerű a visszatekintés arra, hogy minő ragyogások és lobogások után járt ez az élet eddig, maga is fel-felragyogva olyannyira, hogy megér és táplál egy szimpóziumot. S nemcsak az idő, a hely megválasztása is eltöltött örömmel. Mi sem méltóbb az ünnepelthez, mint hogy itt legyen beszédtema, ennek az országnak ebben a részében, a Provence-ban, ahová éppen ő kívánta egyszer honfoglaló eleinket: Árpádot hibáztatva azért, hogy honalapítást jóvátehetetlen geopolitikai tévedéshez kötött, s népét nem hozta el idáig. S a tája is a poétának való. Kedve szerinti a hegyoldal odaát, mert emberkéz emelte lépcsővé a lejtőt, hogy a szőlő tőkái zavartalanul érlelhessék gyümölcseiket; annak a veszélye nélkül, hogy gyökereik alól kicsúszik majd maga az anyaföld. S végül a fogadó maga sem méltatlan: völgyre néző lugasos a terasz, tetején drót és szőlőinda fonódik egymásra, villanykörtét és szőlőlevelet lógatva a fejünk fölé. Az étlap is illik ez alkalomhoz: szerepelnek az olyan népi, bár francia ételek, mint a kagyló és csiga, s azt is jó tudni, hogy vasárnaponként feljár

ide a plébános a völgyi faluból; az ebéddel a fogadós neki adózik, tréfával meg ő a fogadósnak, hagymakoszorúk pogány aranyozása alatt. Ilyen hely azt a levegőt árasztja, amit Berzsenyi episztoláiból szívhatunk magunkba; ezért felel meg egy jeles magyar társaságnak, ahol a magam helyét az olyan emberének képzeltem el, aki üres poharát a mások színültig megtelt elméjéből kicsordult bölcsességgel tölti. Ezért a megtisztelőt, vagyis azt, hogy magam is szóljak, legszívesebben elhárítottam volna, mert feladat. Ráeszméltem azonban, hogy nem tehetem, adósság terhel.

Illyés Gyula ugyanis, akinek ezt az együttlétet köszönhetjük, egyik munkájában meglepett és kitüntetett azzal, hogy „helyes egyensúly-érzékű barátjának” nevezett. Idézett is egy mondatot bizonyítéknak erre, de ez nem állításának igazát, hanem az ő bőkezűségét s nagylelkűségét bizonyította. Ezért utólag kell megpróbálnom azt, hogy megszolgálom az ordót. S úgy képzeltem, hogy itt az egyensúly biztosítására nemcsak alkalom adódik, hanem talán szükség is lesz. Éppen azért, mert az ide ígérkező tudós fejek között latin és germán kultúrák, roppant irodalmak értőit, összefüggések látóit tudtam, akik igen helyesen, gondoltam, azt a szembezőkő kapcsolatot emelik ki majd, amely Európa és e költő között, mindkettő gyarapodására, kétségtelenül megvan. S ez rendjén is van így: ez az értelme, értéke a vizsgálódásnak, ha már két kontinensről és sok országból gyűltünk ide, olyan lihegő és dohogó nagyvárosokból, mint New York, London vagy Párizs.* Tolna megyéből azonban senki se jelezte jöttét. Holott ott van egypár helység, amely ez írói mű külön világában a fenti fővárosokkal, enyhén szólva, egyenrangú. Ezért gondoltam rá, hogy nekem kell vállalkoznom arra a nem éppen könnyű feladatra, hogy különféle urbsok, aulák és irodalomtörténeti csillagképek mellé, a melléren-

* Ez az írás az *Új Látóhatár* 1962. novemberi Illyés-számába készült. A földrajzi utalások a résztvevők hollétét jelzik.

delés határozott hangsúlyával mondjam ki Rácegres, Cece és Gyánt helyett is ezt a rövid szót: Ozora.

Felkészülés végett a könyvespolcomhoz mentem. Azért a barna kötésű szerény könyvért, amin eddig még sohase akadt meg semmilyen kölcsönkérő ragadozó tekintete. *Csonka Magyarország Közigazgatási, Törvénykezési és Közlekedési Helységnevtárát* értem. Ez vándorlásokat, látogatásokat kibírva, elveszítetetlenül, mint a rossz pénz, megmaradt ezeken a váltott polcokon. S benne az ünnepelt lírájának és prózájának székesfővárosáról ezt olvashatom: „Ozora nk. (Tolna vm. tamási járás) L. 4295, posta, távíró, távbeszélő // cső. Pincehely; fb. ah. jb. Tamási; uv. Pincehely és Felsőnyék.” De ha e főszolgabíró-elmének szánt méltatást egy csöppet ki akarom egészíteni, emlékezetemhez is fordulhatok.

Ebben is maradt ugyanis egy kép Ozoráról; ezt neveltjének s egyik könyvéről írt kritikámnak köszönhetem. A *Magyar Nemzetben* megjelent rövid és aligha mélyenszántó írás persze nem maradt fenn az irataim között, de a bevezető soraira emlékszem, úgy-ahogy, a következmények miatt. Ezek a szerző új munkáját azért dicsérték, mert olyan helyre visz, ahol érkezésünkre derült és izgatott arcok jelennek meg ajtóknban, ablakokban, már a rántottasütés kedvelt hangját és illatát is kivehetjük, s szobabelső, udvar népesedik jóindulatú, huncut és gondterhelt ábrázatokkal: jobbról egy sógor jön, balról egy koma, hátrébb egy szomszéd, aki ugyancsak rokon, ha jobban utánezünk. Egyik kedvesebb, rokonszenvesebb, mint a másik; ám nemcsak azért fogadjuk, mi olvasók, bizalomra gerjedt lélekkel őket. Hanem azért is, mert régi és kedves ismerősök mindannyian: mindnyájan már több felejthetetlen órát töltöttünk velük a szerző előző művének olvasásakor, de örömünk már akkor is a viszontlátás öröme volt, hiszen az előző könyvét megelőző mű első oldalain már láttuk őket; úgy lehet, nem először. Ezek után a mű érdemeinek elismerése következett. Számíthattam soraim teljes megértésére, legalábbis a megbírálnál. A pusztafi,

ha ezt egyáltalán elolvasta, rögtön erre gondolt: ez a fiatal ember avval szórakozik, hogy miképp lehet a *déjà vu* fogalmát magyarul körülményesen körülírni.

A cikk megjelent a napilap egy számában, gondolom, a vasárnapiban. Természetesen nem történt semmi. Az elbírált mű szerzőjével ugyan hetente legalább egyszer találkozhattam, a kávéházban – vagy az Egyetem utcában, vagy a Duna-korzón –, s miután a társaság szétoszlott, magamra is maradtam vele, mert hazautunk egy irányba vont, mindig a híd felé, s a lépéseket a gyaloglótárs élvezetes társadalomkritikai megjegyzései ellenpontoszták. Például arról, hogy a budai vár palotája, középületei és más díszítmények, tulajdonképpen nem arra a hegyre épültek, amit látunk, hanem azokra a felhőkre, amelyeket rendszerek hazugságai, önáltatása s illúziói fújnak e nagy igényű kormányzónegyed alá talapzatul. Ilyesmiről volt szó, hazamenet, hétről hétre, míg múlt az ősz, majd a tél, majd a tavasz; elmúlt az a nap is, amelyen Teleki Pál a maga elpusztításával akarta elérni, hogy a nemzetnek a becsületérvése életben maradjon. „Ha megölték, ha öngyilkos lett, azt az egyet biztosan tudjuk, hogy ki volt a gyilkos”, vélte Illyés Gyula másnap. A kor is változófélben volt, de az útirány nem változott. A szállodák előtt, a hídon át, az alagúton keresztül vezetett az Attila utcába, ahol szemlesütve s eszmecserebe merülten kellett továbbmenni a költő kapualja előtt, s ő is csak két útkereszteződéssel odébb jelentette ki egy önkényúr hangsúlyával: „hazakísérlek!” Őt magát senkinek se állt módjában hazakísérni akkoriban. Azon mérte a jellem erejét, hogy ki milyen készséggel veszi figyelembe, hogy lakáscíme, valamint családi állapota tabu, s aki tudja, az nem említheti. A próbatételt vidáman álltam; e lakóhelytitkolás pár száz méterrel, néha egész kilométerrel nyújtotta meg a gyalogsétát: csak használt vettem. Sok mindentről esett szó ilyenkor, de az említett kritikáról sohase. Egy reggel azonban megszólalt a telefonom. „Illyés Gyula – mutatkozott be a hang –, van-e biciklid?”

Biciklim nem volt, az utolsót Nizzában hagytam, a francia összeomlás után, de tudtam szerezni, kölcsön. „Akkor jó – hallottam –, találkozunk a reggeli személynél a Déli vasúton. Siófokig válts jegyet. Onnan biciklin megyünk Ozorára.”

Elképedésem még másnap is tartott. Illyés Gyulát az elmúlt esztendőben gyakran és könnyűszerrel láthatta akárki: szerkesztőségben, Centrálban, kiadók szobalányos vacsoráin, alagsori különtermekben s a Nemzeti Múzeum lépcsőjén is; a magánélete azonban szigorú és általános inkognitóban maradt, olyan anatómia alatt, amelyet régi egyházatyák szobra sugall régi katedrálisokban, tiltó kőkezével. S most ő hív, ajtóstul a szülőházába, a belső szentélybe, a legfelsőbb és legvéglegesebb otthonba: Ozorára. S telefonon: a kagylóemelő kézmozdulat fellökte a már elsajátított játékszabályokat, amelyeket megszoktam, élveztem is, volt humoruk. A tüneményt előzménnyel sem magyarázhattam; egyedül Németh Lászlóról tudtam, hogy beavattatott Ozorába, de ebből semmi se következett: odavalósi ember volt, földi, vagyis félig rokon, akár Babits.

Az út később mindig Péguy zarándokversét juttatta eszembe, elébb franciául, majd, hogy Illyés már lefordította, magyarul:

*Így láthatsz, két kezünk lomhán elengedődik,
battyu, kacat nélkül, így megyünk szóttalan,
kimért léptekkel, mert mindennek sorja van,
ettől a dúllótól a rákövetkezőig.*

S hogy miért, azt a lélek kacskaringós játékainak értői tudnák megfejteni. Hasonlóság nincs a vers zarándokai és a bicikliút között: a Péguy-versben sár van, Somogyban por volt, pőfékelve gomolygott ki pipafüstformán, de sárgán, a két kerék nyomán. A két kéz csak a bicikli kormányára engedődött, a két utas nem volt zarándok; s Ozora vásárai még a középkorban sem érték fel Chartres búcsúit, amelyeknek a

katedrálíst köszönhetjük. A zarándokvers és a bicikliút tár-
sítását valószínűleg a hőség okozta, illetve hogy azzal a fá-
radtsággal és hallucináló érzékenységgel értem az út végé-
re, amivel a gyalog zarándokok érnek a chartres-i két torony
tövébe. A vonatablak arcélvágó szele után már Siófok is
kemenceként fogott körül, olvadó krémeseikkel nagyszámú
cukrászdáiban. Kiérve házai közül, a Sió mellett haladtunk
tovább, a legjáratlanabb úton, ez volt a legrövidebb. S nem is
út volt ez, csak a por vékony szalagja, fenn, a töltésen, amely
az utast megemelte. Elég magosra ahhoz, hogy a sekély és
iszapos vízen túl belássa a Sió lapályát; erre ránehezedett a
hőség, mint katonaingre egy vasaló. „Fürödjünk meg” – ja-
vasoltam a feleúton.

Vezetőm rám nézett, majd ingujjával letörölte homlo-
káról az izzadságot, amelyben fürdött. „Nem lehet – mon-
ta –, nincs fürdőruhánk.” Körülnéztem a lapályon, láttam
is egy tornyot, legalább húsz kilométerre. Itt-ott egy fát is
láttam árnyékának kerek pocsolyája fölött. Embert, állatot
nem láttam, vezetőm se a maga tanultabb vadásztekinte-
tével. Végül mégiscsak megfürödtünk, egymástól tisztos
távolban; a táj fia minden merítkezés után fölemelkedett,
a fej aggodalmasan körbefordult a nyakon, talán azt vizs-
gálta, hogy nem látja-e mégis valaki ezt a szégyent, hogy
két felnőtt, két magára adó, tulajdonképpen tanult, de nem
minden méltóságérzék nélkül való férfi itt azzal foglalkozik,
hogy fényes nappal, Isten szabad ege alatt belemérül ebbe a
tisztálkodásra semmiképp se jó, vízibolhás, iszapos vízbe,
ebbe a hízónak, cigányurdéknak való vízbe, ahová még
egy csavargó is legfeljebb ha a lábujját ereszti, végszükség
esetén. „Használt!” – mondotta vendéglátóm veleszületett
udvariasságával, már törülközve. Negyedóraig használt.
Aztán újra tapadó ingben gurultunk két kerékpáron úsz-
va, négy kerék porgomolyagai fölött, a lomha Sió vonalát
követve, a tájban, amelyet már alig láttam, nem is volt sok
láttnivaló ezen a síkon, „*hol csak Ceres dalol, békés a világ, vég-*

telen és lapos, akár Galilei előtt". Csak a kormányfogó kéz mozdulatához görbülő hát körvonalait láttam magam előtt; hat óra lehetett, vagy még több, amikor Illyés Gyula a nyeregéből leszállított, „Sohase képzeltem, hogy Siófok és Ozora közt Szahara terül el nyáron” – szoktattam vissza nyelvem a beszédhez. Gyalog egy magaslat élére értünk: szemközt váltott a vidék, a völgybe már más világ borult ki. A látvány frissítőbb volt, mint a Sió vize az imént, éppúgy volt frissítő, ahogy a gyalog zarándokoknak lehetett Chartres völgye a Beauce-síkság izzó lapja után, a hirtelen kegyelem erejével. S nem szeretném, ha félreértenének. Nem valamilyen irodalmias okokból hatott így, nem az addigra begyűlt Illyés-mű miatt, nem is a falu nevét viselő *Példa*, a *Tükörcsős*, vagy a *Dégről Perczel*, *Szilásról Görgey*, a *Süket Balog*, vagy a többiek miatt, a táj maga volt a mű. Emberkéz alkotta mű, a zöld árnyalatainak azzal a változatával, ami kertész kezére vall. Völgybe falunak házak, falu köré nézőnek halmok gyülekeztek, értelmes összejövetelekre. Ezt a lejtőkről szőlőtőkék sorai nézték, présházak világítottak fehér falaikkal a nappal szentjánosbogaraiként. Mellettük lombos fák álltak, könnyedén, mintegy lábujjhegyen, árnyékuk szőnyegén, amit a hanyatló nap a lejtőn már legurított. Utoljára az Ile de France-ban láttam ilyen tájat, s másutt elébb se láttam ennyire tenyérbevalót, amelynek minden porcikáját emberkéz művelte meg. Illyés Gyula jóakaratóan nézegetett, nagyjából úgy, mintha szamarat vagy más lelkes jószágot látna, amint új kaput bámul. „Ez itt Ozora – mondta, s huncutság volt a hangban –, ha meglátod, gondoltam, meg is értesz: megérted rettentő hibám.”

Céljához értünk: a látványt annak a néhány rosszmájú, de korántsem rosszindulatú sornak köszönhettem, amire szót igazán nem volt érdemes vesztegetni, de egy utazást igen. Az én erőmből már csak egy idéző megjegyzésre telt: „Azért Párizst mégsem kellene egészen feledni. Mivel... bátran tévedni az tanított” – próbálkoztam, a hangsúlyt a

tévedésre téve, mert ez a fontos. „Ez is hét dombra épült” – mondta ő ravaszul, s nagy tenyere egy széles karmozdulattal Ozorát besöpörte. Lassan betakarta az este is, elmentünk vacsorázni. Természetesen rokonokhoz.

Másnap a hőség tartott, de diófák, szederfák, szilvafák árnyékának hűsére emlékszem, a nap „dominójátékára” a lomb alatt, malomkő asztal hűvösére a borban, amelynek poharát alulról hűtötte; a pincék hidegére emlékszem, megszelt falnak támaszkodó ásókra, gereblyékre s kézfogásokra, főleg kézfogásokra, útközben ejtett, kertkapuban felkínált, szőlők közül kinyúló kézfogásokra, sógorokkal, komákkal, rokonokkal – megfigyeléseket nem eszközöltem, jegyzeteket nem készítettem, általában nem úgy viselkedtem, ahogy egy szociográfushoz illik. Éltem. Olyan világ vett körül, amit rokoninak arcátlanság volna mondanom, de a „százados szelíd szegénység”, a szó, amit Babits annyira szeretett, valóságként környékezett vendéglátóm miatt, nem vesztegethettem időt másra, mint ennek élvezésére. A tájat vagy a falut szerkezetében nem is tudnám leírni, vagy elmondani. Fölösleges is volna ez, megvan. Akár a fenti párbeszéd, amelynek anyaga az elmondott jelenetet jóval megelőzte, dialógus helyett monológ formájában, egy versben:

*Járhatnám Párist – mostoha
ifjúságom szép-labirintod
mely bátran tévedni tanított.
És itt ülök
megint Gyánt és Ozora
közt egy vén kőasztal előtt.*

S ha valaki itt megkérdezné, hogy dunántúli költőnek tartom-e Illyés Gyulát, azt felelném, hogy Szabó Dezső tartotta annak, de ez rég volt, a pálya legelején. Az első szakavatott irodalmi véleményt Illyés Gyuláról ugyanis tőle hallottam. Véleményéhez így jutottam: néhányan irodalmi folyóiratot alapí-

KOVÁCS IMRE, 1937

tottunk; ezt természetesen saját, túlnyomórészt lírai műveink hordozójának szántuk; biztonság kedvéért azonban kértünk írást néhány élemedett korú írótól is, például Illyés Gyulától, aki akkoriban már elmúlt huszonkilenc éves. Illyés küldött is verset, három strófából állt; a magunké mellett ezt is közöltük, s a kész számmal, az elsővel, felkerestük mindenekelőtt Szabó Dezsőt. Nem volt nehéz őt megtalálni. Csak a Lánchídon kellett átmenni, mindjárt megpillanthatta az ember, üveg alatt, mint valami ereklyét, a Philadelphia kávéház Alagúttól számított harmadik ablakában. Ott ült egyedül, a szék olyan kicsi lett alatta, mintha vadászok hordozható ülőkéje volna. A márványsztal is kicsi lett előtte, csak az ablaküveg volt nagy, meg az ember mögötte. Erős nyakkendő-huzigálás közben kerültünk át az ajtón, s jutottunk óvatos vargabetűvel az asztalához. Egyikünk előadta, hogy lapot hoztunk. „Üljenek le” – mondta szigorúan. Részleteztük lapunk célját, és előadtuk azt az óhajunkat, hogy a Mester műveinket olvassa el, aztán fogadjon bennünket újra, és adja tudtunkra véleményét tehetségünkről. Szabó Dezső nem szólt, kinyújtotta a kezét, átvett egy példányt, fellapozta. Majd felhördült. – „Hát ezt nem maguk írták! – dörögte Zeneakadémiába való hangon: a többi törzsasztal mellől a Krisztinaváros békés polgárai mind felénk néztek, süllyedni kezdtünk. – Itt egy kis Karinthy k ..., itt egy kis Illyés k ...” – harsogta, a hang a négybetűs szavaknál különösen fölemelkedett, hogy mindenki megértse, mit mond, az egész Philadelphia. – „Azt akarják maguk, hogy én, Szabó Dezső, Illyés Gyulát a maguk lapjában olvassam!” – Határozottan süllyedtünk. – „A Mester nincs jó véleménynyel Illyés Gyula költészetéről?” – próbálkozott egyikünk kissé idéetlenül. A Mester harsogva hahotázott. „Illyés Gyula! Nekem róla egy nagy hajú fiatalember jut eszembe. Olyan, akinek a haja már a homlokánál hullámos, ondolált, aztán tovább ondulalódik a feje búbján túl is, a hullámozás tovább tart, nem ér véget a fejjel, hullámozik, hullámozik a haj, végül dunántúli dombos vidékké alakulva hullámozik: így hat rám

Illyés Gyula költészete." A hatás erejét hullámzó arcjátékon és kézmozdulatokon kívül az egész test heves ingadozása érzékeltette. Az egész Szabó Dezső hullámzott elementáris őserővel a Philadelphia kávéházban, hatalmasan, Illyés Gyula költészetének jellemzésére, de szabó-dezsőien hullámzott, vagyis úgy, mintha már Victor Hugó valamelyik Atlanti-óceánnal kapcsolatos versét vagy regényét testesítené meg, és nem ilyen Illyés-strófát:

*Soraim teljes hosszukban e földön
feküsznek, belőle táplálkoznak,
Zöldelnek, szertehajolnak, pillantástok
alatt, úgy érzem,
meglebbenek egykor, ágaik emelődnek,*

Ám akkoriban, a *Nehéz föld* után még joggal képzelhet-
te Szabó Dezső vagy más, hogy itt dunántúli költészet ígér-
kezik. Elvégre ez a toll már kezdetben is a pálya kiinduló-
pontját rajzolta ki a legtöbb szeretettel. A szűknél is szűkebb
háza a Dunántúlnak azt a sávját foglalja magában, amely
a Duna folyóvíze és a Balaton állóvíze közt terül el, nagy-
apák és rokonok házai körül. E világ határa északra mint-
ha erősebb volna, mint délre, errefelé lenyúlik Szekszárdig,
Kaposvárig. S a foglalóösztön, a szereteté, a Balaton túl-
oldaláról hozzácsatolt később egy félszigetet. Ahogy Gyánt
a nagyapa szentképes háza miatt kerül az Illyés-közbe, a
Tihanyi-félsziget hasonló okból csatolódik az Illyés-műben
Somogyhoz: a Kozmutza-villa kertjének üde és elragadó
Flórája miatt. Csak odajut, ahová régi térképészek amúgy is
tették, például Lazius Farkas, Fonyód és Siófok közé.

Ha a Duna és a Balaton közt elterülő Illyés-közről vala-
milyen szerelmes-földrajzi vázlatot akarnék magam elé írni,
természetesen Petőfi és Alföldje jutna eszembe példának elő-
szőr. Talán azért, mert ott is, itt is, politikai indulat göngyölít
ki egy tájat. Az ötlet azonban nem bírná ki az ellenőrző me-
ditáció ellenpróbáját. Nem kell olyan jámbornak lenni, hogy

félrevezettessük magunkat azzal, hogy Illyés Gyula egyetlen magyar költőről írt könyvet, Petőfiről. E rokonság a szándékoké. Elég az összegyűjtött versek címeit, sorait olvasgatni, hogy derengeni kezdjen: itt inkább Berzsenyi-rokon beszél, aki nem a garabonciás szemével vagy az üstökös perspektívájából nézi a vidéket, hanem a gazda hozzáértő, habozó, latolgató tekintetével. A madártávlat is sohasem a sasé, amely fel-felszáll olyan magasra, ahonnan az anyaföld már terep, amelybe a gyümölcsfák beleolvadnak; a távlat, ha madaré, fecskéé inkább. Hol van az a száguldó mozgásszabadság, amit ilyen Petőfi-sorokban érezhetünk: „Gyors a madár, gyors a szélvész, / Gyors a villám; / Hanem az alföldi betyár / Még gyorsabb ám” az ilyen Illyés-soroktól: „Elült krumpli bokrok közt vigyázva lépek/ nehogy apró, meleg fészkeikre lépjek. / Búcsú nélkül megyek. Ha észrevennének / ezüst csibe-hangon sírni kezdenének.” S mennyire más a puszta, amiről Petőfitől tudunk, mint az a puszta, amelyről Illyéstől hallottunk; az előbbinek a lakói farkasok, vadmadarak, s ha ember: legjobban kocsmáros, de inkább csikós, vagy betyár, aki úgy tűnik fel, „*mint lobogó láng, kit elkapott a szél*”. A betyár fajtájából egy Illyésnél is jelentkezik; nála így:

*... állt a küszöbön. Mohón
falta a nagy bögre levest,
s törölte reszkető kezével
állán, mellén a csöppeket.
Majd alázatosan lerakva
a bögrét kis anyánk elé,
búcsúzott Krisztussal, megindult,
eldülöngélt a domb felé.
Eltűnt, mint egy darab fehér
tél, téli mese, tétován,
úgy ahogy jött azon a forró
tikkasztó délután.*

A kor betyárja: a *clochard*, akinek a szegény ad alalmazását: ágtól húzott az ágrólszakadtnak. Petőfi elkötelezettsége az *Alföldre* eszmei: „Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe / És szabadság, te vagy lelkem istensége.” Illyés kötöttségét a maga pátriájához nehéz volna ilyen logikailag precíz dedukcióval megmagyarázni. A magyarázat egyszerűbb, egy szóba férő. Odavalósi. Ha Petőfi *Alföldjén* csikóslovak, betyárlovak alól kuruclovak patáinak csatogását lehet kihallani, az Illyés-föld poros vagy anyagos talaján azt a nehéz, lassú és döngő lábdobogást, amit egy paraszt-raj, Dózsa-sereg gyalog vonulása ver, olyan hősöké, akik vigyáznak, hogy mentükben, léptükben el ne tapossanak egy kalarábefejtet. Ez a tájhaza – nem szeretem a szót, de nincs jobb – nem eszményeké, hanem parasztoké, azoké, akik megművelik. Következésképp csak az a figyelemre méltó – és csak az a szép – benne, amihez emberkéz nyúlt. Paraszti világban vagyunk, a földet megművelő civilizáció világában, amely jobban távol tartja neveltjét a természettől, ha vad, mint az urbánusság a város lakót. Tardon valaha a sok Pelyhe közül egy említette, hogy Franciaországban volt hadifogoly; a nagy hegyek közt. Szép vidék – említettem könnyelmű-szórakozottan. „Szép? – hümmögött ő. – Nem terem ott semmi!” Illyés Gyula költészetében is a föld ott szépül, ahol a legtöbb az emberi munka benne. Tájból a szántó, fákból a gyümölcsfa, telekből az udvar, természetesen a szerszámaival, égből a benne száradó fehérenemű. Csak a *Rend a romokban* nyitóciklusának verseiből idézek:

*Egy nyír, egy nyár, egy sornyi krumpliágy,
a krumpli közt egy törpe délibáb,
egy napraforgó... félszezen ezek
várják tőlem, hogy versbe lépjenek.*

*Diófán ég a vén pince-mécses.
Nem azért, hogy szájad el ne téveszd.*

*Int a hegyről hazabaktatóknak,
mint őrtorony tévelygő hajóknak.*

*Nyugodt vagyok. Rozsdás ekék, törött
kerekek, szekerek, szerszámok között,
bedőlt ólak közt ténferegve már
úgy járok itten, mint ki visszajár.*

*Ez a hazám. Megnézem újra. Ez.
Kicsit kopott, ám mégis az enyém.
A mezsgye vakon is haza vezet,
Zsírosan cuppan lent a televény.*

Ilyen a kép. Inkább breugheli, mint romantikus. A táj képe tulajdonképpen nem tájkép: az élet képe, amely e tájba beleszorult. Az emberé, aki nem lehet meg e táj nélkül, a tájé, amely nincs emberei nélkül: „Nem lesz magyar a föld, amely / magyartól megürül. / Mit ér magában az üveg / ha bora kidül” – ez 1944-ben íródott *Nyugat fele* cím alá. Madártávlat és békaperspektíva egyaránt hiányzik ebből a költészetből, az eltávolodás mértéke azé az emberi szemé, amelynek birtokosa gyalog jár, lassan, s a fejét se forgatja különösebb fürgeséggel, miközben szemügyre veszi azt, ami lényeges. S azon, hogy mi a fontos egy földdarabon, még a látószög eltávolodása se változtat. A *Szekszárd felé*-ben a terhes fiatalasszony a vonatból látja így a „szülőmege” tájait, homlokát az ablakra nyomva:

*Tábla búza, tábla
baltacim
hagyja szinte ízét
ajkain.*

*Kéklő szőlők, sárga
asztagok*

*becézik az alvó
magzatot.*

*Lebeg a lány élmény
közegén,
anyjában is egy nép
közepén.*

A barackfa-bájú vidék központja: a falu vonattal meg nem közelíthető, az utolsó állomás Pincehely, onnan már szekerezni kell. Szekérről így fest a falu az egyik pályanyitó versben, a címe is *Szülőföldem*:

*Köszöntő zsebkendőt
Lengető kéményem!
Két karod az égre
Táror csacsi templom!*

*Nyúljatok, lengjeteK,
Intsetek, szőljateK,
Lássam, hogy vártateK,
Oly megverten jöveK.*

A tékozló fiú közérzete beszél. S vajon érezte-e magát valaha is másnak, mint olyan fiúnak, akinek távollétéért, vagy azzal, fizetnie kell, adózni. Kinek? Szolgálni csak embereknek lehet, s minél közelebből családtag, annál inkább kell. Így lesz a mikrokozmosz középpontja legelőbb a két nagyapa, s a két öreg mellé „*elkem apja, vén Czabuk Pál*” kerül harmadiknak, mert a kisiút, sokunk gyarapodására írni először ő tanította. A felnőtt lélek megindító következetességgel az amor carnalis előírásaihoz igazodik, a két Aphrodité itt bizony hátraszorul, szerelmes a nevében ritkábban neveződik, mint rokon: a simontornyai három Mari néni, ennél több Juliska néni, az egy Rézi néni, továbbá Döme bácsi, egyéb bácsik, sógorok,

bátyámok, öcsémek. A családi összetartozás egyeduralmának irodalmában vagyunk, s aki földi, az már atyafi: kijár neki a vérrokonsággal járó együttérzés.

*Leszálltam, fölmerültem: itt vagyok
s mint messziről megtért utas, ki egy
családnak érzi az egész falut
s mindenkinek meghatva integet
s már nevetséges is, ahogy dadog,
mert hisz azóta mi sem változott!*

S ez az együttérzés egyáltalában nem helyhez kötött: kijár például a foglárnak is a börtöncellában, a költő kényszerű helyváltoztatásakor. Hallgassuk meg hogyan:

*Erélyesen, ahogy a szakma már
kívánja, még zordabban is talán
kiált a rendőr, – mily vigasztaló!
Úgy lejt a szót, mint szegény apám.
Már tudakolnám is, hová való. –
Tán ozorai, talán kajdacsi,
talán ép háromürge-pusztai,
hol tavalyelőtt egy lagzi után
összecsókoltunk mindenkit, aki
elénk került a téli éjszakán.*

A Tolna megyeiekből ez a rokon érzés még a grófort és családját is megilleti, ha osztályhelyzete már elmúlt, de még mindig elvfeadás nélkül, mint az *Átváltás* bizonyította. S megillet mindenki mást, ha szegény, vagy együtt tart a szegénységgel: a *Parasztpárt* című versben (az ország) „úgy születik, ahogy hajdan / Reméltem, akartam / öccsét, bátyját érzi lassan / magyar a magyarban”. Ha valaki egyszer így törte át egyre szélesebb körökre terjesztve ki a vérségi összetartozás szokásos határait, akkor nincs megállás: Moszkvá-

ban mordvint, cseremiszt, Párizsban hunt keres, mindenütt rokonokat. Erre az a bizonyos háromszögbe zárt szem bizonyára hunyorít egyet különösképpen azt helyeselve, hogy a „szeretet” szó ritkábban szerepel az összegyűjtött műben, mint egy rossz pap egyetlen szentbeszédében. De azért itt is előfordul. „Jöttem a hajlongó nyírfák alatt este, hajamat kár-omló szél verte szemembe – írta a fiatal költő a hajlodozó, hosszú verssorok korszakában. – Hoztam a szeretet súlyos örökségét, valakinek át kellett hoznia a koron.” Ez a teher minden odakerült évtizeddel nehezebbé válik a vállon, a vállalkozás Szent Kristóf-i. Nekem magamnak tíz évem telt el egy olyan forradalmár közelében, aki a mögötte erőlködőt-elmaradót nem bajtársnak vagy éppen elvtársnak, hanem atyjafiának, olyan testvér-félének tekintette: ez idő tájt nem egy „talpramagyart” köszönhattünk sok „családi kör” írójának.

1962

(Részlet. Szabó Zoltán: *Ősök és társak. Válogatta, gondozta: Czifrány Lóránt. München, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem /Bern/ kiadása. 1984.*)

SZABÓ ZOLTÁN

(Folytatjuk)

KEGYELEM

Rekviem egy maroknyi bolondért

*Ifj. Endrey Árpád, „Muki”,
általános iskolai tanuló emlékének*

DRAMATIS PERSONAE:

*hernyótalpas
a Hang
első halott
második halott
davajgitár
a fiú
a leány
útszéli fa*

HERNYÓTALPAS:

*csusszanjanak és nyikorogjanak
és szusszanjanak és csikorogjanak
és csakazértis mennydörögjenek
a dicsőséges nagy
elefánt tetűk*

*a ropogó köhögő bedűlt
házak megett
lángoljanak fel a betűk*

*a bennégettekben
aszalódjanak rögökké
a lázongó nedűk*

akik itt azt hitték szabadok lesznek
 aszalódjanak szénkavicsokká
 ereikben az akaratos nedvek
 zabálják meg pórusaikat
 a börtönpenész meg a rozsdá meg a redvek
 itt mi vagyunk
 itt csak mi vagyunk
 ittcsakmivagyunkmertcsakmilehetünk
 a csusszanvanyikorgó és szusszanócsikorgó
 utolsó ítélet
 a rögeszméitektől
 örökre felszabadító
 dicsőséges baráti

elefánt tetvek

A HANG:

Fájdalomtól lomtárivá üresedett,
 hangmúzeumivá porosodott
 meddőn kongó jajjal tudatlak szerettem,
 hogy a *kegyelem* elfogyott.
 Zátony előtt hőköl-vergődik a vízben
 a második Tízezer Éves Terv ---
 hangyaraj iszkol: a teknő alján évezredes a repedés
 s én a maradék kegyelemből is kifogyva,
 tépetten gunnyasztok a trónszerű sziklaszirten,
 míg lábaim alatt csonttépő sós-zöld cápahalállal
 zeng a Vízöntő.

ELSŐ HALOTT:

Pedig egy kicsit már látlak ---
 nem tudtam, hogy gyűrűző narancssárga körökből
 van a te széked

és hogy dünnyögni is tudsz,
 amikor szomorú vagy. Harminchat
 sípja van a te dünnyögésednek
 és mindegyik szólam egy-egy
 ismeretlen világnyelv.
 Miért is sikoltoz mindegyik apró láng a közelemben,
 hogy „...irgalom...!” meg „...kegyelem...!!!” ...?
 Narancsszínű köreidből
 csak lassúdan gomolyognak a nyelvek
 s a nagyobb körök körülfolyják
 és elnyelik a kisebb köröket ---
 egymást faló narancs-lángú körök
 szűnhetetlen csatája vagy, egyszerre
 vég nélkül táguló,
 és önégetőn összeszűkülő.

MÁSODIK HALOTT:

kedves nővér kérem
 miért van olyan hideg
 össze kell nagyon húznom magamat
 pedig én anélkül is mindig a sor végére kerültem tornából
 szíves lenni
 nővér kérem
 tessék
 a jobb
 igen a jobb
 oldaladra tessék fordítani nővér kérem
 nem beszéltem félre csak a hátamon fekvé
 már nem tudtam
 már nem jött ki
 a hang
 a torkomon

de api soha
 egyetlen szavamat sem hitte még házitanítót is
 fogadott mellém akinek megengedte hogy elverje a lábam
 ha nem figyelek
 ellenséggel
 ellenséggel
 ellenséggel
 te Muki
 ebből két havi zsebpénz-elvonás lesz mozinak Sashegynek
 befellegzett
 baaaaaaalsors
 jaj most oda kéne nagyon
 bújni anyúhoz
 akit
 réééégen tééép
 jaj fázom rémesen és
 nem tudok innen elszabadulni ez rosszabb az api
 hozz reá
 hozz reá
 hozz reá
 szobafogságánál is jaj miért fogtok
 olyan rettenetesen eresztek el nem látjátok
 még mindig azt hiszitek hogy én mindenhez
 túl kicsi vagyok...?!

DAVAJGITÁR:

hetvenkettő
 hetvenkettő
 koppan körkörös
 pléh-pofa-bendő
 rézfog acsarog
 hetvenkettő
 hetvenkettő

----- --

fennakadnak a szemek
 mészgödör ásít
 kikötözött gyerekek
 (lesz okulás itt!)
 mészkőfehér minden arc
 halántékok égnek

hetvenkettőt mennydörög
 szégyene az égnek
 hetvenkettő
 hetvenkettő
 fennakadó szemekről
 leesik a kendő

A FIÚ:

Búcsúzni jöttem, nézd, nincs más megoldás.
 Fű itt már nem nő. Másnak sem, nekem sem.

– Mert nem bírnád az útát...

– Kuss!

– Nem értesz?!

Miért estél *pont most* teherbe? – Állati.

Még jó, hogy van kürett. Nem, ne vádaskodj,

behoztalak a hátamon. A ruszkik

háromszor igazoltattak az úton.

A műtét alatt bögttem a folyosón,

izzadtam, haraptam a kezemet

és arra gondoltam, ha fiú lenne

kire hasonlítana, rád, vagy rám?

Ne bögj, az Isten áldja meg a fejed...!

Hát megöltük – és kész.

Nem ez az első.

Veszélytelen, tiszta, ingyen csinálják.

Még azt is mondhatnám, mázlija volt.

Így nem kell neki melósnak születni
és főleg itt.

Szülessen jobb helyen
...legközelebb.

– Na, Isten áldjon, én leléptem.
Igen, a Keletiről, reggel hatkor.

ELSŐ HALOTT:

Nem értem, nem értem hiába
véggépp nem értem
a trösztöket,

a konzorciumokat,
a magyarokat,
a Bolsevik Pártot,
és a ...Kegyelmet.

Csak az egymásba olvadó
narancsszínű lángok muzsikáját értem;
ez az otthonom, ide tartozom
ősidőktől fogva.

Pár hunyorgató, szűkös, de jóleső napra
simogató vizenyős testek
meghitt szorítása fogott körül
és kopolyúm kezdett lenni,
mint az őshalaknak és nedveket
szívtam magamba lassú,
hatalmas dagadozással.
Hirtelen nagy hideg acélszekercék
hasítottak le a meleg Óceán testéről
és én szállni kezdtem vissza a fénybe
az egymásba olvadó narancsszínű lángok
örök forgásába ahol most
közrefognak a többi szikrázó lángok
ismeretlen és érthetetlen szavakat sisteregnek

lent van

a múúúúltat

és akkora mint egy gyufásdoboz

a múúúltat

s s s s s

jö...

ÚTSZÉLI FA:

Ezt láttuk mind, sebzett útszéli fák:

a megittasodott hancúrozásban

új tudományotok, a *meghalástan*

kevély kivételét úgy méri ránk

élőkre, hogy a szenvedélyes játék

(játék-tudatra robbanó palack,

melyben tízmillió szellem a rab)

felhördülő történelemnek lássék.

Ágaimon új holtak lelkei lobognak

cókmókjukkal ügető boldogtalanoknak – – –

fának jó sírva hajbókolnia

ha árka szélin egy kivérző ország

futói már a végső titkot osztják:

tett + ismeret = *thanatológia*.

A HANG:

– Szeretteim...

Végképp nem értitek...?

Magatoknak kell végre megbocsájtani!

1966

Los Angeles

(Makkai Ádám: *Jupiter szeme. Összegyűjtött és válogatott versek. 1952–1990.* Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 1991.)

TARR BÉLA-OLVASÓKÖNYV

Nézegetem az egyik legnagyobb könyvesbolthálózat üzletében a film-színház polcot, és csak egyetlen hazai rendezőről, Fábri Zoltánról látok egyetlenegy könyvet. Irányzatokról, iskolákról nem találni semmit, mintha nem is lett volna hajdan magyar film, mintha nem is született volna 100 éve például Szóts István. Néhány külföldi sztár – Georg Cloony-, Colin Firth-, Marilyn Monroe-, Bud Spencer-életrajz, néhány rendező, Bergman-, Bertolucci-, Jiří Menzel-, Woody Allen-önéletrajz vagy -esszékötet. No és természetesen az 1001 film, amit látni kell, az 1001 krimi, mielőtt meghalsz stb. Aztán néhány zsánerfilm-tipológia: az erotikus film, a gengszterfilm. Néhány tollforgató színész könyve bővíti még a kínálatot. Elkeserítően szegényes és hevenyészett az egész.

Ennek fényében igazi meglepetés volt, amikor kézhez kaptam Kővári Orsolya kötetét *Árnyékvilág. Tarr Béla retrospektív* címmel. Az esztétikus, stílusos, szépen tördelt, gazdag fotóanyagot tartalmazó kötetről eszembe jutott, hogy persze láttam én már korábban is nívós magyar filmeskönyvet, de az mindig kézen-közön, sajtópéldányként vagy ajándékként jutott hozzám, nemigen kerültek nagy könyvesboltokba azok sem. Ilyen volt, hamarjában: a *Huszárik Breviárium*, a „*Feledheted-e azokat az arcokat?*”, Kincses Károly könyve Sára Sándor fotóiról, az Osiris könyve, az *Ember-lépték*, a Ludwig Múzeum kötetei Bódy Gáborról.

De bármilyen különös, az ez idő tájt a világban legismertebb magyar rendezőről, a valóban korszakos jelentőségű Tarr Béláról még szűk körben, szamizdatként sem jelent meg könyv. Pedig a szakirodalom, a filmjeiről készült elemzések, cikkek sora nem rövid, sőt Kovács András Bálintnak kész könyve is van, amely állítólag amerikai kiadásra vár. Kővári Orsolya könyve az, amit a címe jelez, egy alkotó egész művészetét átölelő áttekintés. Csak a szokástól eltérően, a végtől halad a kezdet felé. S jegyezzük meg gyorsan, amint a kötet bevezetőjét jegyző Koltai Tamás is, reméljük, hogy csak ez idő szerint utolsó filmje Tarnak a *A torinói ló*, s csupán egy pályaszakaszt és nem az életművet zárja. Tizenegy játékfilmet, egy dokumentumfilmet és egy tv-filmet elemez alaposan, néhányat

SÁTÁNTANGÓ
(Részlet)

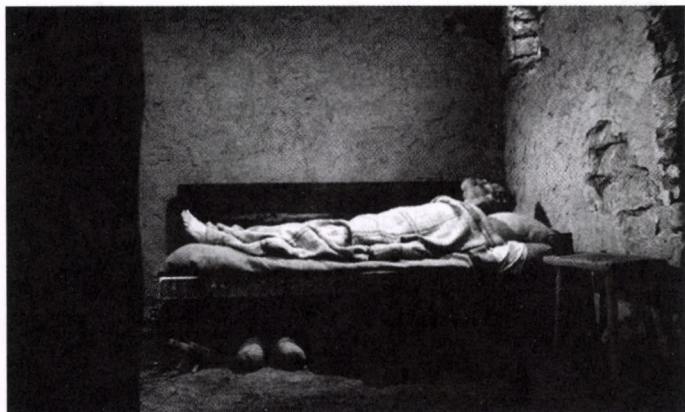
SÁTÁNTANGÓ
(Részlet)

pedig érintőlegesen. Feltétlen erénye a könyvnek, hogy a szerző nem pletykál, nem anekdotázik, szigorúan a művekre koncentrálnak. Elemez, főleg ismétlődő motívumokat keres és talál bőségesen, bizonyítandó, hogy Tarr Béla egyetlenegy filmet forgatott pályája során. Kétségtelen, hogy volt Tarrban már a kezdet kezdetén valami meghökkenítő eltökéltség, valami pardont nem ismerés, amely már-már a könyörtelenségig jutott. A filmkészítésben nem ismer tréfát. De a gimnazistaként készített amatőrfilmek, különösen a kubikosok Kádár Jánoshoz írott levele, az egyik főiskolás vizsgafilm, a *Hotel Magnezit*, a *Családi tűzfészek* és a *Panelkapcsolat* s talán sorolhatjuk ide a *Szabadgyalogot* is, par excellence dokumentum-, illetve dokumentarista játékfilmek s mint ilyenek, szemléletben, stílusban különböznek a későbbi filmektől. S én vitatnám azt is, hogy Tarr soha nem politizált, nem volt társadalomkritikus, hiszen a szocializmusban a másképp gondolkodásnak, tetszik nem tetszik, politikai jellege volt, legyen szó bár művészi jellegű kérdésekről.

Tarr pedig, csatlakozva a később „Budapesti iskola” néven európai hírűvé lett dokumentaristákhoz, nagyon is másképp gondolkodott a filmkészítésről. Ezért is volt alapítótagja a Társulás Stúdióinak, amelyben a *Panelkapcsolatot*, az *Őszi Almanachot* és később a *Sátántangót* is készítette. Filmről filmre radikálisabban gondolkodott, és a kezdetektől tudta, hogy a mondanivaló, ami feszíti, nem fér bele a filmgyártás hagyományos kereteibe. A *Sátántangó* talán azért is készült el csak a kilencvenes évek elejére, mert a könyv megjelenése – 1985 – egybeesett a Társulás megszűntetésével, s kellett néhány év, mire Dárday újjászervezte, s egy ilyen többesélyes vállalkozás egyáltalán elindulhatott.

Zsugán Istvánnak válaszolta Tarr Béla egy 1983-ban készült interjúban, arra a kérdésre, hogy milyen műfajba sorolja a *Szabadgyalog* c. filmjét. „Filmnek. Ha úgy tetszik, dokumentum-játékfilmnek. Ez azonban szerintem nem műfaji, de végső soron szemléleti, világnézeti kérdés: hogy ki hogyan csinál filmet, hogyan gondolkodik a világról, és a celluloidszalagot, amit létrehoz, mennyire tekinti árucikknek.” Ermano Olmit idézve a civilek szerepeltetését is elsősorban morális és világnézeti kérdésnek tekintette, szemben a sztárkultusszal.

A *Szabadgyalogban* már ott motoszkál az emberi létezés miérte, de a létezés totális abszurditása, a lecupaszított reménytelenség majd csak a *Kárhozatban* jelenik meg. S innen már valóban kitérők

A TORINÓI LÓ
(Részlet)

A TORINÓI LÓ
(Részlet)

nélkül vezet az út *A torinói lóig*. Egyenesen, de nem egyenletes színvonalon. Mert jóllehet a *Sátántangó* egy út végét jelzi, mint Stephan Bouguet írta a *Cahier de cinéma*-ban, 1997-ben: „A lét elviselhetetlenségének legigazabb, legszemélyesebb rétegéig hatolni, ide vezet Tarr tündöklő útja.” S a *Sátántangó* egy út végének tűnt. A *Werckmeister harmóniák* azonban még árnyalja a képet, és a főhős, Valuska rendíthetetlen hite a teremtésben, valamint Eszter úr és a fiú mélyen emberséges kapcsolata még új színeket hoz Tarr világába, a borzalmas, kijózanító vég ellenére. Ráadásul Lars Rudolf kongeniális alakítása és a számtalan operatőr ellenére rabul ejtő képi világa szerintem átütőbb élmény, mint a *Londoni férfi*. Kővári Orsolya azonban, miközben jó szemmel és érzékenyen mutatja ki a motívumegyezéseket az életműben, olyasmit is belelát annak első szakaszába, amelyek azokban még csirájukban sem feltétlenül voltak meg, továbbá nem súlyoz a filmek között, számára a Tarr-filmek egyetlen remekműként jelennek meg. S miközben kimerítően boncolgatja Krasznahorkai László szerepét a filmekben, s részletesen, jó szemmel tér ki a színészi alakításokra, a képi világról s a zene jelentőségéről csak érintőlegesen ír. „Rajongói attitűddel íródott” – mondják a szakírók. Meglehet, mégis fontos, hogy végre a Sprint Kiadónál megjelent egy könyv Tarr-ról, akinek neve itthon és a világban hívó szó a művészet mellett elkötelezettek világában, hiszen kapaszkodókat ad a tarri univerzumban való nem könnyű eligazodáshoz.

(Kővári Orsolya: *Árnyékvilág. Tarr Béla retrospektív. Budapest, Sprint Kiadó, 2012. 172 o.*)

TÓTH KLÁRA

MŰEMLÉKI KIÁLLÍTÁS BUDAPESTEN 1942-BEN

Hetven évvel ezelőtt, 1942 őszén (november 25 – december 8.) Budapesten a Nemzeti Szalonban „Magyar Műemléki Kiállítás” címmel a Műemlékek Országos Bizottsága számot adott az 1934. évi megalakulás óta eltelt nyolc év munkájáról. A kiállításon fényképeket, rajzokat, terveket – és tárgyakat is, így kötőredékeket – egyaránt bemutatnak. A kiállításához – katalógus helyett – mintegy húsz kép-

pel illusztrált tájékoztatót adtak ki. Ennek szövegét Gerevich Tibor (1882–1954), a bizottság elnöke írta. A kiadványt felelősként Dercsényi Dezső (1910–1987) jegyezte. Ők a magyar műemlékvédelem egymást követő korszakaiban, egymást követő nemzedékek nagyjai.

A kiállítás érdemben a nyolc év munkájának súlypontjait ismertette. Néhányat közülük emeljük ki:

- Az ásatással feltárt szombathelyi Szent Quirinus római kori bazilika padlómozakjait és azoknak – korábbi szokásoktól eltérően – üvegtetőzettel védett elkülönítését;

- a Székesfehérváron feltárt bazilika alapfalait, melyekhez az 1938. évi ünnepi megemlékezés alkalmából (Szent István halálának 900. évében) mauzóleumot építettek;

- a Visegrádon feltárt királyi palota díszudvarát a Mátyás-kúttal.

- az esztergomi királyi kápolnát (melynek munkáit éppen a kiadvány előszavát író Gerevich Tibor művészettörténész, egyetemi tanár irányította);

- a kora középkori jáki templomon és a zsámbéki templomromon, valamint a pesti Belvárosi templomon végzett, fenntartást szolgáló munkákat,

- az egregyi templomot és a veszprémi Gizella-kápolnát.

A kiállított munkák sorában különös hangsúlyt képeztek az 1938 után visszacsatolt területeken végzett műemlékvédelmi munkák. Ezek sorában szerepelt az 1228 előtt épített deáki bencés apátsági templom, a kassai Szent Erzsébet-székesegyház, a kolozsvári Szent Mihály-templom és az aranyosmeggyesi volt Lónyay-kastély. A kiállítás ezzel kívánta dokumentálni, hogy az Észak-Erdély tekintetében alig két éve történt visszacsatolással a műemlékvédelemre háruló feladatoknak ott is eleget kívántak tenni, ugyanígy az 1941-ben visszaszerzett muraközi Szent Ilonán levő Zrínyi Miklós költő és hadvezér sírkövének képe is. Nemkülönben annak említése, hogy Mátyás király kolozsvári szülőházának rekonstrukciójával a MOB éppenséggel Kós Károlyt bízta meg, aki az épületet megtisztította a századelőn végzett szakszerűtlen beavatkozás maradványaitól.

Noha az 1881. évi XXXIX. törvénycikkkel már megvetették a magyar műemlékvédelem alapjait, mégpedig kiválóan, az első világháború és a következő évek a munkát megszakították. Az 1942-es kiállítás tájékoztató szövegének különös érdeme, hogy rávilágít a szemléletbeli különbségekre, melyek a kezdet óta eltelt és fél év-

századot is meghaladó időszakban a műemlékvédelmi munkákat jellemezték. Egyrészt fejlesztették, és – ha nincs is kimondva, de érzékeltetve lett – alapjaiban meg is változtatták.

A fejlesztés terén ki kell emelni, hogy míg a 19. század végén a műemlékvédelem az ókori és a középkori épületekre és a romokra szorítkozott, a 20. század közepén – amikor a budapesti kiállítás rendezték – már a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus stílus-korszakainak alkotásait is műemlékként értékelték és védték. (Mi tegyük ehhez hozzá, hogy a 20. század második fele szinte már nem ismer a műemléknek tekintett alkotások terén korhatárt. Így a szecessziót, melyet neves építésztörténészek még az 1950-es években is szívesen mellőztek, sőt hibáztattak !/, ma ugyancsak nagyra értékeljük, nemkülönben a kortársak kiváló alkotásait is.)

A szemlélet megváltozását pedig az jelentette, hogy a régi korok alkotásaira az évszázadok során átalakításokkal ráarakódott kiegészítéseket is a kiállítás idején már értékelték. Gerevich már nem helyeselte a „stílusisztára” hántolást, amellyel sok esetben középkori emlékeket fosztottak meg reneszánsz és barokk toldalékoktól. Ugyancsak a szemlélet megváltozását jelentette, hogy szükség esetén – például a faltestek vagy a tartószerkezetek pótlásánál – megengedték az eredetiétől eltérő anyagok alkalmazását. Így üveg-, vasbeton vagy acélelemeket, klinkertéglát is alkalmaztak. Ez adott esetben jól láthatóan elválasztotta az eredetit a kiegészítéstől és ezzel is a történeti hűséget szolgálta. Előnye lett továbbá, hogy a laikus szemlélő is láthatta, hogy a helyreállított műemléknél mi az eredeti érték. Éppen Gerevich Tibor volt az, aki az esztergomi munkáinál ezt az elvet már a gyakorlatban is alkalmazta.

Különösen bátor és igaz a hetven évvel ezelőtti kiállítás számvetése, mely országunk néhány kimagasló értékű műemlékének a 19. század végén helytelen elvek alapján történt restaurálását és ezzel károsítását bírálta. Legelső példa erre a Szent István korában alapított, tehát kora középkori pécsi székesegyház, melyet a 19. század elején először Polláck Mihály, a magyarországi klasszicizmus legnevesebb mestere átépített: a középkori alkotás ezt követően már klasszicista épületként mutatkozott. Fél évszázaddal később a bécsi Friedrich Schmitt építész újból átépítette a székesegyházat. Ő vissza kívánta állítani azt a középkori román stílusba, de máig látható munkája mégsem felel meg a történeti hűségnek, eltér az eredetitől. Gerevich Tibor szerint: „a budavári Nagyboldogasszony temp-

lomot a zseniális Schulek Frigyes forgatta ki korának megfelelően eredeti jellegéből... ..tornyát, kapuzatait önkényesen képezte ki, ...a restaurált műemlék egyike a legnagyobb, helyrehozhatatlan tévedéseknek." Ugyancsak helyteleníti a kassai székesegyház egykori restaurálását, amit éppenséggel Steindl Imre, a pesti Országház joggal máig ünnepeelt neves építésze végzett. Munkája nyomán a gótika korában háromhajósna épült templomtér öthajósra bővült, a csatlakozó régi Szent János-kápolnát elbontotta, és egy korábban nem létezett huszártornyot emelt. Megannyi középkori templomunknál (Ják, Lébény, a felvidéki Bártfán és Eperjesnél is) főleg német minták alapján vagy a restauráló építész fantáziája szerint építettek az eredetivel ellenkező tornyokat és képeztek ki más részleteket.

Gerevich említi, hogy ezek a hibák nem róhatók fel egyedül az építészeknek, a műemlékvédelemnél a később kiforrott, következetesebb, a történeti hűséget preferáló szempontok még nem voltak kötelezőek. Gyakran nem is elégítették volna ki az urbanisztikai fejlődés és terjeszkedés által kívánt reprezentációs igényeket.

Ez a hetven évvel ezelőtt megjelent kritika számunkra ma azért jelentős, mert bizonyítéka annak, hogy a két világháború között a hazai műemlékvédelem a tudományosan megalapozott restaurálásnak az útját választotta, sőt annak úttörője volt. Az 1942. évi kiállításon szemléltetett munkák a két évtizeddel később, 1964-ben lefektetett velencei karta előírásainak, illetve ajánlásainak már megfeleleltek.

Mindössze egy hónappal a Nemzeti Szalonban megrendezett kiállítást követően a második világháború egyik legnagyobb csatája zajlott Sztálingrádnál és a Don mentén, ahol a magyar 2. hadsereg szinte teljesen odaveszett. Nemsokára a kiállításon szereplő több magyar építésű régi műemlék is visszakerült azokhoz az utódállamokhoz, melyeknek Trianon ítélte őket. A háborút követően pedig még közel egy évtizedre volt szükség, míg a magyar műemlékvédelem megújulva, hatékony szervezet keretében működve aktív és szépen gyümölcsöző működést fejthetett ki. A kiállítási katalógus felelős kiadója, Dercsényi Dezső ennek egyik legprominensebb szereplője lett.

KUBINSZKY MIHÁLY

ERDÉLYI MAGYAR KÖNYVEK KINCSTÁRA

Kincstárak könyve

Nem szépíthetünk. Napjaink számtalan és sajnos nem ok nélküli szorongása, aggodalma gyakran kiúttalanságot jövendől. S mintha a sötét jóslatok között élen járna a kultúra alkonyának fenyegetése. Nem arról van szó, hogy ez a tendencia előreveti árnyékát: máris benne élünk. Ennek ellenére léteznek könyvek, amelyekre elég rápillantani, kézbe venni, s az ember hirtelen elfelejti mindezt. A Kántor Lajos szerkesztette *Könyv, grafika – Könyvművészet Erdélyben* – ezek közé tartozik. Úgy vélem, minden könyvbarátnak gyorsabban ver a szíve, ha meglátja, s különösen akkor, amikor bárhol fölüti. Lesz, aki azért lapozgatja, mert keresi benne saját, régi, kedvenc ismerőseit. Sokan lesznek így Kós Károllyal, Bánffy Miklós illusztrációival, Nagy Imre rajzaival. Más pedig azért nézegetheti kíváncsian, mert eddig nem vagy kevéssé volt ismerős számára a művészettörténet és irodalom találkozásának ez a területe, s még kevésbé a könyvgrafika számos kevésbé ismert erdélyi alkotója, technikáik sok új változata. Mindkét esetben szinte észrevétlen merül bele a nézegetésbe, olvasásba. Már az első rápillantások nagy a kísértés, hogy végigpörgessük a lapokat, mint egy kártyapaklit osztás előtt. Tiszteletlen a közös játékra várakozás kellemes feszültségének párhuzama? Hiszen művelődési időszakok, portrék, művésztelepek pontos, hiteles történetei, tablói állnak elénk. Többek között olyan kiváló nevek fémjelzik az egyes, eligazító tanulmányokat, részleteket, mint Jakó Zsigmond, Murádin Jenő, Dávid Gyula, Banner Zoltán, Ditrői Ervin, Gazda József, Koczogh Ákos, Keserü Katalin és mások: mértékadó, nagy múltú szakemberek ismét hézagos névsoraként.

Tudományos szakirodalom? Föltétlenül az is. Bizonyára megörvendeztetni a művészettörténészeket, könyvészzettel foglalkozókat, grafikusokat, irodalom- és kortörténészeket, egyéb szakterületek kutatóit. Mégis, a kötet uralkodó karaktere más. A képzőművészeti alkotások egyedi ágazatának, a könyvművészet és grafika együttműködésének műhelyeibe pillanthatunk be. Már az album külleme, beszédes tipográfiája is együtt dicsérheti a föltételezhető kezdeményező, ötletgazda, szerkesztő és a kivitelező könyvtervező grafikus (abc-rendben) Kántor Lajost és Könczey Elemér mun-

káját. A kötet „teste”, kötése, borítója, a ciklusokat elválasztó lapok elütő színe, az egyes oldalak tipográfiája Könczey Elemér kiválóságának köszönhető. De úgy vélem, hogy az utóbbiaknál különösen a szerkesztő koncepciója érvényesül. Eszerint többszörösen vezérlik az olvasó, nézegető figyelmét. A folyamatos szöveg margóin találjuk az illusztrációkat. Közöttük pedig helyenként váltakozva, nagyobb betűkkel, kurziválva, keretezve az írásokból idézett, kiemelt, alapvető gondolatokat. Így szemléletessé válnak a könyvgrafika különböző fajtái, technikái. S az is, hogy jelentkeznek az irodalmi szöveg és rajzok, metszetek társulásainak művészi irányai. Közvetlenül az első világháború végétől maig tartó időszakot öleli át ez a szemle (1919–2011). De háttérben föleleveníti a híres erdélyi magyar könyvművészet múltját is, napjainkból visszapillantva. A könyvművészet nagyra becsült hagyományai élnek tovább, látjuk, mit őriztek meg az utódok, mivel gazdagította a fejlődő technika s főként az egymást váltó tehetségek.

Külön fejezetként nem szerepel ugyan a híres erdélyi könyvművészet története, de jelen van a szerzők állandó utalásaiban, idézeteiben. Így mozaikként összeilleszthető. Úgy vélem, szükséges is itt ez az összeillesztés, hiszen a várható olvasóközönség számára nem feltétlenül ismert. Enélkül pedig nem mérhető fel igazán az adott kötet jelentősége. Ezért mellékelek ide Jakó Zsigmond kiváló könyve, a *Könyv és könyvtár művelődésünkben* (1972) alapján egy kis összefoglalót.

Nagyjából 400 esztendő az a múlt. Heltai Gáspár 16. századi kolozsvári műhelyétől évszázadokon keresztül napjainkig. Szinte szünet nélkül rendkívül zivataros időszakok követik egymást. Ennek ellenére az erdélyi fejedelmek folyamatosan foglalkoznak a könyvek sorsával. Báthory István bevezeti a sajtó ellenőrzését (1571). S még ebben az évszázadban a könyvkiadás előbb a kálvinista egyház kezébe került, a nyomdák polgári magánvállalkozóké lettek, majd hivatalos intézményekké váltak, a fennhatóság maga a fejedelem. Ezért is a nyomdászat központja a székhelyekre: Gyulafehérvárra, Váradra kerül. Az előbbi helyen később Bethlen Gábor létesít nyomdát, majd (1622) továbbfejleszti ezt Bethlen István, Hollandiából hozott szép betűkkel. (1640). A váradi műhely vezetője már a világhírűvé vált leideni Elzevir családnál tanult. Eddigre a könyvek kivitelezésének minősége, szépsége is sokat számít. Fogalomná vált a *Vulgata*, (1682), a híres

„népies”, „közhasználatú” Biblia, amely elsőként szerepelteti egy kötetben az Ószövetséget és az Újszövetséget – *Szentírás* címen. Különleges, „*fatáblára vont pergamen*” kötésével tüntet. Ditrói Mór szavait idézem, aki hozzát teszi: „olvasás közben taktilikus élvezetekkel is szolgál”. De nálunk sokáig hiábavalónak bizonyult még az Elzevireknél tanult váradi mester ritka nagy tudása, amikor törökök szállták meg a várost. Csakúgy, mint Váradon, Gyulafehérváron is csupán az egykori nyomda maradványairól beszélhetünk. Apafi fejedelem mindkét helyről összeszedette és Kolozsvárra vitette a hiányos felszerelést. Helyreállítva részben Kolozsváron, részben Enyeden, a Collegiumnak adományozva működtette. Újra központtá válik Kolozsvár. Ide kerül a régi erdélyi magyar nyomdászat legnagyobb mestere: Misztótfalusi Kis Miklós. Ő az, aki súlyos küzdelmeket vív Apáczai Csere János magas színvonalú művelődési programjának folytatásáért. (1690–1693). Egyre nagyobb ugrásokkal Méhes György *Erdélyi Híradóját* kell megidézünk. Nála találjuk meg az első saját független nyomdát, s a tipográfiai hagyományok átmentését. (1848–49 előtt). Ekkor már országszerte számos nyomdát találunk, kisvárosokban is. Az erdélyi könyvművészet – állandó történelmi megpróbáltatásai között és ellenére – évszázadok óta és évszázadokon át tartja a lépést Európa élvonalával. Ez a dúsgazdag örökség kötelez is. S ennek a hagyománynak méltó folytatása, átívelése a közelmúlt és jelen korszerű változataiba, ennek számbavétele akár a nagyközönség számára is jól áttekinthetően: ez a frissen megjelent *Könyv, grafika*.

A Nagy Mester: Kós Károly, személyével és kivételesen sokoldalú tevékenységével, eleven hídként íveli át a II. világháború előtti és utáni időszakok közti, ugyancsak mély szakadékot. Az építészként, íróként, grafikusként, szerkesztőként, könyvkiadóként egyaránt kiemelkedő alkotó igazi erdélyi ezermester. Maga építi föl Sztánán a „Varjúvárat”, amely otthon és egyben műhely is: a szintén maga készítette kézinyomdával, metsző- és könyvkötőhelyiséggel, ahol családjának tagjai is részt vesznek a munkában. 1914-ben költöznek ide. Szentimrei Jenő barátjával ketten adták ki az első három könyvet. Kós koncepciója: az erdélyi három nemzet (magyar–román–szász) összefogása, ezt sugározák, terjesszék a könyvek. Ez az eszmeiség, a transzilvanizmus alap gondolata vezérli később, közeleti szerepvállalása idején is. Eközben kétfelől támadják, hol „románbarát”-ként, hol mint

„zsidóbarátot”. (A Ceaușescu-éra egy szakaszában a nevét is tilos volt leírni. Ekkor „nacionalizmusa” és „antiszemitizmusa” miatt.) 1924-ben hat író társával s egy polgári mecénás segítségével „betéti társaság”-ként alapítják meg az Erdélyi Szépművészi Céh (ESZC) könyvkiadót. Két évtizedig, 1944-ig áll fenn a vállalkozás, 166 művet adnak ki. Nagyjából ezzel egyidejűen jelennek meg azok a folyóiratok, amelyekben a legtöbb belső illusztráció szerepel (*Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*). A felsorolt kiadványokban találjuk meg a két jó barát: az 1938-tól Londonban élő Buday György (Kolozsvár, 1907–1990) és Gy. Szabó Béla (1905–1985) híres fametszeteit is. Buday az ESZC fölkérésére illusztrálja *Arany balladái*nak nevezetessé vált kiadását (1933), majd a *Székely népballadák* illusztrációjával nemzetközi sikert arat (1935). Gy. Szabó főként Dante-illusztrációival, s a *Jelenések könyve* fametszetsorozatával, világhírű, képes útikönyveivel vált népszerűvé. Mindannyian a maguk útját járják, az itthon maradtak is, még akkor is, amikor már a szocreál a hivatalos, állami elvárás. Kós és Gy. Szabó intenzíven munkálkodik a méltó utódok új generációjának színre lépésekor is.

Ez utóbbi gárda olyan dús, hogy a szerkesztőnek nem könnyű kiválasztani közülük a legrepresentatívabb alkotókat. Így is rendkívül gazdag a névsor. A kiemelt alkotók pusztá felsorolása is csak csonka lehet: Deák Ferenc, Cseh Gusztáv, Paulovics László, Plugor Sándor, Árkossy István, Bardócz Lajos, Tóth László, Baász Imre és társaik azok, akiknek nagyformátumú grafikai művészete, pályafutása képviseli a *Könyv, grafika* egyik vezérfonalát. Egyedi portrék áttekintésére is talál módot. Természetesen nem teheti ezt a teljesség igényével. De stílusos rész megoldás, s egyben tömör információbővítés is az, amikor a *A gyergyószárhegyi Barátság Művésztelep (1974–1995)* enciklopédiája alapján hét meghatározó jelentőségű művészről láthatunk egy-egy fényképes bemutatást. Az itt szereplők kiválasztott művén kívül rövid életrajzot, pályaképet, kritikáikból vett idézetet, ars poeticájukat is megismerhetjük, összesen tíz oldalon (118–125). Ízelítő ez egy nemzedék munkásságából, szemléltetővé teszi, mikor, mit merítenek a múltból, máskor mennyire sarkalatosan térnek el az erdélyi könyvművészet pazar hagyományaitól. Fokozottan tapasztalhatjuk ezt, amikor a fekete-fehér és színes borítólapokat sorozatként nézegetjük (108–117 – a határmezsgyének tekinthető első négy kép kivételével).

Nagy szerepet és segítő, közvetítő szerepet is játszanak a Ceaușescu-rendszerben kutyaszorítóban működő kiadók, szépirodalmi, és nemcsak a szépirodalmi folyóiratok, lapok. Erre a legjobb, legbővebb példátarat a Kriterion Kiadónál s a *Korunk* folyóiratnál és hatókörökben találunk, ezt a kötet terjedelmének arányos elosztása is tükrözi. A bevezető után anyagának zöme e két kiadó köré csoportosul, két ciklusban, hozzávetőleg 100-100 oldalon. Ehhez a befejező rész, az *Új évezred* félszáz lappal csatlakozik. Ez arra is módot ad, hogy képet kapjunk a két irodalmi fórumról is. Így a könyvművészet és könyvművészek, grafikai művek természetes közegükben és közegükkel együtt jelenhetnek meg. Mindkét intézmény könyveinek tervezése, látványa alapvetően sokat köszönhet a korszerű magyar tipográfia „atyjának”: Tóth Samunak és műhelyének (1918–1967).

A Kriterion Kiadó Domokos Géza személyében egészen kivételesen nagy tehetségű, sokoldalú, leleményes igazgatóra lel. Ő vezette az intézményt Bukarestben a 70-es évek elejétől, megalakulásától, mindvégig: 1990-ig. Legendás alakjához számos, a lehetőségeket állandóan tágító, ragyogóan előrelátó terv és megvalósítása fűződik. Ő „betűmágusoknak” nevezte és tekintette a könyvgrafikusokat. S ha így van, akkor őt magát vajon minek is nevezhetjük? Annak ellenére, hogy gépek, felszereltség, nyomdai anyagok nagy hiányaival küzdtek (s emiatt a kiváló művészi szándékok sokszor csorbítottan érvényesültek), maximalista koncepciókat alakított ki. A román, magyar köteteken kívül német, orosz, ukrán, szerb, jiddis könyveket is megjelentetett, vállalkozott cirill, héber és arab betűs kiadványokra is. Nagy súlyt helyezett a Kriterion könyvgrafikai arculatának kialakítására. A vonzó borítót éppúgy igényelte, mint a könyvek ízléses, tartós gerincét, választékos kötését. Folytatta a Kriterion elődjénél, az Irodalmi Könyvkiadónál elindított „monogramos” sorozatot. Itt a versek, regények kronológiai helyét is jelzi a borító. Makkai Sándor, Reményik Sándor művei kerültek ide. Kós Károly örökségét viszik tovább, amikor nyersvászon kötetést kap Kallós Zoltán *Balladák könyve*.

A hetvenes években egymás után hozzák felszínre különböző vidékek balladakincseit, a sorozatban került olvasói elé a román, majd a háromszéki, kibédi balladaanyag. Később mintás könyvborító vásznak megszövéését vállalják szívesen a kapusi, majd a csángó asszonyok. Pénzügyi, adminisztratív és ideológiai okok

egyaránt akadályozták ezt a tervet. Mégis, idővel sorra megjelennek az erdélyi tájak magyar népművészeti, művészeti emlékei, varrottas albumai, a kászoni, a Kis-Küküllő vidéki, torockói és más, hasonló kötetek. A hiányzó s hiába igényelt szakmai folyóiratok pótlására népszerű, nyelvészeti, zenei és egyéb tudományos gyűjteményeket adnak ki. Borítók tervezéseivel fejezik ki a szakmai összetartozást. A tudás újfajta gyöngysorait fűzi össze a Kriterion. Elhíresülnek a Fehér Könyvek, a Téka sorozatai. Már elegáns grafikai „formaruháik” is szemlélteti a könyvtervezők különös megbecsülését, szöveg és rajz vonzasköreinek kölcsönösségét, mindkét haza és az egyetemes művelődés történetére való figyelmet, az enciklopédikus tudást terjesztik és teszik kívánatosá. De másféle módon.

Ezt az eltérést szemlélteti már maga a kétféle könyvforma mérete, kézbevehetősége. A „fehér könyvek” folytatói a korábbi Erdélyi Ritkaságoknak. Olyan eredeti forrásokkal találkozunk, mint Apáczai enciklopédiája, Bölöni Farkas Sándor, Fogarasi Sámuel önéletírása, a székely falutörvények egy részlete. A Téka választékos, vidám színei jelzik, milyen tárgykörbe tartozik egy-egy kis kötet. Különleges változatosság, kuriozitások keltenek jogos kíváncsiságot, Defoe *A londoni pestisétől* a középkori anekdotáig, Brehm világljárásának megörökítéséig. Itt többnyire a grafikus Deák Ferenc munkája, stílusa érvényesül, ahogyan ő az, aki később vezető szerepet játszik a *Korunknál* is. De foglalkoztatja a kiadó az új nemzedék szinte minden tagját (pl. a rendkívül népszerű Horizont sorozatnál). Ragyogóan összeválogatott, klasszikus és kortárs világirodalmi olvasmányok, egyszerre értékes és élvezetes prózai művek szerepelnek itt. Fedőlapjaikat merész színek, kollázsok, újdonsült technikai megoldások jellemzik. Diagonálisan szemben állnak az eddig hangsúlyozott könyvtervezési puritánsággal. (246–251.) Nagy kár, hogy csak a műszaki szerkesztők neve szerepel a kolofonon, a grafikusok névtelenek maradnak. Az első, majd a második és harmadik Forrás-nemzedék köteteinél már pontosan tudhatjuk a pályakezdő költőkkel, írókkal egykorú fedőlapok, emblémák szintén itt induló alkotóinak nevét: Bardócz Lajos, Feszt László, Árkossy István, Plugor Sándor, Cseh Gusztáv, Baász Imre és mások (40–42.). Összegezeként, nem csodálkozunk azon, hogy a Kriterion évről évre elnyerte „Az Év Legszebb Könyve” díjat. Hozzá kell tennünk: a Kriterion adja ki a *Nagy Albert élete*

és kora – „Fehér volt a világ” (1988., ill. 1997.) című kötetet (Kántor Lajos válogatásában, elő- és utószavával), s a mindkét (a *Korunk* és az *Utunk*) folyóirat világát meghatározó Deák Ferenc *Betűs és Rajz* című könyvét (Dávid Gyula és Bálint Lajos szerkesztésével). Az utóbbi gyakorlatilag grafikai album, a művésszel folytatott beszélgetés egy-egy rövid felidézésének megszakításával.

A *Korunk* szerepét jellemezni, vagy akár csak vázolni, körvonalazni jóval összetettebb feladat, mint a Kriterionét. Semmiképpen sem elég egyszerűen csak a „Korunk műhely”-éről beszélni. Úgy vélem, nem is lehetett könnyű megtalálni azokat a finom distanciákat, fő- és alfejezeteket, megnevezéseket, amelyek helyükre illeszthetik a *Korunk* kezdeményezéseinek, tevékenységeinek ágazatait. Kántor Lajos rálel ezekre. Ideillő, információ is egyben pl. a közvetlen munkatársak között szereplő; közvetetten, vagy alkalmi tanulmányokat, cikkeket írók együttes feltüntetésére a „*Korunk-közelben*” megkülönböztetés.

A festők, grafikusok, szobrászok konkrét teljesítményeire nem egyszer az *Erdélyi Helikon* hívta föl előbb a közvélemény figyelmét. Kántor Lajos megállapítása ez a *Kép, világkép – a régi Korunk az új művészetért* (1977) című kötetében (szerkesztő: Dávid Gyula). A *Korunk* szembetűnő fordulatát jelzi az, amikor „az első Forrás-nemzedék első szerzőjének, Veress Zoltánnak a novelláját Tóth László illusztrációja” kíséri, 1962-ben – idézem Kántor Lajos szavait, amelyek a két kortárs személyében irodalom és képzőművészet együttműködését is érzékeltetik. Ezt követően rendszeressé válik a képek, a grafikusok munkáinak szereplése. Illusztrálókként találkoznak a *Korunkban* az eddig felsorolt rajzolókön kívül Balázs Péter, Kopacz Mária, Simon Sándor, Sipos László, Soó Zöld Margit, Surány Erzsébet, Unipán Helga, Mircea Vremir, Aurel Ciupe munkáival is. A műfajok, technikák gazdag skálája kap helyet: rézkarc, tollrajz, pasztell, grafikai montázs, az illusztrációk mellett ex librisek, emblémák. Tagadhatatlan, hogy Kántor Lajos az, aki előbb munkatársként, majd szerkesztőként, főszerkesztőként szívvel-lélekkel pártfogója, szorgalmazója ennek az együttműködésnek. Ő nevezi „Deák Ferenc-korszaknak” az 1967-től kezdődő közel húsz évet. Ez idő alatt Deák Ferenc (Kökös, 1935) személyisége, szakértelme meghatározó szerepet játszik. Állandó figyelmével, tanácsaival ott áll a művészeti rovat szerkesztője mögött. Az ő stílusa, hatása éveken át érvényesül. Előbb a régi borítót fölváltja az általa

tervezett, fekete és téglaszín fedőlap (amelyet később még újabbak, korszerűbbek követnek). Nevéhez fűződik a maradandó *Korunk*-emléma: az egymásnak hátat fordító két, nagy K-betű. A folyóirat és könyvművészet szoros kapcsolatának tanúsága az, hogy az UNESCO által meghirdetett „a könyv nemzetközi éve” idején, 1972-ben, a *Korunk* már januárban különszámot ad ki. (Ebben megjelenetik két európai híró gondolkodó, Theodor W. Adorno és Robert Escarpit egy-egy jelentős tanulmányát. K. Jakab Antal és Horváth Andor munkája a magyarra fordítás.)

1973-ban megnyílik a *Korunk Galéria*. Itt havonta követik egymást a képzőművészet különböző ágazatait képviselő művészek egyéni, csoportos és gyűjteményes kiállításai. Utóbbiak közös tematika alapján csoportosítják a szereplőket, műveiket, többször egy-egy évfordulóhoz vagy más, közérdekű tárgykörhöz kapcsolódnak (Bartók Béla, Ady, Madách Imre munkásságára emlékeznek, illetve a grafikusok szülőföldről készült munkáit gyűjtik egybe). „A *Korunk Galéria ajándéka a Székelyudvarhelyi Képtár számára*” felirat azt is elárulja, hogy a kolozsvári galéria felgyűlt művészi értékeit megosztja a távolabbi magyar vidékek közösségeivel is. Az első személyes és közös műhelyek bemutatkozásai után eligazító katalógusok is kísérik a kiállításokat, amelyek lassan Kolozsvár kulturális ünnepeivé lesznek. A *Korunk Galéria* eseményeihez készülő műsoros megnyitók a magyar írók, költők, zeneművészek, színészek színe-javának fölléptét is jelentik. Ezeken a vernisszázsokon nemcsak a műalkotásokkal találkozik a közönség, hanem a művészekkel, szerkesztőkkel is. Maguk a művészek is itt találkozhatnak egymással, más vidékekről való társaikkal is. Mindez kellemes, emelkedett, örömteli közegben történik. A vonzerőhöz az is hozzájárul, hogy a kiállítások helyszínei is változnak. Kezdetkor a *Korunk* szerkesztőségében, később a Györkös Mányi Albert Emlékházban és másutt sokszor nem lehetett becsukni az ajtót, annyira nőtt az érdeklődés. Ez a korszak volt a *Korunk Galéria* virágkora. A 250. kiállítás örömeire nagy gonddal készül, és elkészül egy áttekinthető kiadvány, a *Találkozások* (Heim András volt a műszaki szerkesztő, a tipográfusok pedig Árkossy István és Heim András). Ennek függelékeként készült el a tárlatok pontos dátuma, a művészek neve, a megnyitók programja, 20 kis betűkkel telerótt oldal volt elég erre. A készítőik kedvét jócskán szeghette az, hogy a támogatás megszervezésével

is szűkös a pénzügyi keret. Emiatt a papír és a képanyag egyaránt igen méltatlanul, rendkívül gyenge minőségű. Némileg enyhítheti csak mindezt Deák Ferenc igen vonzó borítója, amely Nagy Albert *Fehér kakas* című remekének felhasználásával készült. Vigasztalhat az is, hogy kialakult már az egyre bővülő, szervezőkkel szolidáris, rangos, hű közönség is. Sajnos, a Korunk Galéria fénykorának fényei fokozatosan kialusznak. Előbb a katalógusokat szüntetik meg, majd a műsorokból a versek, zeneszámok engedélyezését vonják vissza. Ez a tilalom éppen 1986 augusztusától lesz hatályos, amikor a 250. tárlatra készülnek: 1986 júniusáig 249 kiállítás valósult meg. Nem kis bátorságot kívánt az, hogy a több szakaszban ismételt pártcenzúra tiltásait semmibe véve alkítsák ki a az összegezés törzsanyagát.

A most bemutatásra kerülő *Könyv, grafika* mintha összegező bekerekítése lenne a vázolt útnak. További szövetségekről, a *Korunk* képzőművészet-pártolásának ugyancsak tekintélyes továbbterjedéséről is vall. (Arról például, hogy időközben megalakult a Korunk Baráti Társaság és a Komp-Press Kiadó.) S arról is, hogy az eddig említett intézményeken kívül a csíkszeredai Alutus nyomdával, majd a szegedi Mozaik Kiadóval, de még a budapesti Nemzeti Kulturális Alappal is létrejött az együttműködés. A három utóbbi összefogásra már előbb is volt egy-egy példa. Ez a legújabb kötet még kitekintést nyújt az 1990–2011 között működő, új könyvkiadók munkájára is. (Dacia, Polis, Mentor, Pallas-Akadémia, Koinonia, Bookart, Erdélyi Híradó, Corvin, IDEA). Kitekint, és a szerkesztő zárszavában többüknek köszönetet mond (Idea-Plus, Idea-Gloria). Ezeknek a társvállalkozásoknak körvonalait is fölrajzolja a befejező *Új Évezred* című ciklusban, melyben vázlatos képet kapunk a legfiatalabb grafikusokról, tervezőkről, a hagyomány jelenkori, tehetséges fiatal utánpótlásáról, szavakkal és képekkel. (Damokos Csaba, Könczey Elemér, Keszeg Ágnes, Csillag István és kortársaik.) Ezzel lesz teljes *Könyv és grafika*, az erdélyi könyvművészet összegzése, napjainkból visszapillantva.

Aligha jött volna létre ez a szép kiadvány Kántor Lajos nélkül. Ő az, aki összeszedte ezt a bőséges, sokrétű anyagot, kiválasztotta az áttekintés szempontjait, eszerint alakítva ki a könyv ciklusait, rendszerezését. Gondoskodott a szemléltető képanyag s kísérő tanulmányok, esszé arányairól. Munkatársakként megnyerte magukat a grafikusokat – de a szakterület legjobb ismerőit

is, szem előtt tartva a sokoldalú megvilágítás igényét. Nem tehetné volna meg mindezt, ha nem gyönyörködtették és foglalkoztatták volna a képzőművészet legkülönbözőbb válfajai, köztük a könyvgrafika, ha nem válik a passzív nézőből alkotások, alkotók útjainak aktív, találékony egyengetőjévé.

(*Könyv, grafika. Könyvművészet Erdélyben. Szerk. Kántor Lajos. Kolozsvár, Korunk, 266 o.*)

SZÉLES KLÁRA

AZ ÁLLAM MINT CÉGTULAJDONOS

Személyes vonatkozással kezdem: közgazdaság-tudományi tanulmányaim és munkába állásom az 1970-es években egybeesett a vezető piacgazdaságok gazdasági válságával, majd az olajár-robbanás által katalizált technológiai-ideológiai-gazdaságpolitikai korszakváltással. Izgalmas volt látni a jóléti kapitalizmus megrendülését, a Thatcher és Reagan nevéhez fűződő megújítási szakasz kibontakozását. A szocializmus gazdasági és politikai pangásának éveiben üdítő volt olvasni az állam piacgazdasági szerepének változásait boncoló nyugati írásokat. A kandidátusi disszertációm 1986-ban a kapitalista állam vállalkozói szerepéről és a privatizáció akkor nekilendülő folyamatáról írtam. Amit az egyik főnököm így kommentált: Bod elvtárs érdekes, de kicsit ezoterikus, a magyar valóságtól távol eső témát választott. A munka könyv alakban 1987-ben jelent meg; két évre rá már javában „spontán privatizáltak” a tűz közelében levők, három évre rá a tulajdonreform (magánosítás, kárpótlás, vállalatfelszámolás és vállalkozásösztönzés) lett a legsúlyosabb gazdaságpolitikai problémacsokor.

Most ismét olyan fejlemények adnak munkát az elemzőknek, amelyek szinte előzmények nélkül következtek be: a magyar kormányzat újraállamosítási lépései. Az olajszektorban (Mol), a bankvilágban, a távközlésben (a negyedik mobilszolgáltató létrehozásával), a Rába esetében a járműiparban szerez meg vagy szerez vissza vállalkozói vagyontárgyat a magyar állam, de állami kézbe vonják a színesfém-kereskedelmet, valamint egy sor kórház és iskola államosításáról döntöttek. Míg az államszocialista tervgazda-

ság lebontásának és a privatizációnak idővel kiterjedt elméleti és empirikus irodalma lett, a visszaállamosítás gazdaságpolitikáját lényegében semmilyen elvi, tudományos elemzés vagy szakmai vita nem előzte meg minálunk.

Nem mintha a mai viszonyok között teljesen váratlan, rendkívüli lépésről lenne szó. A nemzetközi pénzügyi zavarok hatásaként az állam rendeltetésének az ügye világszerte a viták középpontjába került. A krízis a dominánsan magántulajdonú fejlett gazdaságokban fejlődött ki és indult útjára, majd hamar világossá vált, hogy a piaci zavarokra nemzeti szinten az államoknak, nemzetközi szinten pedig a koordináló intézményeknek (IMF, OECD, G20) határozottan reagálniuk kell. A reakciók sorában – hosszú idők óta ismét – valóban történtek államosítások, még az olyan piacközponjú közegben is, mint az Egyesült Államok, ahol a meggyengült tőkeerejű nagybankok és biztosítók megsegítése fejében átmenetileg tulajdonhoz jutott az állam. Kényszerből banktulajdonos lett a kormány Írországban, Izlandon is: mindkét helyen a magánbankok aránytalanul gyors üzleti aktivitásának éveit követte a hitelintézeti csődhelyzet, aminek mérséklésére, kezelésére lépett be tulajdonosként az állam, a pénzügyi támogatás fejében. De volt egy sor példa brit, német, belga államosításra is, főként a pénzügyi szektorban, ritkábban azon kívül.

Az amerikai történet és a számos nyugat-európai eset a különbözőségei ellenére abban megegyezik, hogy az állam tulajdonszerzése meghirdetetten átmeneti: arra az időszakra szól, ami alatt helyreállítható a piacgazdaság hatékony működése. Láttunk persze olyat, hogy az átmenetinek szánt állami szerepvállalás állandósul: az első és főleg a második világháborút követően a vezető kapitalista országokban a kormányok a gazdaságmozgósítási üzemmódból nem könnyen álltak át a békebeli gyakorlatra, és sok rendkívülinek gondolt állami intervenció megoldás nem kevés időre intézményesült. Azonban a fejlett piacgazdaság története mégis az, hogy rendezett viszonyok esetén az állam igyekszik távol maradni az üzleti tevékenységektől. A kevésbé fejlett, perifériális vagy félperifériális országokban persze jóval gyakoribb az állam magántőkét helyettesítő ténykedése: a gyenge vagy hiányzó magánvállalkozást pótlandó lép fel vállalkozóként az állam.

Érdekes azonban, hogy bár a 2007 utáni válságszakasz természetesen nagy vitát váltott ki a piacgazdasági rendszer jövőjéről mind akadémiai körökben, mind a társadalmi véleményformálás

számtalan színterén, és a viták eljutottak a kapitalizmus alapintézményeinek és alapelveinek vizsgálatáig, a meghatározó gondolati irányzatokban mégsem jelent meg az állam közvetlen tulajdonosi aktivizálódásának követelése. Annál inkább jellemző az állami (és esetenként az államok feletti) szabályozás sürgetése, több okból is. Először: az amerikai hitelintézeti szektorból kiinduló zavarok ismételten rámutattak arra, hogy a piaci koordináció mint gazdaszervezési elv és keret feltételez szabályozottságot. Az állami felügyezés elmulasztása és az észlelt makrogazdasági aránytalanságok negligálása a bajok talán legfőbb okainak tekinthetők. A kormányok ugyan sietve az üzleti szereplők hibázásában neveztek meg a válság okát, de a fejlemények elemzése világosan kimutatta azt, hogy az állami felügyelet gyengesége, figyelmetlensége is a kiváltó okok között van. Indokolt tehát az állam piacfelügyeleti szerepének erősítése.

Ettől azonban még kérdés marad: miért nem került vissza a politikai napirendre az állami tulajdon részarányának tartós növelése, vagyis a vegyes gazdaság (mixed economy) szektorális arányainak érdemi megváltoztatása. Nos, talán éppen a harminc évvel ezelőtt lefolytatott nyugati útkeresési viták tanulságai hathatnak a mai döntéshozói kör gondolkodására: a piaci tökéletlenségek (market imperfections) kúrálására a nyugati világ az akkori történelmi helyzetben valóban egyaránt kipróbálta az államosítást és a szabályozást, de rugalmasságát, társadalmi költséghatékonyságát tekintve a szabályozás bizonyult a nyerő opciónak. Így tehát a fejlett piacgazdaságokban egy ideje már nem az állami tulajdon növelése/mérséklése adja a vitatémát, inkább a deregulálás és a reregulálás célszerűsége körül zajlik a vita és a tényleges gazdaságpolitikai harc.

Mindez azonban a fejlett piacgazdaságok ügye, nálunk ez is másként van. Ami nem is csoda: Alexander Gerschenkron és mások munkássága nyomán elfogadottnak számít a tézis, miszerint a később kapitalizálódó, perifériális nemzeteknél a fejlett régiókhoz képest gyengébb hazai vállalkozói réteg miatt az állam rendszerint tulajdonosi szerepkörben is sokkal aktívabb. A tények alátámasztják a teóriát: máig megmutatkozik a különbség az Európai Unió régebbi tagországain belül is a korábban kapitalizálódó és gazdagabb északi országcsoport, valamint a kontinens déli fele között: az állami szektor Görögországban, Olaszországban vagy éppen Fran-

ciaországban az üzleti ágazatokban is bőven megtalálható, míg északabbra a közvetlen állami cégtulajdon ritka. Az utóbbi régióban viszont az érdek-képviselési szereplőkkel való együtt döntés sokkal jellemzőbb, az érintett országokban széles feladatkört vállal a költségvetési politika; egyszerűen más módon aktív az állam Európa ezen kapitalizmusváltozatában.

Ha most a magyar ügyek előzményeihez el akarunk jutni, érdemes felidézni, hogy amikor az addig félperiferiának számító kelet-közép-európai térség a második világháború után a szovjet érdekkörbe került, az érintett országokban – így hazánkban is – az állami tulajdon szélsőséges mértékig emelkedett. A szovjet típusú tervezőgazdaság (irányítási logikáját tekintve kvázi hadigazdaság) a legális magánszektort lényegében megszüntette, vagy csak kiegészítő, másodlagos területekre szorította. Míg Európa mediterrán felében az 1950-es években úgy volt vegyes gazdaság, hogy a rendszer maga piacgazdaság maradt, a magyar, román, keletnémet stb. esetekben megszűnt a vegyes gazdaság, mert az állami tulajdon és az állami tervezés primátusa mellett minden más csak kiegészítő elem lehet. A magyar óvatos reformkísérletek némileg árnyalják a népgazdasági terv primátusának elvét, és bizonyos szektorális mozgások is beindultak a kisméretű magánvállalkozások és a hibrid formák legalizálásával, de a rezsim végnapjáig nálunk is, mint minden más hasonló sorsú országban, fennmaradt az Európában páratlanul nagy állami tulajdoni hányad.

Ez a kiindulási pont 1990-ben. Ezért teljesen érthető, hogy a rendszerváltozás keretében a nyomasztóan nagy állami tulajdoni hányadnak a mérséklését, azaz az erőteljes privatizálást követelte mindenki, aki valóban szakítani akart a pénzügyi, hatékonysági, morális csődbe jutott szocialista rezsimmel. Értékvizsgálatok mutatják, és személyes emlékek is alátámasztják: a társadalom nagyobb fele várta, igényelte a magánosítást, és a közvélemény nagy többsége elfogadta azt a piacgazdasági alapigazságot, hogy a gazdasági szereplők alapvetően nem állami háttérűek. Ezt a helyzetet azért kell ideidézni, mert a memória megkophat, és a későbbi fejlemények árnyékot vethetnek a múltra. Tény, hogy a politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi és gazdasági átalakulás megpróbáltatásai közben a piacgazdaság (kapitalizmus) társadalmi támogatottsága általánosan meggyengült. Még nagyobb mértékben vált népszerűtlenné a privatizáció gondolata.

Amint korábbi elemzéseimben taglaltam itt, a magánosítás népszerűtlenségét több tényező magyarázhatja: a folyamatot övező korrupció, a külföldi tőke történelmileg roppant gyors penetrációja, a tulajdonosváltásból és az átalakulás egyéb körülményeiből fakadó munkanélküliség megjelenése és tartósulása, a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek megnövekedése. Mindezek feltehetően elkerülhetetlen kísérőjegek, ezt egy sor nemzetközi példa illusztrálja. Maga a magánosítás abban a helyzetben szükségszerű volt; nem is lehetett volna értelmesen működtetni a piacgazdaságra visszatérő országokban a demokráciát egy annyira kiterjedt állami gazdasággal. Ám a változás arányai is fontosak: a túlnyomó állami tulajdontól lehet gyorsan és még gyorsabban, sőt kampányszerűen megválni. Hazánkban, de a térség nagyobb részéről is elmondható ez, a privatizációs folyamat történelmileg olyan irdatlan gyorsan zajlott le, hogy annak nem volt előzménye vagy példája a nyugati világban.

A megmaradó állami és helyhatósági tulajdon aránya ma kisebb nálunk, mint Európa déli államaiban, sőt az unió átlagánál is csekélyebb. Pitti Zoltán számításai szerint a magyar társas vállalkozásokon belül az állami és önkormányzati tulajdon aránya 2010-ben mintegy 12 százalék volt, míg az EU 27-ek átlaga 18 százalék. Van ezenfelül az államnak nem vállalkozási jellegű vagyona, amelynek nagyságát – kellő piaci értékelés híján – nehéz megbecsülni, de a kép elég világos: többségi tulajdonosból, helyesen, kisebbségi lett a rendszerváltozás kezdete óta, ám a folyamat, sajnálatos módon, a vagyonvesztés és a gyakorta átgondolatlan privatizáció miatt túlfutott a feltételezhető optimumon.

Ami a jelenlegi helyzetnek és a politikai erők motivációinak megértéséhez szükséges: az államtalanításnak ez a sebes folyamata összekapcsolódik azzal, hogy a külföldiek tulajdoni hányada nálunk sokkal nagyobb, mint ami az uniós átlag, és következésképpen a hazai tulajdonosi hányad jóval kisebb, mint ami az európai nemzetekre általában jellemző. Valójában ez az igazi gond, és kevésbé az, hogy az államnak és a helyi önkormányzatoknak a tulajdonában kevés vállalat található; hallva a BKV vagy a MÁV anyagi helyzetéről, lehetne akár a dolog jó oldalát is értékelni. Azonban a hazai tulajdonosi kör mostani gyengesége tényleg súlyos ügy, különösen annak ismeretében, hogy a rendszerváltoztató első polgári kormány 1994-ig, majd az első Orbán-kormány 1998 és 2002 között szűkös lehetőségeihez képest jogi és

anyagi eszközökkel igyekezett támogatni a magyar családok és vállalkozók tulajdonhoz jutását.

De hát ez sem kizárólagos magyar történet: a privatizáció a volt tervgazdaságok többségében a külföldi tulajdoni hányad igen gyors növekedését hozta, és ennek a folyamatnak a tükröképeként a hazai tulajdon részaránya máshol is gyorsan zsugorodott, de megvan; hiba lenne elfeledni, hogy nálunk, miként más sorstárs nemzeteknél, létezik hazai tulajdonosi osztály. Amikor tehát valaki a hazai (nemzeti) tulajdoni hányad növelésének fontossága mellett érvel akár politikai, akár szűkebben vett közgazdasági érvek alapján, nem kell szükségszerűen az állam vállalkozói körének bővítésére gondolnia. Az állami tulajdon persze definíció szerint hazai tulajdon, de a nagyobb hazai tulajdonosi szereplő a hazai magánszektor. Nálunk sincs másképp. A hazai tulajdoni hányad visszerősödése úgy is végbemehet, hogy a hazai tulajdonú gazdasági szereplők gyorsabban fejlődnek, mint a külföldiek, anélkül hogy magának a közösségi szektornak bővülnie kellene új tulajdonnal.

De egyáltalán lehetséges-e a hazai hányad organikus növekedése, ismerve a nagy transznacionális vállalatok tőkeerejét és technológiai előnyeit? Igen, lehetséges, főként ha a hazai kereslet bővül, a szolgáltatási szektor és az építőipar rendelésállománya nő, másfelől pedig a nemzetközi tőkebeáramlás üteme – például a hazai bérszint emelkedése következtében vagy pedig egyszerűen a penetrációs időszak lezárulta miatt – mérséklődni kezd. A laikusok gyakran szkeptikus vélekedése ellenére ténylegesen voltak évek, amikor a hazai tulajdonú vállalati kör gyorsabban bővült, mivel termelésének növekedési üteme meghaladta a külföldi cégekét.

Sajnos, az organikus fejlődés konfliktusmentes mintája ma nem alkalmazható Magyarországra. A háztartások fogyasztása 2006 óta stagnál vagy csökken, miként a nemzetközi háttérű 2009-es visszaesés idején, illetve a külföldi tényezőkkel már nehezebben indokolható 2012-es recessziós évben. Bár ennek a körülménynek a külföldi háttérű cégek sem örülnek, de a hazai vásárlóerő tartós gyengesége legfőképpen a magyar tulajdonú, jellemzően kisebb méretű vállalkozásokat sújtja. A csődök és felszámolások 2008 utáni és máig növekvő trendje elsősorban a hazai tulajdonosi kör súlyos bajait jelzi. A tulajdoni arányok ettől akár változatlanok is maradhatnak, ám annak sem kell örülni, ha a magyarázó tényező

a tőkebeáramlás leállása, a hazánk iránti külföldi befektetők érdeklődés gyengülése.

Ezzel a makrogazdasági háttérrel már egy fokkal érthetőbb, ha a hazai gazdaság megerősítésének kormányzati programja a gyakorlatban jelentős részben állami tulajdonszerzést implicál.

Mivel folyó ügyekről van szó, korai lenne határozott véleményt fűzni a hírekben szereplő döntésekhez, tervekhez. Ami az olajszektorban visszaszerzett állami pozíciót illeti, arról azt gondolom, hogy a félállami körből eleve kár volt kiengedni a Molt a korábbi években esetleges részvényeladásokkal, a költségvetés éppen aktuális megszorultságai idején. A térségben máshol is erős a kapcsolat a „nemzeti olajtársaság” és a kormány között; van, ahol tulajdoni kapocs, máshol a regulátori hatáskör révén kontrollálja az állam az energiaszektor óriásait. Ezek egyébként nemzetközi méretekben nem mindig elég nagyok. És itt kezdődnek a kérdőjelek: az állami tulajdonlás nem ok nélkül szorult vissza az éles nemzetközi verseny korában. Ha ugyanis a közszektorhoz való közelség miatt a cég nem tud versenyvállalként, ráadásul kellően tőkeerős és mozgékony piaci szereplőként működni, akkor úgy járhat, mint a Malév, egy korábbi „nemzeti vállalat”.

A Rába állami megvételét nehezebb megérteni, mivel sem az iparág, sem az adott vállalat nem olyan, hogy ellentmondást nem tűrő érvek sorakoznának az állami tulajdonba vétel mellett. A mobiltelefonia piaca pedig már három szereplővel is zsúfolt, így roppant kérdésesnek látszik kívülről, hogy miként fér el ezen a nem növekvő magyar piacon, és hogyan lesz nyereséges egy újabb, állami háttérű szereplő. Miután ez is erősen regulált ágazat, a kormányzatnak erős szabályozóeszközei vannak, lennének a piaci verseny élénkítésére, a fogyasztói érdekek védelmére. Ha mégis indokolatlanul nagynak gondolja az állam az iparág nyereségeségét – és a válságadó kivetése ezt a gondolkodást tükrözi –, akkor ezzel saját szabályozói tehetetlenségét is bevallja. Onnantól azonban, hogy lesz egy kormányközeli piaci szereplő, nem kevesebb, hanem több bajt vesz magára a regulátor, amelynek a mainál élesebb helyzetben folyamatosan bizonyítani kellene majd pártatlanságát.

Volt már az elmúlt két évben arra példa, hogy túlságosan nyereségesnek ítélt ágazat vagy tevékenység célzott kormányzati beavatkozáshoz vezetett, mint a munkahelyi étkeztetésben érdekelt kevés számú (francia tulajdoni háttérű) cég között kialakult

oligopol piacszerkezet esetében. Azt is láttuk, hogy az érdeksérelmet elszenvető külföldi cégek magas politikai szintre juttatták el ügyüket. Ez nem különösebben meglepő, a dolgok természetéből adódik. Ám amikor az Európai Bizottság szakapparátusa találja az uniós joganyaggal, a szabad tőkeáramlás és a versenyszabadság értékeivel ütközőnek valamelyik állami intézkedést, az elgondolkoztatóbb eset. A Bizottság álláspontját ugyan nem kell idealizálni, ám rendszerint olyan érdek védelmében emelnek szót, amely egyfelől európai jellegű, de – és az a mi szempontunkból most legalább annyira fontos – lehet hosszú távú nemzeti érdek is. Az állami tulajdont nem tiltja az EU, ahogy sokan gondolják; éppen a már felvillantott adatok mutatják, hogy számos nyugati országban nagyobb az állam vállalkozói szektora, mint nekünk. Ám a verseny szabadsága valóban olyan érték, aminek nem szabad odavesznie, és az nemcsak „nekik”, hanem „nekünk” is fontos.

Amikor a magyar kormány gazdasági mozgásteret növelő intézkedései rendre bizottsági ellenvéleménybe ütköznek, könnyebb út annak a kinyilatkoztatása, hogy a „brüsszeli bürokraták” a külföldi nagytőke érdekeit védik. Ha a pénzügyi közvetítőrendszert érik szokatlan megszorítások egy tagállam részéről, akkor lehet az Európai Központi Bank, a Bizottság vagy az IMF apparátusát a bankok szakszervezeti bizalmijának tekinteni (egyébként a jó menedzser a szakszervezeti bizalmival is tárgyalt céljai miként hatékonyabb elérése érdekében); de ez a helyzet félreértelmezése és szimplifikálása.

Amikor a magyar miniszterelnök meghirdette, hogy a magyarországi bankszektor 50 százalékának magyar kézben kell lennie, kevés tartalmi kommentár született szakmai körökben. Jelenleg minálunk, csakúgy, mint a cseh, román, szlovák helyzetben, a külföldi háttérű bankok a bankszektor mérlegfőösszegének negyötödét teszik ki. Ez sok; más európai térségekben is gyakori a külföldi pénzügyi intézetek komoly jelenléte, de Nyugat-Európában már 20–30 százalék is soknak számít. Tőlünk délebbre és keletebbre, a fejletlenebb pénzügyi rendszerű Ukrajnában vagy Szerbiában, egyharmad alatti a külföldi bankok részaránya, de persze a mozgatóerők és a magyarító tényezők egészen mások a holland és a szerb esetben. Mindenesetre 80 vagy afölötti százalékos részarányról nehéz lenne minálunk organikus úton 50-re eljutni (arról nem olvashattunk, hogy miért éppen 50, és nem 45 vagy 58 százalékos

hazai hányad a megfelelő és kívánatos a mi viszonyaink között, és pontosan minek is az 50 százalékaról lenne szó). A megfigyelők zöme csak állami pozíciószerezés útján látja egyáltalán kivitelezhetőnek a törekvést. Hacsak olyan viszonyok nem állnak elő, hogy a ma még jelen levő külföldi pénzintézetek kivonulnak; ez esetben már az ukrán arány is elérhető – de ez csak mély krízis nyomásztó velejárója, nem pedig értelmes szcenárió lenne. Az ügyet egyelőre tekinthetjük gondolat kísérletnek, noha konkrét állami tulajdonnövelési lépések valóban folyamatban vannak (Takarékbank).

Végül a mi esetünkben létezik egy olyan körülmény, aminek a jelentőségével sokan nincsenek tisztában. Addig a kérdésig, hogy miből lesz majd pénz az állam vállalkozói kedvének kielégítésére, sokan eljutnak. Ez azonban nem egyszerűen a költségvetési állapottól vagy ügyes könyveléstől függő technikai kérdés. A magyar államháztartás ismert módon erősen el van adósodva, és az államadósság kamatszintje meglehetősen magas. A forintban kibocsátott állampapírok – lejáratától függően – 6 és 9 százalék közötti hozamszinten mozognak az utóbbi években. A magyar devizaadósság hozamszintje névlegesen valamivel alacsonyabb, de mindig ott lebeg az árfolyamkockázat réme a hitelügylet felett. Ebből az alaphelyzetből az következik, hogy minden állami költekezésnél, legyen bármilyen jó oka és szilárd jogalapja, az illető tételhez tartozó forrásköltséget közgazdasági értelemben az államadósság kamatszintje adja meg. Ha az 7 százalék körüli, akkor valamennyi közkiadásnál, állami cégekben való befektetéseket is ideértve, ahhoz, hogy az ügylet értelmes legyen, legalább 7 százalékos hozamot kellene szavatolni. Lehetnek „nem forintosítható” hasznos kísérő hatásai (pozitív externáliák) az állam vállalkozói tevékenységének, amint arra az etatista hajlamúak szívesen hivatkoznak, de bizony jobb lenne az ilyen kedvező mellékhatásokat jól mérhetően meghatározni – más-különben minden rossz boltot ki lehetne magyarázni.

Nemcsak arról van tehát szó, hogy az újonnan államosítandó cégek menedzsmentje kerülje el a veszteségességet, és némi nyereséggel zárja az évet: az nem elég. Az állami befektetés hozamának felül kell múlnia azt a kamatszintet, amely mellett az adósságot finanszírozza az állam. Ellenkező esetben az állam vállalkozási tevékenysége nem pénzt hoz, hanem pénzt visz, növeli az államadósságot, aminek pénzügyi terhét a következő generációra helyezik – azok megkérdezése nélkül. A szomorú realitás

pedig az, hogy manapság kevés olyan projekt létezik, amelyik ezt a megtérülési küszöböt biztonsággal átlépi. Ezért, és nem ideológiai okokból óvják a jó szándékú elemzők a magyar kormányt az államosítástól.

Végül, és ez már inkább a jövő latolgatása: az állam aktivizálódásának társadalmi és politikai hatásairól is kell szólni. „Az állam majd mindent megold” – ez az attitűd elég sokakban benne él, és a gyenge-közepes hatékonyságú kapitalizmus 20 éve alatt lett ok, hogy a tömegérzület inkább még erősödjön is. De veszélyes és valószínűleg beválthatatlan ígéret áll mögötte. Egy ilyen attitűd megerősödése tovább gyengítené a polgári értékrendet, amely egyébként is hiányos és törekeny minálunk. Ha valóban sokan elhiszik, hogy az állam nyújtja a megoldást legkülönfélébb bajaikra, akkor annak a végeredménye az érintettek nézve tartós függőség, a társadalom egészére nézve pedig az objektív adottságainknál kiterjedtebb állami szektor. Volt már ilyen helyzetben hazánk az megelőző korszakban. Tanulság, hogy a legjobb erőfeszítéssel sem lesz képes eleget nyújtani, és akkor a csalódottság nem az arctalan „piacgazdaságra”, hanem a nagyon is arccal, titulussal, címmel bíró politikusokra fog irányulni.

Jobb lenne ezt a zsákutát elkerülni. De lehet, hogy itt az elemző túlságosan előreszaladt, mert trendet vizionál ott, ahol csupán korrekciós jellegű a kormány államosítási szándéka: helyre akarják ütni a megelőző két kormányciklus alatti hibák és mulasztások következményeit. Remélhetőleg ez a helyzet, ámbátor a magyar politikatörténet másból sem nagyon áll, mint túlfutásokból.

BOD PÉTER ÁKOS

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXI., Nos. 9–10., October 2012, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

1% Metaphysics, 1956, Illyés. Editor's Note by Gyula Kodolányi, on the anniversary themes of the October issue.

From the Markó Prison into the Revolution. GYÖRGY O'SVÁTH, economist and former Personal Adviser to Prime Minister Antall (1990–1993) talks to JÁNOS PELLE on the tempestuous events of October 23, 1956, the outbreak of the Hungarian Revolution, in which he was an active participant.

ZOLTÁN TÓFALVI, TV journalist and historian, Romania. *Courts of Terror in Romania.* Communist authorities in Romania used the 1956 Hungarian Revolution as a pretence for breaking the backbones of vocal figures of the Hungarian national minority. Tens of thousands were imprisoned, many executed, including Romanian sympathizers and democrats, in the years that followed.

GYÖRGY SÜMEGI, art historian, Budapest. *Writers' portraits by Imre Zsögödi Nagy.* The outstanding Transylvanian artist happened to be a house guest during the 1956 Revolution at the home of novelist Áron Tamási, the headquarters of the conspiring writers. We are telling the story of the virtuoso ink portraits he made then, and publish some of the portraits in this issue of Magyar Szemle.

GÉZA JESZENSZKY, Hungary's Ambassador in Oslo, Former Foreign Minister (1990–1994). *Antall, the Maker of Foreign Policy, Part IV.* In 1990, the new Hungarian Prime Minister emerged as an exceptional international strategist, who pursued with energy the vision for the new democracies: membership in NATO and the EU, and new forms of co-operation among the nations of Central Europe, formerly divided by the bi-polar world and a Soviet will to divide its satellites.

GERGELY EGEDY, political scientist, Budapest. *State Building or Nation Building? Conservative National Strategies*. In the political development of post-Transition Hungary, the author distinguishes „patrician conservatism”, characterizing the governance of József Antall (1990–93), from the „mobilizing conservatism” of Viktor Orbán (1998–2002, 2010–).

TAMÁS DEME, sociologist of education, Budapest. *Why Intellectuals Cannot Educate Youth*. In the spirit of the famous pre-War educator Sándor Karácsony, the author distinguishes intellectuals as the depositories of knowledge from people of wisdom – the latter should be the educators of youth, since at their age emotion and will are the main areas of human development.

GYÖRGY HAAS, journalist, Budapest. *In memory of a Great Transylvanian. Count Géza Teleki*. As the elder son of the martyred Prime Minister Count Pál Teleki, Géza, as a grey eminence in Hungarian politics during WW II, followed in his father’s wake in pressing for Hungary’s break of the alliance with Germany.

BÁLINT BALLA. *Zoltán Szabó and Hungarian Intellectual Life in the West*. The outstanding essayist and editor Zoltán Szabó settled in London in 1948, and became a vocal figure of all Hungarians in exile from Communism, until his death in 1984. The essay charts some of the main emigré institutions in which Szabó, to appearances an independent and lonely thinker, played a major part as a moving spirit.

GÁSPÁR GRÓH, literary historian, editor of *Magyar Szemle*, Budapest. *The Nation and the Left, Part I*. Gyula Illyés, a plebeian poet whose confessed sympathies were with the Left from his early modernist years in Paris, grew highly critical of the Hungarian Left, which caused serious international damage between the World Wars by promulgating a propaganda of indiscriminating hatred against Admiral Horthy’s Hungary.

1% METAPHYSICS – An Essay. Szabó Zoltán. *On the Dyke of the Sió – About Illyés, Part I*. Reprint of a 1962 essay on Gyula Illyés.

1% METAPHYSICS – A Poem. Ádám Makkai. *Grace. Requiem for a Handful of Fools*. Reprint of a 1966 poem in memory of Árpád Endrey, Jr., a fourteen year old Budapest revolutionary of 1956.

Books and Events

KLÁRA TÓTH. *A Béla Tarr Reader.* Review of a recent monograph on the movies of the internationally known director and his fictional and visual world. (Orsolya Kővári, *Árnyékvilág: Tarr Béla retrospektív.* Sprint, Budapest, 2012).

MIHÁLY KUBINSZKY. *An Exhibition of the Preservation of Historical Monuments in 1942.*

On the 70th anniversary of the famous exhibition, our architecture columnist takes an inventory of the restoration achievements of the first eight years of the National Committee of Monuments, founded in 1934.

KLÁRA SZÉLES. *A Treasury of Hungarian Books from Transylvania.* Another new book gives a comprehensive view of Hungarian bibliophile art in Transylvania from the beginnings of printing – an outstanding sequence of typographers, designers and draughtsmen. (Lajos Kántor (ed.) *Könyv, grafika – könyvművészet Erdélyben.* Kolozsvár/Cluj, 2011.)

PÉTER ÁKOS BOD. *The State as Owner of Companies.* Reflecting on the government's efforts to re-nationalize some companies of natural resources and civic services, the former Governor of the Hungarian National Bank examines the pros and cons of state ownership.

Our present issue is illustrated with 1956 ink drawings by Imre Zsögödi Nagy. On the cover: *The Storm.*

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALLA BÁLINT (Budapest, 1928) szociológus, a jog- és államtudományok doktora jelenleg Berlinben él. 1951: ELTE. 2002: uo. díszdoktorátus. 1965 Münster: szociológiát tanul, tanársegéd 1968: Berlin, Technische Universität 1971: uo. habilitál szociológiából, majd a szociológiai intézet professzora. 1990: Deutsche Gesellschaft megbízásából megalakítja és vezeti a társaság kelet-közép-európai szekcióját. Ennek kiadványsorozatában eddig 17 kötet jelent meg, számos nemzetközi és magyar tanulmánnyal. 1969-ben Svájcban ötödmagával – köztük Cs. Szabó Lászlóval – megalakítja az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemet, és mai napig részt vesz vezetésében. F. d.: A köztársasági elnök Nagy Imre-emlékérme, 1991. F. m.: *Soziale Konflikte und die Soziologie* (1972), *Társadalom, megújulás, kereszténység* (1993), *Zu einer Soziologie des Postkommunismus* (szerk., 1994), *Ethnicity, Nation, Culture* (szerk., 1998), *Szűkösség* (Kultúrszociológiai tanulmányok, 2001).

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője, a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából* (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011)..

DEME TAMÁS (Budapest, 1946) az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett 1973-ban. Egyetemi oktató, pedagógiai kutató. 1994-ben jelent meg *Ami történik, ami van* címmel tanulmánykötete.

EGEDY GERGELY (Budapest, 1953) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar. F. m.: *Nagy-Britannia története a XX. században* (1999, 2011), *Ausztrália története* (2000), *Konzervatívizmus az ezredfordulón* (2001), *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005), *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2006, 2011).

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott.

F. m.: *Egymásért vagyunk.* (Tanulmányok, kritikák, 2000.) Szabó Dezső: *Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író.* *In memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), Móricz Zsigmond: *A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), Cs. Szabó László. *A kis népek hivatása.* (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ. Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011).

HAAS GYÖRGY (Budapest, 1933) 1965-től Bécsben élt emigrációban. Közíróként nyugaton megjelenő folyóiratokban publikált és a Szabad Európa Rádió tudósítója volt. 1990-ben a FKGP külpolitikai tanácsadója lett. 2010-ben 1956-os Emléklapot kapott. 1990 után Magyarországon megjelent könyvei: *Európáért – Beszélgetéseim dr. Habsburg Ottóval* (1992); *Egy élet a demokráciáért* (1996); *A második Trianon* (1995), *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete* (2000). *A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete* (2002), *Fénylő csillagok* (2005), *A szeretet apostola volt. Varga Béla élete* (2009), *Balogh páter. A 20. század Fráter Györgye* (2010).

JESZENSZKY GÉZA (Budapest, 1941) történész. 1976 óta a Közgazdasági, mai nevén Budapesti Corvinus Egyetemen tanít a nemzetközi kapcsolatok és a magyar külpolitika témakörében. 1990–1994-ig külügyminiszter, 1994–1998-ban az MDF, illetve az MDNP országgyűlési képviselője, 1998 szeptemberétől 2002 nyaráig washingtoni nagykövet. F. m.: *Az elveszett presztízs.* Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918 (1986, 1994), *Post-Communist Europe and Its National/Ethnic Problems* (2005, 2009), *Helyünk a világban.* A magyar külpolitika útja a 21. században (Beszélgetések Csaba Lászlóval és Martonyi Jánossal, 2009).

KODOLÁNYI GYULA (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992 óta a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. Főbb elismerések: József Attila-díj (2002), Prima Díj (a *Magyar Szemlével*, 2003), a Köztársasági Elnök Érdemérme (2005). Főbb művei: *A létezés hálói* (Amerikai költők, ford., 1990), *Kentaurszárnyak* (Esszék, interjúk, 1999), *Táncban a sötéttel* (Összegyűjtött versek 2002), *Amerika ideje* (Esszék, 2003), *A hullám taraja* (Esszék, inter-

júk, 2006), *A fény rétegei* (Esszék, 2010), *Járj, merre tetszik* (Válogatott és új versek, 2012).

KUBINSZKY MIHÁLY (Sopron, 1927). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: Állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszék-vezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr.h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. Kitüntetései: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

KULIN FERENC (Pomáz, 1943) irodalomtörténész, politikus. 1975–1980 a *Mozgó Világ* munkatársa, főszerkesztője. 1990–1998 között országgyűlési képviselő (MDF, MDNP), 2005-től 2008-ig a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészkarának dékánja. F. m.: *Hódíthatatlan szellem* (1982), *Közelítések a reformkorhoz* (1986), *A bukásunk lesz a vesztek* (1987), *A tét* (1994), *Középképzés* (1998), *Kölcsey Ferenc* (2000), *A XIX. század költői* (Szerk.: Magyar Remekírók 2000), *Készenlét* (2008).

MAKKAI ÁDÁM (Budapest, 1935) költő, nyelvész, műfordító. Felsőfokú tanulmányokat az ELTE magyar–francia szakán folytatott, és az 1956-os forradalom leverése után az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. A Harvard Egyetemen B. A., a Yale Egyetemen M. A., majd 1965-ben nyelvészdoktorátusi fokozatot (PhD) szerzett. Disszertációja *Az angol nyelv idióma-szerkezete*, könyv formájában is megjelent 1972-ben a hágai Mouton Kiadónál. Kutatási területe mindvégig a nyelvek idiómaszerkezete. 1958–1960 folyóiratokat, antológiákat szerkesztett és egyetemeken tanított nyelvészetet. F. d.: Kossuth-díj, 2011. F. m.: *Szomj és ecset/vagy Los Angeles* (Los Angeles, 1966); *K²=13/vagy K a négyzetben egyenlő tizenhárommal* (Chicago, 1970); *Jupiter szeme* (Budapest, 1991); *Úristen! Engedj meghalni!* Petőfi Sándor pokoljárása és megidvezülése (Székesfehérvár, 2002; Budapest, 2003.); *Az erő* (Szabálytalan önéletrajz versben és prózában. Budapest, 2003); *Kutyapest* (Válogatás verseiből, 2011).

O'SVÁTH GYÖRGY (Budapest, 1931) nagykövet, az Európai Bizottság h. c. igazgatója. 1951–1954-ig politikai elítélt, hosszabb ideig az oroszországi szénbányában vizsgázott vájár. 1956. nov. 14-én elhagyja az országot. Jelenleg Brüsszelben él, és 1988-tól az Európai Kutató és Dokumentációs Központ ELTE (Budapest) és az An-

tenna Hungária Zrt. elnöke, az *Evangelisches Staatslexikon* társszerzője, számos közigazgatási, Európa-jogi és társadalmi tanulmány szerzője.

PELLE JÁNOS (Budapest, 1950) író, történész. Az irodalomtudomány kandidátusa (1984). F. m.: *Bilincs és ragasztó* (1982), *Rousseau világa* (1981), *Ész és szenvedély* (1984), *A diplomák inflációja* (1986), *Casanova* (1987), *Az utolsó vérvádak* (1997).

SÜMEGI GYÖRGY (Budapest, 1947) művészettörténész, a 19–20. századi magyar képző- és fotóművészet kutatója. A Történelmi Levéltár Dokumentációs Osztályának vezetője. F. m.: *A kecskeméti városháza* (1987), *Lipták Pál világa* (1989), *Idekint és odabent. Beszélgetések képzőművészetről* (Tóth Piroskával, 1994), *A kecskeméti művésztelep és alkotóház* (1996), *Kiskunsági madonnák* (2000), *Miklóssy Gábor* (2001), *Kép–Szó–Képzőművészek 1956-ról* (2004).

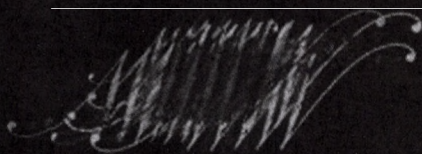
SZABÓ ZOLTÁN (Budapest, 1912 – Vannes, 1984.) Baumgarten-díjas író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, szociográfiai irodalmunk egyik nagyhatású klasszikusa, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című művek szerzője. A *Magyar Nemzet* munkatársaként, 1939 nyarán „Szellemi honvédelem” elnevezéssel mozgalmat hirdetett a nemzetiszocialista és nyilas befolyás ellen. 1949-től haláláig nyugat-európai emigrációban élt és dolgozott.

SZÉLES KLÁRA (Paks, 1936) irodalomtörténész, kritikus. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar-történelem szakán szerzett diplomát 1959-ben. 1970-től az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, majd főmunkatársa. 1972-ben lett az irodalomtudományok kandidátusa, 2003 óta az MTA doktora. Rendszeresen figyelemmel kíséri Lászlóffy Aladár írói pályáját. Erre vonatkozó tanulmányai, kritikái részben a *Szeged–Kolozsvár 1955–1992* kötetben jelentek meg. F. d.: *Babits Mihály-emlékplakett* (1981), *Kritikai Nívódíj* (1991), *Év Könyve Díj* (1995), *József Attila-díj* (1996). F. m.: *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra* (1976); „...minden szervem óra.” (József Attila költői motívumrendszeréről, 1980); *Vajda János* (1982); *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikusai gyakorlata* (1992); *Szeged–Kolozsvár 1955–1992*. (1993); *A létté vált hiány*. (1995); *Közelebb a remekműhöz* (1995); *Van-e értelme a műértelmezésnek? Ha van, mi az?* (1996).

TÓFALVI ZOLTÁN (Korond, 1944) történész, író, újságíró, tévészerkesztő. Fő kutatási területe: az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc erdélyi, romániai visszhangja, illetve a székelyföldi

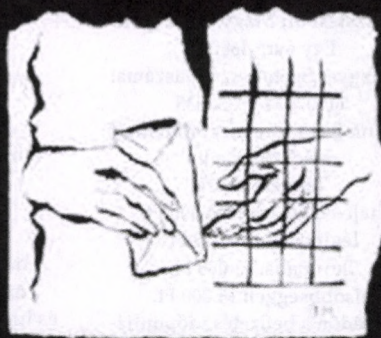
népi kerámia. Eddig tizenegy önálló kötete, több száz tanulmánya jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban, Magyarországon, Svédországban, Németországban, Romániában. Díjai: *Korunk* (szociológia, 1982), *Hitel* (szociográfia, 1994), Civitas Humanitas Alapítvány (dokumentumfilm-pályázat első díj, 1993), a Lakiteleki Filmfesztivál különdíja (1995), a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete és a *Székelyföld* folyóirat nívódíja (1997, 2002). Az erdélyi, úgynevezett hazaárulási perekről három vaskos kötetet publikált, megjelenés előtt áll a negyedik kötet.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. F. m.: *Don Quijote köpenyében*. Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról (2005); *A láthatatlan ország* (2011).

KÖNYV, GRAFIKA
KÖNYVMŰVÉSZELET ERDÉLYBEN

ILLYÉS GYULA
BEATRICE
APRÓDJAI

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 653.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
A Magyar Szemle Alapítvány
adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
DR. GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda
DOMBI VIKTÓRIA
SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága

1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4680 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra

hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légipostán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft;
elsőbbsséggel: 15 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

BENCÉS KÖNYVESBOLT
(V., Ferenciek tere 5.);

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken.

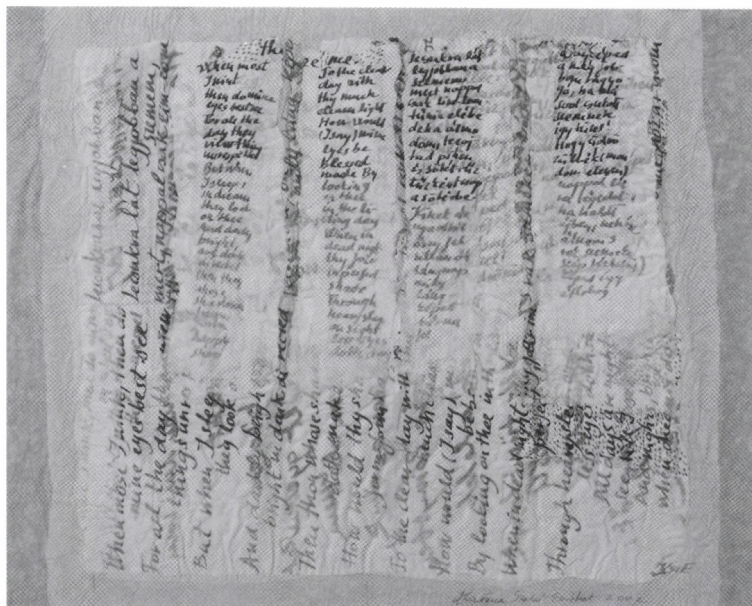
*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket
kérvük. A szerk.

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

ROGER SCRUTON: The Glamour of True Thoughts • JOHN O'SULLIVAN: Hungary and the Cold War • The Pros and Cons of a Weak Currency. A debate by PÉTER ÁKOS BOD, LÁSZLÓ CSABA and ZOLTÁN POGÁTSA – MIKLÓS KUN on Stalin's last power game NICK THORPE and ÁDÁM GELLÉRT on the Csatáry Case and on war crimes PAVOL DEMEŠ: Fico Reinvented? • JULIUS BRYANT and M. L. VON PLESSEN on the Victoria and Albert Museum in Budapest • The art of ERZSÉBET KATONA SZABÓ

Mostanra elég idő telt el Illyés halála óta a közhelyek elkopásához és egy új Illyés-értékelés kialakulásához. Eleget változott hozzá a világ is. A *Magyar Szemle* ehhez az évfordulós munkához a maga részéről már hozzáfogott az elmúlt hónapokban, új tényeket hozva napvilágra és új perspektívába helyezve az életművet és a személyiséget. Ezt a munkát folytatni fogjuk a továbbiakban is. Mostani számunkban Gróh Gáspár kezdi meg egy fontos Illyés-téma kibogozását: milyen volt Illyés viszonya a 20. század első felének magyar baloldalához, és hogyan vélekedett annak szerepéről történelmünkben ő, aki a világot költőként élte át, de a nemzeti közösség sorsát mindenek előtt valónak tekintette.

Illyésre is vall az a kiadatlan baráti levél, amelyet Nagy Ferenc, az 1945–47-es kispárt vezető miniszterelnök írt neki 1978-ban Amerikából, hazalátogatási terveit vázolván. A levélben többek közt ez áll: „Nem lenne helyes a lelki elkülönülést nemzedékről nemzedékre örökölni. Felettünk az ég mindig csak ideiglenesen tisztul ki, azután megint vihar és újabb vihar keletkezik. Ezeket csak úgy vészeltethetjük át, ha egyetlen és igen szoros lelki tömbben élünk. Ha annak formálásában segíthetünk, úgy azt vénségemben is, utolsó mondatommal is, szívesen teszem.”

KODOLÁNYI GYULA

9 771216 623000 1 2010